Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://hdl.handle.net/11245/2.167

File ID	uvapub:167
Filename	dissertatie_L_Bruyning.pdf
Version	unknown

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	PhD thesis
Title	Europa in de Italiaanse geschiedschrijving van de eerste helft van de negentiende eeuw
Author(s)	L.F. Bruyning
Faculty	FGw
Year	1995

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://hdl.handle.net/11245/1.100983

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content licence (like Creative Commons).

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)
(pagedate: 2014-11-14)

Europa in de Italiaanse geschiedschrijving van de eerste helft van de negentiende eeuw

Lucas Bruyning
Amsterdam

© Lucas F. Bruyning, Amsterdam, 1994.
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without prior permission of the author.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Bruyning, Lucas Freerk

Europa in de Italiaanse geschiedschrijving van de
eerste helft van de negentiende eeuw. -
[S.l. : s.n.]. - Ill.
Proefschrift Universiteit van Amsterdam. - Met bibliogr.,
lit. opg.
ISBN 90-9008077-5
NUGI 647
Trefw.: Europa in de geschiedschrijving / filosofie ;
Italië ; geschiedenis ; 19e eeuw.

Europa in de Italiaanse geschiedschrijving van de eerste helft van de negentiende eeuw

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam,
op gezag van de Rector Magnificus, prof. dr P.W.M. de Meijer,
ten overstaan van een door het college van dekanen ingestelde
commissie in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit
op woensdag 22 maart 1995, te 10 30 uur

door

Lucas Freerk Bruyning
geboren te 's-Gravenhage

Faculteit der Letteren
Promotor: prof. dr P.W.M. de Meijer

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord 9

INLEIDING 11

DEEL I **Het idee van Europa in de *scuola neoguelfa***

Inleiding 27

Hoofdstuk 1: Biografische schets van Cesare Balbo 39

Hoofdstuk 2: De neowelfische visie op de geschiedenis 53

Hoofdstuk 3: Het idee van Europa bij Balbo en de *neoguelfi* 61

- *Balbo's definitie van Europa en zijn houding ten opzichte van een Europese eenheid* 61
- *Europa en de 'primati'* 71

Conclusie 80

DEEL II **Het idee van Europa in de *scuola neoghibellina***

Inleiding 83

Hoofdstuk 1: Biografische schets van Giuseppe La Farina 91

Hoofdstuk 2: La Farina's kijk op de geschiedenis 97

Hoofdstuk 3: Het idee van Europa van de *neoghibellini* 106

Conclusie 117

DEEL III **Het idee van Europa in de "wetenschappelijke geschiedschrijving"**

Inleiding 119

Hoofdstuk 1: Biografische schets van Carlo Cattaneo 125

Hoofdstuk 2: Geschiedfilosofie van de *democratici* 131

Hoofdstuk 3: Het idee van Europa van Cattaneo en zijn stroming 136

- *De "Verenigde Staten van Europa"* 151

Conclusie 159

CONCLUSIES 163

BIBLIOGRAFIE 175

Bronnen 176
Geraadpleegde literatuur 183
BIJLAGE: Systematische bibliografie van het idee van Europa 198

RIASSUNTO 215

"... tieni buona ogni cosa, che non t'annoi, e non ti guasti.
E così tu voglia tener me; ed io chiamerotti di nuovo,
discreto, cortese, benigno e benevolo leggitore."
CESARE BALBO, *Novelle*. Torino: UTET 1857, p. 10

Voorwoord

De duur van een promotieonderzoek is recht evenredig met het aantal mensen dat bedankt zou moeten worden. In het geval van mijn eigen dissertatie zou de lijst derhalve lang moeten zijn, ware het niet dat in al die jaren het vaak dezelfde mensen waren die mij tot steun waren.

Allereerst een warm grazie *aan mijn ouders die mij niet alleen al zeer vroeg in contact met Italië gebracht hebben, maar mij ook altijd gestimuleerd hebben op intellectueel gebied in een waarlijk Europese, anti-nationalistische sfeer. Het is dan ook deze omgeving die mij gevormd heeft en mij uiteindelijk gebracht heeft bij het onderwerp van deze dissertatie.*

Met weemoed denk ik terug aan de periodes van onderzoeksverlof in Italië, waar het verzamelen van het materiaal plaats kon vinden dankzij de suggesties en de steun van enkele medewerkers van de Biblioteca Nazionale di Firenze, de opbeurende woorden van Ada Annoni, de eerlijke kritiek van Prof. Stuart Woolf, de gastvrijheid van Bruno Wanrooy en niet in de laatste plaats dankzij Fabrizio Daverio, che ringrazio per avermi trascinato lungo le bancarelle milanesi di libri usati. *Het spreekt voor zich dat de materiële ondersteuning vanuit de Faculteit der Letteren en NWO voor deze Italië-reizen onmisbaar waren.*

Ook de aangename en stimulerende werkomgeving bij de vakgroepen Europese Studies en Italiaanse taal- en letterkunde heeft bijgedragen tot het onderzoeksresultaat dat voor u ligt. Collega's van beide vakgroepen hebben mij door hun belangstelling voor de voortgang van het onderzoek en door het overnemen van bepaalde onderwijs-verplichtingen over diverse hindernissen heen geholpen. Met name dank ik Wim Roobol voor zijn onmisbare inhoudelijke suggesties en Bram Boxhoorn voor de vriendschappelijke betekenis die hij aan het begrip collega wist en weet te geven. Dit laatste geldt zeker ook

voor Dina Aristodemo, met wie ik zeer goed heb kunnen samenwerken en die mij bovendien geholpen heeft bij het vertalen van het vaak moeilijke negentiende eeuwse Italiaans.

Grote dank gaat uit naar mijn promotor Pieter de Meijer, die mij op het spoor gebracht heeft van de geschiedenis van het idee van Europa. De nauwgezetheid waarmee hij de ter beoordeling ingeleverde hoofdstukken las en corrigeerde, zijn kennis van de Italiaanse historiografie, zijn enthousiasme voor nieuwe wendingen in het onderzoek en vooral zijn geduld als mijn werkzaamheden vast dreigden te lopen, hebben ertoe bijgedragen dat dit project uiteindelijk voltooid is. Met veel plezier denk ik terug aan de besprekingen in zijn werkkamer op de derde verdieping van het Maagdenhuis.

Een zeer warm gevoel gaat uiteindelijk uit naar Josje en mijn kinderen, Roos en Simon. Zij hebben meer dan wie ook de praktische gevolgen van het schrijven van een dissertatie ondervonden en getrotseerd en zullen zich nog lang de neergehaalde zoldertrap en het getik van vingers op het toetsenbord herinneren. Ik zal mij de liefdevolle aandacht en de zetjes in de rug herinneren. Het kindje dat nog geboren moet worden zal er getuige van zijn.

Voor diegenen uiteindelijk die teleurgesteld zijn over het feit dat ik niet op stellingen promoveer, wil ik besluiten met één stelling die aansluit bij mijn onderzoek en tevens mijn Europa-idee goed weergeeft:

Europeanen *pur sang* hebben gemengd bloed.

Den Haag, februari 1995.

Inleiding *

Op het moment dat Johan Huizinga nationalisme kenschetst als “een houding van strijd” en de toehoorder oproept om naast het eigen volk “enkele vreemde naties, wier land hij kent, wier geest hij bemint” lief te hebben, moet de strijd om de hegemonie in Europa nog zijn hoogtepunt bereiken. Het is februari 1940 en in zijn aangrijpende voordrachten geeft Huizinga blijk van een vooruitziende blik: “Wij trekken het gordijn toe, terwijl de tragische verwikkeling zich pas verder knoopt, terwijl de jammerkreten van medelijden en schrik eerst in de verte hoorbaar worden.”[1]

Wanneer de oorlog voorbij is gaat er een antinationalistische wind door Europa waaien en lijkt het alsof het nationalisme het af moet laten weten tegen het streven naar een supranationale, Europese eenheid, die garant moet staan voor de vrede. Als we bezien hoe de historiografie aan het einde van de jaren '40 en in de jaren '50 stond tegenover het idee van Europa, dan bemerken we dat er sprake is van een grote hoeveelheid gelegenheidsliteratuur over het onderwerp.[2] Veel werd geschreven in het licht van de plannen voor een

---

* In de noten van de Inleiding zal, indien de secundaire literatuur zelf onderwerp van bespreking is, een uitgebreide literatuuropgave gegeven worden van de werken waar naar verwezen wordt. In de overige gevallen en in de andere delen van deze studie zal het AUTEUR (jaar) systeem gebruikt worden.
Onderstaande Inleiding is voor een deel gebaseerd op mijn artikel uit 1987 in het tijdschrift *Theoretische Geschiedenis* (BRUYNING 1987).

1 HUIZINGA, J., *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der negentiende eeuw*. Haarlem, Tjeenk Willink, 1940. Deze drie voordrachten werden in het kader van een door het Leidsch Universiteits-fonds georganiseerd Studium Generale gehouden op 14, 21 en 28 februari 1940. Later in: HUIZINGA, J., *Verzameld werk*. Haarlem 1949, IV, pp. 497-554.

2 Duidelijke voorbeelden zijn het naar aanleiding van de oprichting van de EGKS geschreven werkje van R. Ciasca (CIASCA 1953) en het kort na het Verdrag van Rome geschreven boek van de econoom Mario Ferrari Aggradi (FERRARI AGGRADI 1958). Deze gelegenheidsliteratuur komt vooral tot uiting in publicaties over het idee van een Europese *federatie*. Zie b.v. RENOUVIN, P., *L'idée de fédération européenne dans la pensée politique du XIXe siècle*. Oxford etc. 1949. (The Zaharoff Lecture 1949); de herdruk uit 1946 van DAWSON, C., *The making of Europe. An introduction to the history of European unity*. London 1932; zie ook het werk van Brugmans en met name: BRUGMANS, H., *L'idée européenne 1918-1965*. Bruges 1965 en BRUGMANS, H., *Les origines de la civilisation européenne*. Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence

Europese eenwording, die in de loop van de jaren '50 gestalte kreeg en die de historici noopte een oorsprong en een verklaring te zoeken voor de in de samenleving gevoelde idealen.[3] Men zocht in de geschiedenis naar een Europese 'identiteit', naar een historische ontwikkeling die uiteindelijk zou moeten leiden tot verregaande integratie. Zo onstonden in alle landen talloze studies over de geschiedenis van het *Idee van Europa*, waarbij begonnen werd bij het Genesis-verhaal en de Jafeth-traditie en vervolgens het idee gevolgd werd tijdens de Oudheid, de Middeleeuwen, de Verlichting, de negentiende eeuw tot uiteindelijk het contemporaine denken met betrekking tot Europa belicht werd. Deze stroom van publicaties over het onderwerp resulteerde in werken van wel zeer verschillend gehalte: kwamen sommigen niet verder dan een dorre opsomming van de projecten voor een Verenigd Europa in de loop der eeuwen[4], anderen probeerden in kort of lang bestek een nauwkeurige beschrijving te geven van de geschiedenis van het idee.[5] Dat daarbij soms enigzins pretentieuze titels gebezigd werden, blijkt bijvoorbeeld uit Denis de Rougemont's *Vingt-huit siècles d'Europe*, een overigens lezenswaardig werk, waarin de onlangs overleden Zwitserse pleitbezorger van een Verenigd Europa zijn historische bronnen uitvoerig aan het woord laat. Ook De Rougemont ontkomt niet geheel aan de verheerlijking van het Europese continent, zoals moge blijken uit onderstaand citaat:

> "L'Europe a exercé dès sa naissance une vocation non seulement universelle, mais, de fait, universalisante. Elle a fomenté le Monde,

(..continued)

1958.Ter gelegenheid van de Ronde Tafel Conferenties van Rome 1953 en Straatsburg 1956 verscheen het voor de Raad van Europa vervaardigde werk van Max BELOFF, *Europe and the Europeans: an international discussion*. With an introduction by Denis de ROUGEMONT. London 1957. Voor Italië: MONTI, A., *L'idea federalista italiana e i progetti di federazione europea*. Milano: Sonzogno 1945; CANFORA, F., *Federalismo europeo e internazionalismo da Mazzini a oggi*. Firenze: Parenti 1954. Ook Federico Chabod signaleert tijdens zijn in 1958/59 gegeven colleges dat historici zich vaak laten leiden door de actualiteit van het moment, maar waarschuwt ervoor dat deze eerste impuls het historisch onderzoek niet mag gaan overheersen: "Esempio tipico del come l'impulso primo, e vitale, alla ricerca storica derivi sempre da ansie e affetti e timori del presente, da problemi ben vivi in tutti e per tutti. Il che non significa - sia ben chiaro - che poi nell'immergerci nel passato .... ci si debba lasciar guidare dai nostri pensieri e affetti e ansie di oggi." (CHABOD 1974, pp. 15-16). Chabod had al in universitaire colleges uit de jaren '40 aandacht besteed aan het idee van Europa en het idee van de natie. Deze, en de latere colleges uit de jaren '50 zijn postuum uitgegeven door Armando saitta en Ernesto Sestan (CHABOD 1961 en 1974).

3 Deze aandacht voor het idee van Europa gold niet alleen historici maar ook bijvoorbeeld filosofen, zoals blijkt uit het overzichtsartikel *Het Europa van de filosofen* van J.J.A. Mooij (MOOIJ 1990).

4 Zie b.v. SAINTE-LORETTE, L. de, *L'idée d'union fédérale européenne*. Paris 1955.

5 Zie DUROSELLE, J.B., *L'idée d'Europe dans l'histoire*. Préf. de Jean Monnet, Paris: Denoël 1965 (Collection Europa Una); VOYENNE, B., *Petite histoire de l'idée européenne*. Paris 1952; HAY, D., *Europe. The emergence of an idea*. Edinburgh etc. 1957. (Edinburgh Univ. publ. History, philosophy and economics, no.7). Zie daarover ook HAY, D., *Europe revisited: 1979*. «History of European Ideas» 1 (1980), pp. 1-6.

> en l'explorant d'abord, puis en fournissant les moyens intellectuels, techniques et politique d'une future unité du "genre humain". Elle demeure responsable d'une vocation mondiale qu'elle ne pourra soutenir qu'en fédérant ses forces."[6]

De Rougemont geeft met dit citaat meteen een van de kernpunten van de discussie over het idee van Europa weer, namelijk de relatie tussen Europa en de rest van de wereld en de rol van het oude continent in de geschiedenis van de mensheid. De gedachte van een tweedeling Europa-rest zullen we in de historiografie nog meermalen tegenkomen. Bij De Rougemont vormt deze tweedeling als het ware een uitdaging voor Europa, dat "universalisante" moet zijn, dat wil zeggen zijn stempel aan de andere werelddelen opleggen moet. Opvallend hierbij is de keuze van De Rougemont en diverse andere auteurs voor een tweedeling in plaats van een driedeling, zoals die door de eeuwen heen is aangehouden op grond van de bijbelse Jafeth-traditie, waarbij volgens de interpretatie van de vierde eeuwse kerkvaders Hieronymus en vooral Ambrosius de mensheid afstamt van de drie zonen van Noach, namelijk Sem (de Oosterse volken), Jafeth (Europa) en Cham (Afrika).[7]

Een van de meest toonaangevende werken uit de naoorlogse periode over het idee van Europa is zonder twijfel Denys Hay's *Europe. The emergence of an idea* uit 1957.[8] Wars van overdreven Europacentrisme relativeert Hay de historische wortels van een Verenigd Europa door te stellen dat deze niet zozeer te zoeken zijn in "those transcendental legacies of Greece and 'Romania' and Christendom often involved by contemporary publicists", maar meer in de optimistische wereldbeschouwing van de negentiende eeuw en vooral in de harde realiteit van hedendaagse economische en militaire machtsblokken.[9] Dit belet Hay echter niet te spreken van een 'opkomst' van Europa ten tijde van het Humanisme. Voor die tijd had de term Christendom nog sterk de overhand en pas aan het einde van de Middeleeuwen is er sprake van een identificatie tussen Europa en Christendom. Rond 1700 ziet Hay de term Europa de overhand krijgen, waarbij dan ook een positieve beoordeling van het 'Europeaan zijn' opkomt.[10] Met deze datering neemt Hay

---

6 ROUGEMONT, D. de, *Vingt-huit siècles d'Europe*. Paris 1961, p. 7.

7 Zie voor de Jafeth-traditie uiteraard Genesis 10; zie ook HAY (1957), pp. 7-15; CURCIO, C., *Europa, storia di un'idea*. Firenze 1958, pp. 78-80; ROUGEMONT (1961), pp. 23-26.

8 HAY (1957). Verwezen wordt hier verder naar de tweede editie: HAY, D., *Europe. The emergence of an idea*. Edinburgh: Edinburgh U.P. 1968[2].

9 HAY (1968), p. XIX.

10 HAY (1968), p. 116: "In the course of the seventeenth and the early eighteenth centuries Christendom slowly entered the limbo of archaic words and Europe emerged for its peoples as the unchallenged symbol of the largest human loyalty."

stelling in een tweede kernpunt van de behandeling van het idee van Europa in de historiografie: wanneer komt dit idee op, of liever gezegd, wanneer is er sprake van een Europees ‘bewustzijn’? Dat de antwoorden van de diverse auteurs op deze vraag sterk verschillen komt vooral voort uit het feit dat er geen duidelijke scheiding is aan te brengen tussen het bewustzijn deel uit te maken van ‘de beschaafde wereld’, ‘het Christendom’ of ‘Europa’ in de verschillende historische periodes. Met name de overgang Christendom - Europa heeft geleid tot uiteenlopende interpretaties en dateringen.

Ook de hedendaagse Italiaanse historiografie heeft ongetwijfeld een bijdrage geleverd aan de algemene geschiedenis van het idee van Europa en ook Italië heeft na de tweede wereldoorlog een heropleving gekend van ideeën omtrent een Europese eenheid als garantie voor de vrede. Kort na de oorlog wordt het onderzoek naar het idee van Europa beheerst door de vriendschappelijke onenigheid tussen Federico Chabod en Carlo Morandi over de vraag of de oorsprong van het idee van Europa te vinden is in de achttiende dan wel in de negentiende eeuw.[11] Morandi beperkt zich tot het in vogelvlucht behandelen van de ontwikkeling van het idee van Europa, waarbij hij grote nadruk legt op de diversiteit van de onderdelen van Europa: noch geografisch, noch raciaal, noch cultureel is het historische Europa als een eenheid te beschouwen.[12] Ook Chabod benadrukt de door Morandi onderkende diversiteit, maar gaat uitgebreider in op de vraag hoe en wanneer onze voorvaderen zich bewust werden Europeaan te zijn, deel uit te maken niet zozeer van een geografisch, 'fysiek' Europa, maar van een duidelijk afgebakende politieke, culturele en vooral historisch-morele eenheid.[13] Belangrijk in het werk van Chabod is de - zoals gezegd ook door anderen geuite - gedachte dat de Europese identiteit zich in de loop der eeuwen gevormd heeft door een proces van differentiatie ten opzichte van buiteneuropese gebieden en beschavingen. Als referentiepunt in dit differentiatieproces wordt overigens niet altijd Europa gebruikt; in de Oudheid hanteert men liever de tegenstelling beschaving - barbarij, terwijl men zich in de Middeleeuwen als Christendom afzet tegen het heidendom. Eerst ten tijde van Machiavelli gaat men Europa beschouwen als een eenheid die zich in politiek

---

[11] MORANDI, C., *L'idea dell'unità politica d'Europa nel XIX e XX secolo*. Milano: Marzorati 1948, later onder dezelfde titel verschenen in: ROTA, E. (ed.), *Questioni di storia contemporanea*. Milano 1952, vol.II, pp. 1875-1962. Zoals gezegd (vgl. noot 2) zijn de colleges van Chabod uit de jaren '40 en '50 over het idee van Europa postuum uitgegeven in: CHABOD, F., *Storia dell'idea d'Europa*. A cura di E. Sestan e A. Saitta. Roma, Bari: Laterza 1974. Zie verder van hem: CHABOD, F., *L'idea di Europa*. «Rassegna d'Italia» 2,4(1947), pp. 3-17 en 2,5(1947), pp. 25-37. Zie voor de onenigheid tussen beide historici ook de *Prefazione* van Sestan en Saitta in CHABOD (1974), p. 10.

[12] MORANDI (1952), vol.II, pp. 1876-1877.

[13] CHABOD (1974), pp. 20-21.

opzicht onderscheidt van de rest van de wereld en die na de grote ontdekkingen van de vijftiende en zestiende eeuw ook gedwongen wordt zich duidelijker te profileren, niet alleen met behulp van een religieus onderscheid maar ook op basis van andere karakteristieken.[14] Hiervoor worden in de eeuwen erna reeds uit de Oudheid bekende stereotiepen gebezigd: Europa leeft in vrijheid (Azië in tirannie), is beschaafd (de rest van de wereld is onderontwikkeld) en dynamisch (elders heerst luiheid en apathie). Chabod eindigt zijn overzicht van het onstaan van een Europees bewustzijn met een behandeling van de negentiende eeuw, de eeuw waarin volgens hem in eerste instantie het op gang zijnde Europese differentiatieproces botst met de opkomst van het nationalisme, maar waarin uiteindelijk juist deze confrontatie er voor zorgt dat het Europese bewustzijn historische wortels krijgt: een Europese eenheid is slechts mogelijk dankzij de diversiteit en de verschillende historische ontwikkelingen van zijn onderdelen, de naties.[15]

Het is dus niet terecht dat Curcio in zijn gedegen studie in twee delen *Europa, storia di un'idea* van 1958 klaagt dat er nog zo weinig gedaan is met betrekking tot het idee van Europa.[16] Bovendien had Curcio zelf in 1950 reeds een studie doen verschijnen, waarin hij het begrip *nazione* afzette tegen de begrippen Europa en *Umanità*.[17] Interessant zijn in dit werk vooral zijn opmerkingen over het verschil tussen een *idee* van Europa en een Europees *bewustzijn* of *sentiment*[18] en zijn stelling dat Europa voor het eerst gezien wordt als een eenheid bij Enea Silvio Piccolomini, die Europa afzet tegen Azië en Afrika.[19] Curcio, die zich in zijn studie vooral baseert op het werk van Chabod en op de studie van Dante Visconti[20], richt zijn aandacht vooral op het Italiaanse politieke denken in de

---

[14] Vgl. CHABOD (1974), pp. 50-61. Interessant is ook de door Chabod gesignaleerde anti-Europese stroming in de zestiende en zeventiende eeuw, die zich kenmerkt door een sterke verheerlijking van 'verre werelden' (m.n. China) en Europa afschildert als een decadente barbarij.

[15] CHABOD (1974), pp. 135-136.

[16] CURCIO, C., *Europa, storia di un'idea*. Firenze 1958, p. 17. Bovendien was van de hand van Paolo Brezzi nog een algemene studie over het idee van Europa verschenen in 1954: *Realtà e mito dell'Europa dall'antichità ai giorni nostri*. Roma: Editrice Studium s.a.

[17] CURCIO, C., *Nazione Europa Umanità. Saggi sulla storia dell'idea di nazione e del principio di nazionalità in Italia*. Milano: Giuffrè 1950.

[18] *Ibid.*, pp. 199-200.

[19] *Ibid.*, p. 204. Wel vindt Curcio het etiket van “eerste Europeaan” dat Fritzemeyer aan paus Pius II gaf overdreven (FRITZEMEYER, W., *Christenheit und Europa. Zur Geschichte des europäischen Gemeinschaftsgefühls von Dante bis Leibnitz*. Beiheft 23 der Hist. Zeitschrift. München 1931, p. 27 e.v.).

[20] VISCONTI, D., *La concezione unitaria dell'Europa nel Risorgimento italiano e nei suoi precedenti storici*. Milano: F.Vallardi 1948.

negentiende eeuw (Mazzini, Cavour, Gioberti, maar ook historici als Cattaneo, Ferrari en Balbo). Ook in zijn studie uit 1958 worden door Curcio dezelfde punten naar voren gebracht, waarbij echter de periode van behandeling drastisch wordt uitgebreid en op een enigszins populariserende toon de geschiedenis van het idee van Europa door de eeuwen heen getraceerd wordt. Uiteindelijk blijkt het weer de negentiende eeuw te zijn, waarin de diverse houdingen ten opzichte van Europa uitgekristalliseerd zijn en aangescherpt worden, zoals de verkondiging van een op superioriteit gebaseerd primaat van Europa in de wereld en bovendien een leidersrol van een bepaald land binnen de Europese eenheid.[21]

Cruciaal staat in alle naoorlogse werken over het idee van Europa de ontwikkeling van dit idee in de eeuw van het opkomende nationalisme, de negentiende eeuw. Juist met nog vers in het geheugen de excessen van het nationalisme in de twintigste eeuw kijken de historici naar de eeuw waarin dit nationalisme zich heeft gevormd en zoeken in die zelfde eeuw naar signalen van een supranationaal gevoel, naar tegenkrachten als het ware. Bovendien ziet men in deze eeuw de periode waarin de basis gelegd is voor de latere, twintigste eeuwse, gedachtenvorming rondom het concept Europa.[22]

Terwijl Claude Picard vooral de juridische inhoud van het begrip Europa in de negentiende eeuw belicht[23], geeft F.S.L. Lyons aan dat deze eeuw vaak ten onrechte slechts wordt aangeduid als de eeuw van het nationalisme, terwijl ook een sterke internationalistische stroming aanwezig was, met name op economisch gebied. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is het bewijs van het falen van deze stroming, een falen dat volgens Lyons vooral dient te worden toegeschreven aan het ontbreken van een opvoeding van de volksmassa's in het idee van een internationale samenwerking.[24] Zowel Lyons, die dus vooral de integrerende krachten sterk benadrukt, als de andere hiervoor genoemde algemene studies over het idee van Europa stellen zich de vraag welke ontwikkeling dit idee doormaakte in de negentiende eeuw, de eeuw van het opkomende nationalisme. Is er

---

[21] CURCIO (1958), pp. 580-582 en 670-681. Zie ook CURCIO, C., *Le problème historique*. In: BELOFF, M. e.a. (eds.), *L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815 - aujourd'hui): problèmes et interpretations historiques*. Comité de dir.: Max Beloff, Pierre Renouvin, Franz Schnabel, Franco Valsecchi. 3dln., 6bdn. Paris 1965, I, pp. 57-157.

[22] Vgl. MOOIJ (1990), p. 52.

[23] PICARD, C., *L'idée européenne au 19ème siècle*. Thèse de droit. Paris 1952.

[24] LYONS, F.S.L., *Internationalism in Europe, 1815-1914*. Leyden 1963. (European aspects ser. C. Politics, no.14), pp. 363-370. Opvallend is het feit dat deze internationalistische stroming vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw sterk is geweest, met name op het gebied van de economische orde en de infrastructurele samenwerking, maar ook op wetenschappelijk, cultureel en humanitair terrein.

sprake van een tegenstelling tussen dit nationalisme en de Europese idealen en zo ja, in hoeverre werd het idee van Europa daardoor afgezwakt en naar de achtergrond geschoven? Of werd het ideaal van een *nationale* onafhankelijkheid ingebed in een streven naar een grotere, Europese eenheid?

Voor de beantwoording van deze vragen werd vooral gekeken naar Duitsland, waar in de eerste helft van de negentiende eeuw het idee van de *Deutsche Nation* gestalte kreeg. Zo geeft H. Gollwitzer een inventarisatie van de Duitse ideeën met betrekking tot Europa in de achttiende en negentiende eeuw, waarbij hij een interessant onderscheid aanbrengt tussen *Europabild*, dat wil zeggen het beeld dat men heeft van Europa als kultuureenheid en politieke lotgenotengemeenschap, en *Europagedanke*, zijnde de (expliciete) uitingen van het Europese gemeenschappelijke bewustzijn.[25] Nadere bestudering van het idee van Europa in Duitsland in de negentiende eeuw vinden we bij Beat Seckinger die de ideeën van de Duitse Romantiek nader belicht, waarbij zij echter wel erg veel nadruk legt op het Christelijk karakter van de Romantiek en weinig aandacht schenkt aan de ontwikkelingen buiten Duitsland.[26] Ook in de uitvoerige studie van Jean Nurdin uit 1978 wordt de ontwikkeling van het idee van Europa in het Duitsland van Bismarck behandeld, waarbij met name zijn opmerkingen over een nationaal primaat in Europa en vooral over een voortrekkersrol van Europa in de wereld tot nadenken dwingen. Nurdin stelt dat er in de negentiende eeuw sprake is van een tweeledige erfenis van de vorige eeuw, enerzijds bestaande uit het cosmopolitsch rationalisme en universalisme, dat vooral tot uiting komt in de Europese 'Republiek der letteren', anderzijds uit het gevoel van superioriteit van Europa ten opzichte van de rest van de wereld. Dit leidt in de loop van de negentiende eeuw onder andere tot de ontwikkeling van theorieën omtrent de ongelijkheid van de rassen en de superioriteit daarbinnen van het blanke (caucasische, arische, indoeuropese of indogermaanse) ras. Bovendien veroorzaakt de opkomst van het nationalisme in de verschillende landen messiaanse tendensen, waarbij vooral Frankrijk, Duitsland en later Italië zich profileren als gidsland binnen het Europees Concert.[27]

Ook binnen Europa vindt dus een differentiatieproces plaats, zoals Chabod dat al signaleerde in het kader van de definiëring van Europa. Wolfgang Altgeld laat in zijn studie

---

[25] GOLLWITZER, H., *Europabild und Europagedanke. Beiträge zur Deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts*. Zweite neu bearbeitete Aufl. München 1964 [1951[1]].

[26] SECKINGER, B., *Europa im Geiste der Deutschen Romantik*. Brixen, Südtirol 1960[2] (Diss. Université de Fribourg 1960).

[27] NURDIN, J., *L'idée d'Europe dans la pensée allemande à l'époque bismarckienne*. Thèse Metz 1977. Lille, Paris 1978, pp. 3-5. Deze dissertatie is later uitgegeven in 1980 bij Peter Lang, Bern, Frankfurt, Las Vegas.

uit 1984 over het *Italienbild* in het Duitsland in de eerste helft van de negentiende eeuw zien dat de Duitse publicistiek zich probeert te profileren door zich af te zetten tegen Italië.[28]

Naast Duitsland geldt de aandacht van de historiografie voor de negentiende eeuw ook het andere land waar in diezelfde periode natievorming heeft plaatsgevonden, namelijk Italië. Deze bestudering van het idee van Europa in het negentiende eeuwse Italië heeft enigszins in de schaduw gestaan van de studies over het nationalisme en de *idea di nazione*. Aan de andere kant ging hier ook een stimulerende werking vanuit, zoals moge blijken uit de vruchtbare bijdragen van Federico Chabod, die, bij zijn behandeling van de *Idea di nazione*[29], hiervan geen tegenstelling maakt met het begrip Europa, maar juist de "complementariëteit" van de twee begrippen benadrukt en het evenwicht dat ertussen bestaat, of liever: zou moeten bestaan. Bovendien kan gesteld worden dat met name in de negentiende eeuw de aandacht voor de *nationale* gedachte een overwinning betekende op de *lokale* gefixeerdheid en dus een stap in de richting van een grotere eenheid betekende.[30] Zeer nuttige gegevens over het verband tussen de concepten *nazione* en *Europa* zijn te vinden in het minder bekende artikel van Chabod *Nazione ed Europa nel pensiero dell'Ottocento* uit 1951, waarin de Franse invloed en met name die van Guizot op het politieke denken van de negentiende eeuw aan de orde komt.[31]

---

[28] ALTGELD, W., *Das politische Italienbild der Deutschen zwischen Aufklärung und europäischer Revolution von 1848*. Tübingen: Niemeyer 1984 (Bibliothek des deutschen historischen Instituts in Rom, Bd.59), pp. 339 e.v. De vergelijking valt op alle punten uiteraard positief uit voor Duitsland.

Duitsland is:	Italië is:
discipline	spontaneïteit
arbeidzaam	dolce far niente
verlicht despotisme	absolutisme
geestelijke verlichting	religieus fanatisme
burger-bewustzijn	individualisme
rustige oppositie	bruisende revolutie

[29] CHABOD, F., *L'idea di nazione*. A cura di A. Saitta e E. Sestan. Bari: Laterza 1961.

[30] Vgl. de opmerkingen van Pieter de Meijer over het ontstaan van de *mito della patria* in de Italiaanse opera: MEIJER, P. de, *Il mito della patria*. «Teatro Regio Torino». Stagione lirica 1983/84. pp. 29-33 (de opmerking staat op p. 29). Zie over de *idea di nazione* in de historiografie verder: SESTAN, E., *Per la storia di un'idea storiografica: l'idea di una unità della storia italiana*. «Rivista storica italiana» 62 (1950), pp. 180-198; VALSECCHI, F., *L'Italia del Risorgimento e l'Europa delle nazionalità. L'unificazione italiana nella politica europea*. Milano: Giuffré 1978; MANSELLI, R., *La nazione italiana nel suo sviluppo storico e nella discussione storiografica*. Torino 1979, pp. 40-42; GALASSO, G., *L'Italia come problema storiografico*. Introduzione alla Storia d'Italia diretta da Giuseppe Galasso. Torino: UTET 1979, pp. 152-165.

[31] CHABOD, F., *Nazione ed Europa nel pensiero dell'Ottocento*. «Quaderni A.C.I.» (Ass. Cult. Ital., Torino) 6(1951), pp. 17-32.

Voor wat betreft de behandeling van het idee van Europa in Italië in deze periode dient allereerst het gedegen werk van Dante Visconti, *La concezione unitaria dell'Europa nel Risorgimento italiano e nei suoi precedenti storici* uit 1948 genoemd te worden.[32] Het gaat bij Visconti, zoals uit de titel ook blijkt, vooral om de eenheidsgedachte, de eenheid van Europa, zoals die gevoeld werd in het (politieke) denken. Na een uitgebreide inleiding over de periode tot het Risorgimento, die zich vooral kenmerkt door een laicisering van het idee van Europa, volgt de behandeling van de periode van de Italiaanse eenwording. In deze periode staan de denkbeelden met betrekking tot Europa altijd in het teken van het "sentimento di nazionalità", hetgeen deze denkbeelden volgens Visconti juist veel levendiger en actueler maakt dan in de achttiende eeuw.[33] Bij zijn behandeling van de politieke denkers, deelt hij deze in vier categorieën in (*democratici cristiani*, *liberali moderati*, *democrazia rivoluzionaria* en *liberali rivoluzionari*) en dat is eigenlijk jammer, aangezien op die manier een te strak keurslijf geschapen wordt om recht te doen aan de vele overlappingen en nuances die het Italiaanse politieke denken van de negentiende eeuw rijk is. Naast de desondanks zeer waardevolle studie van Visconti en de daarop gebaseerde studie van Curcio kan voor de negentiende eeuw nog Armando Saitta genoemd worden, die in zijn artikel uit 1956[34] een interessant keerpunt aanwijst in de houding ten opzichte van Europa na 1848: terwijl tot die tijd het "Europeïsme" sterk idealistisch was en zich duidelijk afzette tegen de rest van de wereld, komt na 1848 een realistischer "Europeïsme" op, dat tendeert naar de ideeën over algemene ontwapening en vrede.[35] In een latere bewerking van het artikel uit 1956 stelt Saitta dat als in de eerste helft van de negentiende eeuw gesproken wordt over Europa, men eigenlijk en vooral over "de anderen" spreekt, over de gebieden die niet bij Europa horen en waartegen men zich afzet.[36] Die "anderen" waren de Verenigde Staten van Amerika, die bewondering wekken, en vooral Rusland, waartegenover men een ambivalente houding aanneemt van "russofilia" en "russofobia". Uiteindelijk zal de angst voor het despotische Rusland de overhand krijgen, maar tot 1848

---

32 VISCONTI, D., *La concezione unitaria dell'Europa nel Risorgimento italiano e nei suoi precedenti storici*. Milano: F.Vallardi 1948.

33 *Ibid.*, pp. 97-101.

34 SAITTA, A., *L'idea di Europa dal 1815 al 1870*. «Movimento Operaio» 8(1956), pp. 403-445. Zie ook van hem *L'idée d'Europe*. In: BELOFF e.a. (eds.), *L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815 - aujourd'hui): problèmes et interpretations historiques*. Comité de dir.: Max Beloff, Pierre Renouvin, Franz Schnabel, Franco Valsecchi. 3dln., 6bdn. Paris 1965, I, pp. 413-464.

35 SAITTA (1956), pp. 436-445.

36 SAITTA, A., *L'idea di Europa dal 1815 al 1870*. In: SAITTA, A., *Aspetti e momenti della civiltà europea*. «Quaderni di critica storica», Napoli: Guida 1971, pp. 171-234., pp. 190-191.

vindt volgens Saitta nog geen totale veroordeling van Rusland plaats, omdat het nog gezien werd als enige “vertegenwoordiger van Europa in Azië”.[37]

Hoewel de Italiaanse historiografie dus aandacht besteed heeft aan de geschiedenis van het idee van Europa en hoewel de kernpunten van behandeling overeenkomen met de thema's in de historiografie buiten Italië over het onderwerp, is er toch sprake van enkele belangrijke lacunes in het onderzoek, zeker voor wat betreft de ontwikkeling van de ideeën omtrent Europa in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Zoals gezegd heeft de bijzondere aandacht voor het Italiaanse nationalisme hierbij een rol gespeeld, maar ook de speurtocht naar de ‘kiemen’ van een Europees bewustzijn in de achttiende dan wel negentiende eeuw heeft eerder een jacht op citaten opgeleverd dan een gedegen behandeling van het onderwerp.

Bovendien zijn de hiervoor genoemde werken uit de jaren '40 en '50 ontstaan in een tijd waarin gehoopt werd op een Europese eenwording die als resultaat zou hebben dat Europa zijn cultuur zou kunnen behouden en sterk zou staan in de wereld van de supermachten. Dit had tot gevolg dat de superioriteit van Europa ten opzichte van andere delen van de wereld vaak als vanzelfsprekend beschouwd werd, waardoor er weinig oog was voor het differentiatieproces, zoals dat zich met name in de negentiende eeuw voltrok: de definitie van Europa niet als een eenheid op zich maar als een anti-eenheid die zich profileert door zich af te zetten tegen andere culturen die meestal als minderwaardig beschouwd werden.

Voor wat betreft de behandeling van het idee van Europa in de eerste helft van de negentiende eeuw valt op dat de literatuur zich niet of nauwelijks specifiek bezig gehouden heeft met de geschiedschrijvers uit deze periode. Dit heeft tot gevolg gehad dat naast bijvoorbeeld de ideeën van Giuseppe Mazzini, Vincenzo Gioberti of Camillo Benso di Cavour slechts enkele historici in de behandeling betrokken werden. Indien daarentegen, zoals in deze studie gepoogd zal worden, de historiografie apart behandeld wordt, dan biedt dat de gelegenheid ook andere historici bij de behandeling te betrekken en een onderscheid aan te brengen tussen het idee van Europa in de verschillende stromingen binnen de historiografie.

Het onderhavige onderzoek naar het idee van Europa concentreert zich daarom op de Italiaanse historiografie van de eerste helft van de negentiende eeuw. Zoals uit het

---

[37] *Ibid.*, p. 202. Zie ook CURCIO (1958), p. 637 over de positie van Rusland als doorgeefluik van de Europese cultuur naar het Oosten.

voorafgaande blijkt hebben historici uit deze periode een zeer grote invloed uitgeoefend op het politieke denken ten tijde van het Risorgimento en hun ideeën worden gezien als de basis van de latere gedachtenvorming over het idee van Europa. We zullen nagaan in hoeverre deze historici een conceptie van een Europese eenheid hadden en welke plaats Italië hierin innam. Wat was het Europa van de *moderato* Cesare Balbo, van de 'papenvreter' Giuseppe La Farina en van de federalist Carlo Cattaneo? Hoe definieerden zij Europa: als bestaande eenheid of als een gewenst bastion tegen de bedreigingen van andere werelddelen en culturen? Welke functie, welke missie had Europa te vervullen in de wereld? In hoeverre wordt de superioriteit van Europa benadrukt en hoe wordt die superioriteit beargumenteerd? Wat was het antwoord van historici op de in hun tijd zo sterk gevreesde Turkse en Russische bedreiging?[38] En als men Europa hoog in het vaandel droeg, was dat dan omdat men een eenheid van Europa wilde of omdat men vooral een *ander Europa* wilde, zoals bijvoorbeeld Mazzini die een Jong Europa voorstond en zich afzette tegen het Oude Europa van het Ancien Régime?[39]

Al deze vragen zouden kunnen worden samengevat in de vraag hoe oprecht de Italiaanse historici waren in hun waardering voor de eenheid van Europa. Het feit dat de historiografie van de eerste helft van de negentiende eeuw een sterk *nationaliserende* geschiedschrijving was bemoeilijkt dit onderzoek aanzienlijk. Temidden van de historische beschrijvingen van een gewenste maar nog niet gerealiseerde Italiaanse eenheid, zal gezocht worden naar expliciete dan wel impliciete gedachten over grotere, supranationale eenheden en zal gekeken worden in hoeverre deze gedachten als uiteindelijk doel nagestreefd werden of slechts dienden als *middel* om de nationale eenwording te vergemakkelijken. Dat dit laatste het geval zou kunnen zijn wordt gesuggereerd door het feit dat na de eenwording van Italië de aansporingen tot het verwezenlijken van de Europese eenheid vervagen en haast verdwijnen.[40] Bovendien zullen we zien dat temidden van een gewenste eenheid van Europa toch weer een voortrekkersrol, een missie weggelegd is voor de eigen natie.[41]

---

[38] Zie over het dilemma van de Italiaanse politieke denkers tussen een *anti-Turkse* en een *anti-Russische* houding: MARCELLI (1976), p. 105.

[39] Vgl. bijvoorbeeld de opmerkingen van FOERSTER (1967), pp. 277-279 en van MISTRORIGO (1981), pp. 47-49.

[40] Vgl. CHABOD (1951), p. 31. Zie ook de interessante opmerkingen van Franco Gaeta die een onderscheid maakt tussen het principe van de "nazionalità" in de eerste helft van de negentiende eeuw en het nationalisme in de tweede helft, waarbij het principe van de nationaliteit gekoppeld wordt aan een "ideale complessivo di armonia umana" terwijl het nationalisme daar juist een tegenkracht van wordt: GAETA (1981), p. 32.

[41] Chabod ziet het idee van een *missione delle nazioni* als een typische uiting van de Romantiek en als "l'anello di congiunzione fra nazione ed Europa, fra il particolare e il generale", CHABOD (1951), p.

Een aantal van de in dit onderzoek behandelde auteurs zijn reeds behandeld in de hiervoor beschreven werken over het idee van Europa in Italië. Toch zijn het in de literatuur steeds dezelfde - en vaak op de keuzes in het genoemde werk van Dante Visconti gebaseerde - citaten die gebruikt worden voor de typering van het Europa-idee van een bepaalde auteur, zonder dat gekeken wordt naar de context waarin deze citaten geplaatst dienen te worden en zonder dat aandacht geschonken wordt aan andere, minder expliciete aanwijzingen voor een bepaalde conceptie van het begrip Europa. Daarom zal in de hierna volgende delen van bepaalde historici eerst een korte biografische schets en een beschrijving van het oeuvre gegeven worden, gevolgd door een behandeling van hun visie op de geschiedenis in het algemeen. Pas dan zal de aandacht specifiek gaan naar de ideeën omtrent de Europese eenheid.[42]

Wat betreft de indeling van de historici worden in de drie delen van dit onderzoek drie stromingen onderscheiden: de *scuola neoguelfa* (de neowelfische school), de *scuola neoghibellina* (de neogibellijnse school) en de stroming van de "wetenschappelijke historiografie". Dit onderscheid is gebaseerd op de indeling in het standaardwerk over de negentiende eeuwse Italiaanse geschiedschrijving, de *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono* van Benedetto Croce.[43] Ook latere historiografische studies hanteren, met uiteraard nuances, deze indeling. Franco Valsecchi bijvoorbeeld spreekt van een “scuola neoguelfa di ispirazione cattolico liberale”, van een “scuola neoghibellina” en van een “storiografia scientifica”[44], terwijl ook Luigi Bulferetti de historici nagenoeg op dezelfde rangschikt.[45] Hetzelfde geldt voor de minder bekende studies van Massimo Miozzi[46] en Bruno Brunello.[47]

Elk deel van dit onderzoek zal aanvangen met een inleiding waarin de te behandelen

(..continued)
27.

[42] In dit opzicht is de behandeling van de diverse auteurs vergelijkbaar met de methode van Jean Nurdin in zijn genoemde dissertatie (NURDIN 1978).

[43] CROCE, B., *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono*. Sec. ediz. riveduta con appendice sulla storiografia recente. 2 vol. Bari 1930.

[44] VALSECCHI, F., *Caratteri e aspetti della storiografia italiana. La storiografia del romanticismo*. Roma: Ricerche [1973].

[45] BULFERETTI, L., *La storiografia italiana dal Romanticismo a oggi*. Milano: Marzorati 1957.

[46] MIOZZI, U.M., *Storici italiani tra '800 e '900. Appunti e note*. [Roma]: La Goliardica [1976].

[47] BRUNELLO, B., *Il federalismo nel Risorgimento*. Lezioni tenute nell'Università di Bologna durante l'anno accademico 1957-1958. Bologna: R.Patròn 1958. Brunello gebruikt overigens voor de derde stroming uit politieke motieven de benaming “scuola democratica”.

stroming getypeerd wordt en waarin meer in detail wordt aangegeven in hoeverre Croce's indeling door de latere historici is overgenomen dan wel bijgesteld en genuanceerd. Bovendien zal op grond van de gegevens uit de secundaire literatuur één exponent gekozen worden die als meest vooraanstaande vertegenwoordiger van de stroming kan gelden en exemplarisch is voor de ideeën over Europa van de betreffende school.

Na deze keuze zullen vooral de bronnen aan het woord gelaten worden en zal de hierboven geschetste vraagstelling getoetst worden aan het - vaak zeer omvangrijke - oeuvre van de negentiende eeuwse geschiedschrijvers. Deze concentratie op het primaire bronnenmateriaal in mijn onderzoek geldt vooral voor de behandeling van de neowelfische en de neogibellijnse school. Van de historici die tot deze twee stromingen behoren zijn zeker niet alle werken in de secundaire literatuur over het idee van Europa aan de orde gekomen: sommige auteurs baseren hun keuze van teksten zoals gezegd bijna volledig op de selectie van Dante Visconti en veronachtzamen andere werken die echter ook een licht kunnen werpen op het Europa-idee van een bepaalde historicus. Voor de derde stroming, de *storiografia scientifica* zal het minder noodzakelijk zijn een zelfde werkwijze te volgen aangezien met name het Europa-idee van de exponent van deze stroming, Carlo Cattaneo, uitgebreid onderzocht is door latere historici. Toch zullen ook daar de bevindingen van de diverse auteurs getoetst worden aan het ter beschikking staande bronnenmateriaal.

Ten behoeve van de toegankelijkheid van het onderzoek zullen de citaten in de tekst in de vorm van (eigen) vertalingen weergegeven worden, waarbij gepoogd is enigszins de karakteristieke en vaak zeer levendige stijl van de negentiende eeuwse geschiedschrijvers te handhaven. Door raadpleging van de originele tekst in de noten kunnen de in de tekst opgenomen vertalingen gecontroleerd worden.

De bibliografie die aan het eind van het onderzoek wordt opgenomen bestaat uit twee aparte en gedeeltelijk overlappende delen. Allereerst wordt het gebruikte bronnenmateriaal per stroming en per auteur gepresenteerd en wordt in een alfabetisch geordende bibliografie de geraadpleegde literatuur opgesomd: het betreft dan de secundaire litaratuur waar in de tekst en in de noten naar verwezen wordt.

Ten tweede wordt als bijlage de *Systematische bibliografie van het idee van Europa* opgenomen, die een weerslag is van het in de loop van dit promotie-onderzoek verzamelde materiaal. Zonder enige pretentie van volledigheid worden, naast de in de tekst geciteerde werken, ook werken opgenomen over de geschiedenis van het idee van Europa in andere periodes dan de negentiende eeuw en over met deze geschiedenis in verband staande onderwerpen. Ik hoop dat in de aldus samengestelde bibliografie aanzetten gevonden zullen worden voor verder onderzoek naar de ideeëngeschiedenis in het algemeen en de geschiedenis van het idee van Europa in het bijzonder.

"... onoriam sempre l'erudizione,
ma diffidiamone talora."
CESARE BALBO[48]

Deel I

Het idee van Europa in de scuola neoguelfa

Inleiding

De "scuola neoguelfa di ispirazione cattolico-liberale"[49] is verreweg de belangrijkste stroming in de Italiaanse geschiedschrijving van de eerste helft van de negentiende eeuw: in haar gelederen komen we naast Cesare Balbo grote namen tegen als Troya, Gioberti, Tosti, Cantù en Capponi.[50] Hoofddoel van deze historici is een "terugkeer naar de geschiedenis", gekoppeld aan een "terugkeer naar het geloof"[51], waardoor de hele geschiedenis geïnterpreteerd wordt als de Christelijke vooruitgang en de katholieke kerk in het algemeen en het pausdom in het bijzonder aangewezen kunnen worden als de spil en oorsprong van de historische ontwikkeling. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de historische voorkeur vooral uitgaat naar de pre-rationalistische periode van de Christelijke middeleeuwen, die men als model gaat presenteren voor de 19e eeuw.[52]

De Napolitaan Carlo Troya (1784-1858)[53] wordt door Croce een belangrijke

---

48 Cesare Balbo, *Meditazioni Storiche* (1854), Med. XIII, 1, p. 366.

49 VALSECCHI (1973), p. 104. De hier gehanteerde indeling van de historiografie is conform de door Benedetto Croce in zijn *Storia della storiografia del secolo decimonono* (1930) aangebrachte onderverdeling. Voor de in dit deel behandelde stroming zal zowel de naam neowelfen als *neoguelfi* gebruikt worden.

50 Volgens BENDISCIOLI (1955), pp. 490-491 is er niet alleen in Italië maar ook in Frankrijk, Duitsland en Engeland sprake is van een neowelfische stroming in de historiografie. Hij spreekt dan ook van een "motivo comune nella corrente religioso-romantica" [p. 491].

51 VALSECCHI (1973), p. 104.

52 BENDISCIOLI (1955), p. 491; zie voor deze stroming in het algemeen: BENDISCIOLI (1955), pp. 490-492; MIOZZI (1976), pp. 9-15; VALSECCHI (1973), pp. 104-114; HERDE (1986), pp. 61-149.

53 Zie over hem: CROCE (1930), I, pp. 47 en 125-131; BULFERETTI (1957), p. 35; MANSELLI (1979), p. 41.

exponent van de *scuola neoguelfa* genoemd en zeker positief gewaardeerd, vooral om zijn gedegen gebruik van het bronnenmateriaal: "erudito e specialista Troya".[54] In zijn geschiedwerk was hij gedreven door een vurige afkeer tegen de buitenlandse overheersing in de Italiaanse geschiedenis. Dit blijk onder andere uit het feit dat zijn *Storia d'Italia nel Medio Evo* (1839-1855) had moeten lopen tot de periode van Dante, die hij zag als het einde van de middeleeuwen en het begin van de buitenlandse overheersing.[55] Troya maakte deel uit van een geografisch en chronologisch gezien andere generatie dan Balbo, Cantù en Capponi en het is dan ook niet verwonderlijk dat de laatsten in hun werk vaak reageerden op het historische werk van Troya, gebruikmakend van zijn vele en goede bronnenonderzoek.[56] Zo ging Cesare Balbo bijvoorbeeld in zijn *Vita di Dante* in op hetgeen Troya in 1825 had neergeschreven in zijn *Del Veltro allegorico di Dante*, een soort kroniek van het begin van de 13e eeuw tot ongeveer 1400, waarin hij Dante diens enthousiasme over de komst van de buitenlandse overheersers in Italië verweet.[57]

De Toscaanse aristocraat Gino Capponi (1792-1875)[58] is voor wat betreft zijn historische werk vooral bekend om zijn reeds op jonge leeftijd ontwikkelde *antigermanisme*, gekoppeld aan zijn liefde voor de klassieken. Na zijn reizen door Europa, waar hij een grote bewondering voor Engeland aan overhield,[59] wijdt hij zich, terug in Italië, aan het probleem van de antithese in de Italiaanse geschiedenis tussen het romeinse en het germaanse element. Alles wat uit Duitsland komt wordt negatief beoordeeld, getuige

---

54 CROCE (1930), I, p. 145.

55 C. Troya, *Storia d'Italia del Medio-Evo*. 16 dln. Napoli: Tasso 1839-55. Het monumentale werk houdt echter op bij de Longobarden.

56 Typerend is ook het feit dat Cesare Balbo stopt met zijn *Storia d'Italia sotto ai barbari* als hij hoort dat Troya met een soortgelijke geschiedenis bezig is en eerst uitgebreid met hem gaat corresponderen; zie C. Balbo, *Storia d'Italia* (1984), pp. 845-885.

57 C. Troya, *Del Veltro allegorico di Dante*. Firenze 1826. Wel bewondert Troya Dante om de schoonheid van zijn poëzie: "Egli arricchì la bella lingua del sì con le canzoni, che dettavagli amore ...", zoals hij ook Uguccione della Faggiola bewondert, aanvoerder van de parte ghibellina, podestà van Arezzo en grote man in de Romagna. Deze is ook de *veltro allegorico* uit de *Inferno* van Dante, *Ibid.*, p. 34. Zie over Dante's overgang naar de parte ghibellina ook pp. 63 en 117-118.

58 Zie voor de biografische gegevens TREVES, P., *Capponi, Gino*. in D.B.I., XIX, pp. 32-46. Zie ook GENTILE, G., *Gino Capponi e la cultura toscana nel secolo XIX*. Firenze 1973; NENCIONI, G., E. SESTAN, E. GARIN e R. RIDOLFI, *Gino Capponi linguista storico pensatore*. Firenze: Leo Olschki 1977; SESTAN, E., *Gino Capponi storico*. in: SESTAN, E., *Europa settecentesca ed altri saggi*. Milano, Napoli: Riccardo Ricciardi 1951, pp. 173-208; GENTILI, Rino, *Gino Capponi. Un aristocratico toscano dell'800*. Firenze: La Nuova Italia 1974.

59 In Londen werkt hij samen met Ugo Foscolo, die hem ook helpt bij het brengen naar Londen van de *Nabucco* van G.B. Niccolini (1819) (zie NICCOLINI, G.B., *Opere edite e inedite*. Racc. e pubbl. da Corrado GARGIOLLI. 4 vol. Milano: Guigoni 1863-1866, I, p. X).

bijvoorbeeld een door Croce geciteerde brief uit 1842 over Capponi's houding ten opzichte van de Duitse historiografie en die van Niebuhr in het bijzonder, die hij een “arme Duitser” noemt die geen oog heeft voor de schoonheid van bijvoorbeeld Virgilius.[60] Het antigermanisme van Capponi komt ook tot uitdrukking in zijn *Sulla dominazione dei Longobardi in Italia* (1844), waarin de Longobarden weliswaar milder beoordeeld worden dan andere ‘barbaren’, maar dan vooral omdat zij gunstig beïnvloed werden door de ‘Italianen’.[61] Elders in het werk extrapoleert Capponi deze gedachte naar een Europese schaal door te stellen dat ook in zijn eigen tijd de noordelijke volkeren hun beschaving te danken hebben aan de zuidelijke volkeren.[62]

Een belangrijke bijdrage van Capponi aan de Italiaanse historiografie is de oprichting in 1842 samen met Gian Pietro Vieusseux van het «Archivio Storico Italiano». Bedoeling was een bronnenreeks van vooral middeleeuwse bronnen op te richten als “monument voor het gemeenschappelijk vaderland”.[63] Haitsma Mulier wijst er op dat Capponi probeerde de continuïteit en de eenheid van de Italiaanse geschiedenis te ontdekken en die dacht te vinden in de kerk, het pausdom, het Romeinse Recht en de Italiaanse taal.[64]

---

60 “Un pochino di bestemmia nordica è in quel discorso del Niebuhr, il quale cerca la storia, e non altro che la storia, in Virgilio, come quel prete cercava i campanili sulla luna; e, povero tedesco, non sente abbastanza la bellezza dei versi e la delicatezza dell'affetto; e non capisce in quelle cose stare l'originalità di Virgilio, grande originalità quanto l'invenzione di un nodo drammatico o di un fatto epico”, gecit. in CROCE (1930), I, pp. 50-51.

61 G. Capponi, *Sulla dominazione dei Longobardi in Italia*. Lettera 1a e 2a al professore Pietro Capei. Estr. dall'«Archivio storico italiano» (1844) app. num. 7, pp. 183-238.

62 “Io credo essere una la civiltà nell'Europa nostra, e avere per tutti la stessa derivazione; trasmettersi come fiaccola dall'una mano all'altra. Beati sono oggi i popoli settentrionali che ultimi giunsero ad occuparla; e tardi avendo partecipato alla sapienza dei secoli, dimolto l'accrebbero. Essi accampati sul mondo antico, lo dominarono con la forza per ben mille anni, prima di signoreggiarlo col pensiero: e tra le stesse nazioni di schiatta germanica, quelle precorsero alle altre nel godimento della civiltà nuova, che più attinsero dall'antica, e che più avevano ereditato delle istituzioni romane.”, *Ibid.*, p. 238. Een laatste goede illustratie van Capponi's houding ten opzichte van Duitsland is te vinden aan het einde van zijn behandeling van de Longobarden, waar hij vertel hoe een Duitser hem eens vroeg hoe het toch kwam dat Toscane zoveel “groten” gegeven had. “Eppure (diceva) io non trovo che il sangue germanico scendesse in voi con più larga vena; e seguitava congetturando che ciò potesse accadere per via di donne tedesche venute qui spose ai marchesi di Toscana. Io, poco versato nella genealogia delle antiche nostre margravie, su questo punto mi tacqui: ma balbettando un tedesco pessimo, gli replicai solamente, che io teneva essere in noi del sangue germanico più scarsa infusione, che non forse in altra qualsivoglia parte d'Italia; e quindi procedere tutto il male e tutto il bene che si può dire della provincia nostra.”, *Ibid.*

63 HAITSMA MULIER (1986), p. 573.

64 *Ibid.*, pp. 574-575. Over het element van de taal zie: G. Capponi, *Fatti relativi alla storia della nostra lingua*. [Firenze] 1869. Estr. da «Nuova Antologia», Firenze, agosto 1869.

Ondanks de felle kritiek van De Sanctis op zijn literaire[65] en die van Croce op zijn historische werk was Cesare Cantù (1804-1895)[66] in het midden van de 19e eeuw een van de meest gelezen historici, vooral met zijn *Storia Universale* (1838-1846). Iedere burger anno 1850 heeft dit boek op de plank, zegt Bulferetti.[67] Tegendraads als hij was[68], raakte hij in vele polemieken verwikkeld, onder andere met Manzoni over de rol van de Longobarden in de Italiaanse geschiedenis[69] en met de liberalen binnen de "corrente neoguelfa", die hem te conservatief vonden, waardoor hij in een steeds groter isolement terecht kwam. Croce rekent Cantù dan ook niet tot de *scuola neoguelfa*, maar behandelt hem in het enigszins als vergaarbak dienend hoofdstuk getiteld *Gli sviati della scuola cattolico-liberale*.[70] Croce oordeelt zeer negatief over Cantù, gebruikt veelvuldig woorden als kletsmeier, ijdel, opvliegend, knorrig en stelt dat het isolement waarin de historicus kwam te verkeren zijn bitterheid alleen maar erger maakte.[71] Op vele plaatsen in het werk van Cantù komen we deze bitterheid tegen, gekoppeld aan een duidelijke zelfoverschatting ten opzichte van de critici.[72] In het kader van dit onderzoek naar ideeën over Europa in de

---

65 MATURI (1962), pp. 335-337. Maturi noemt bijvoorbeeld Cantù's historische roman *Margherita Pusterla* : "uno dei più affligenti prodotti letterari dell'epoca romantica" (p. 335).

66 Zie voor de biografische gegevens: M.BERENGO in D.B.I., 18, pp. 336-344.

67 BULFERETTI (1957), p. 63.

68 "L'uomo non sapeva però mai rinunciare ad andare controcorrente" (M.BERENGO in D.B.I., 18, p. 340).

69 Zie bijvoorbeeld: C. Cantù, *Storia della città e diocesi di Como*. 3a ed. riveduta ed ampliata. 2 vol. Como 1899-1900, pp. 9-10.

70 CROCE (1930), I, pp. 197-207.

71 CROCE (1930), I, pp. 199-210. Dit oordeel wordt door anderen overgenomen, zie b.v. SESTAN (1950), p. 193 en MATURI (1962), p. 348.

72 Zie bijvoorbeeld de *Storia Universale*, 9a ed. Torino 1862-1865, p. IX: "In ciò confidando, noi primi, noi soli osammo venire ad ordinare in un vasto insieme i tanti lavori parziali, sicchè dall'accordo delle particolari apparisse la verità generale, o dal disaccordo gli errori provenienti da angusto vedere." Hij gaat door "col coraggio dunque della rassegnazione ..." en lijkt zelfs van de kritiek te genieten: "A noi però fu di conforto il progresso che trovammo nell'insolito accanimento onde fummo assaliti", *Ibid.*, p. XI. Weinig last hebbend van bescheidenheid ("... ma a troppo pochi è concessa quella vera grandezza, che consiste nell'equilibrio di sensibilità e ragione, nella immortale alleanza di sentimenti veri con istile schietto, della semplicità coll'ardimento, dell'arte colla coscienza.", *Ibid.*, p. XVI), kijkt hij uit naar de dag dat men hem gelijk zal geven: "Sino a quel giorno, alla faccendiera insolenza, all'ipocrita denigrazione, ai rancori potenti, all'implacabile intrigo, alla bugiarda liberalità opponiamo la benevolenza, il perdono, la generosità vera, e quella cortesia che è la creanza della libertà; e confortiamoci che il sole procede malgrado le nubi opposte; che alla notte dell'ignoranza, della schiavitù, del dubbio, del sofismo succederà l'alba della dottrina, della giustizia, dell'ordine, della fede; e che l'avvenire è per noi." (*Ibid.*, p. XVII).

historiografie kan over Cantù weinig meer gezegd worden dan dat hij gedreven werd door zijn streven naar de onafhankelijkheid van Italië en de bevrijding van buitenlandse overheersing.[73] De enige interessante opmerking over Europa die vermeld kan worden is die waarin Cantù een parallel trekt tussen het zich "Italiaan" voelen in het verleden en het zich "Europeaan" voelen in de 19e eeuw:

> "In Italië had men geen idee van een eenheid, van een groot vaderland; en het over Italianen hebben was ongeveer het zelfde als het vandaag over Europeanen hebben, omdat ze geen gemeenschappelijke oorsprong en instellingen hebben: hun oorlogen waren funest, niet minder een broedermoord dan die tussen Fransen en Duitsers"[74]

* * *

Over het algemeen wordt de historicus, schrijver, diplomaat en politicus Cesare Balbo gezien als de belangrijkste exponent van de *scuola neoguelfa* in de historiografie. Maria Fubini Leuzzi noemt in een artikel uit 1978 de figuur van Balbo "emblematisch" voor de katholiek-liberale stroming[75], terwijl ook Franco Valsecchi in 1973 had gesteld dat de stroming in Cesare Balbo haar "impostazione programmatica più coerente e rappresentativa" had gevonden.[76] Volgens Valsecchi is het zeker dat Balbo zichzelf als *guelfo* beschouwde en hij geeft ten bewijze het volgende citaat: "Geen enkele historicus van Italië zal ooit goed zijn als hij niet *guelfo* is: en dan bedoel ik nog meer *guelfo* dan een *guelfo* ooit geweest is".[77] Jammer genoeg laat Valsecchi na dit citaat in zijn context te

---

[73] C. Cantù, *Della indipendenza italiana. Cronistoria*. 3 vol. Torino: UTET 1872-1877, pp. 5-6.

[74] "... [in Italia] di unità, di patria estesa non s'aveva concetto, e dire italiani era poco diverso dal dire oggi Europei, non avendo nè origine nè ordinamenti comuni: le loro guerre erano funeste, non fratricide più che quelle del Francese contro il Tedesco", *Storia degli Italiani*. 2a ed., Torino, Unione tip. editr., 1857-59, II, p. 549. Bijna een eeuw later, in 1931, zal Benedetto Croce dezelfde gedachtengang neerschrijven, maar dan in positieve zin. In de *Epilogo* van zijn *Storia d'Europa nel secolo decimonono* ziet hij na de eerste wereldoorlog een Europees bewustzijn ontstaan bij de Europese volkeren, zoals ten tijde van de Italiaanse eenwording een Italiaans bewustzijn ontstond: "... e a quel modo che, or sono settant'anni, un napoletano dell'antico Regno o un piemontese del regno subalpino si fecero italiani non rinnegando l'esser loro anteriore ma innalzandolo e risolvendolo in quel nuovo essere, così e francesi e tedeschi e italiani e tutti gli altri s'innalzeranno a europei e i loro cuori batteranno per lei come prima per le patrie più piccole, non dimenticate già, ma meglio amate." CROCE, B., *Storia d'Europa nel secolo decimonono*. Bari: Laterza 1953[8], p. 354.

[75] FUBINI LEUZZI (1978), p. 839.

[76] VALSECCHI (1973), p. 105.

[77] "Niuno storico d'Italia sarà buono mai se non è guelfo: dico guelfo, più guelfo che non fu niun guelfo ...", *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), I, cap. 8, p. 42, geciteerd bij VALSECCHI (1973), p. 105.

plaatsen, aldus niet recht doende aan de genuanceerde positie van Balbo in het antagonisme tussen neoguelfi en neoghibellini.

Het bovenstaande citaat maakt deel uit van een verhandeling[78] in de *Pensieri sulla storia d'Italia*, waarin Balbo zich afzet tegen de oppervlakkigheid van de oppositie guelfi-ghibellini in de Italiaanse historiografie. Na een behandeling van de etymologie van beide termen en na aan de *parte ghibellina* de connotaties "van het Keizerrijk" en "buitenlands" en aan de *parte guelfa* de connotaties "van de Kerk" en "nationaal" meegegeven te hebben[79], veroordeelt Balbo beide partijen omdat zij geen oog hadden voor het nationale belang maar slechts voor het regionale, lokale belang. Dit gold zeker voor de ghibellini maar ook voor de *parte guelfa* ook al was deze "nationaal, anti-buitenlands en van het volk".[80] Dit alles brengt Balbo er dan toe te stellen dat de termen niet toegepast kunnen en mogen worden op de historiografie van de 19e eeuw:

> "Geen enkele historicus van Italië zal ooit goed zijn als hij niet *guelfo* is: en dan bedoel ik nog meer *guelfo* dan een *guelfo* ooit geweest is, als hij niet zowel de Gibellijnen veroordeelt om hun antinationale principe als de Welfen om het feit dat zij hun nationale principe niet tot voltooiing gebracht hebben [...] Maar laten we noch de ene naam noch de andere doen herrijzen; niet de gibellijnse, want die is absoluut slecht en niet de welfische, want die is niet goed genoeg; noch de een noch de ander, want het waren namen van barbaarse partijen in barbaarse tijden: het zou een schande zijn ze te imiteren in tijden van beschaving."[81]

Deze nuancering neemt echter niet weg dat Balbo zich op meerdere plaatsen *guelfo* noemt, maar hij doet dat steeds om aan te geven dat hij de rol van het pausdom in de Italiaanse geschiedenis als positief ziet:

> "... ik zal mij vanaf nu in zoverre *Guelfo* bekennen, dat ik geloof dat het tegenwicht van de pauselijke macht een grote gave van de Voorzienigheid geweest is en ervoor gezorgd heeft dat, temidden van de wisselvalligheden van de middeleeuwen, de heropleving van de tyrannie van het oude Romeinse rijk tegengehouden kon

---

78 *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), I, cap. 8, pp. 38-42.

79 *Ibid.*, p. 40: "dell'Imperio" en "straniera" respectievelijk "della Chiesa" en "nazionale".

80 *Ibid.*, p. 41: "nazionale, antistraniera, popolana"; Vgl. ook de connotaties in *Vita di Dante* (1853), pp. 10-11.

81 *Ibid.*, p. 42: "Niuno storico d'Italia sarà buono mai se non è guelfo; dico guelfo, più guelfo che non fu niun guelfo mai, se non condanna i Ghibellini del loro principio antinazionale, e i Guelfi di non aver spinto il principio loro all'ultimo termine della compiuta nazionalità [...] Ma non risuscitiamo mai nè l'un nome nè l'altro; non il ghibellino, perchè assolutamente cattivo; non il guelfo, perchè non abbastanza buono; nè l'un nè l'altro come nomi di parti barbare in tempi barbari: sarebbe vergogna imitare quelli in tempi di civiltà."

> worden”[82]

En het is dan ook deze Christelijke invulling van de term die Balbo ertoe brengt fel van leer te trekken tegen de neogibellijnse stroming in de historiografie, die sterk de nadruk probeert te leggen op de misstanden in de kerk: “En ze geloven iets moois en goeds gedaan te hebben door tegen de Kerk partij te kiezen en door zich tot gibellijnen van het jaar 1840 te verklaren.”[83] Hij keert zich sterk tegen extrapolatie naar de 19e eeuw van middeleeuwse denkbeelden, zoals bijvoorbeeld de droom van een Italiaanse eenwording met Oostenrijkse hulp:

> “Dit is een heropleving van de oude gibellijnse droom. En dus zou ik dergelijke dromers *Neo-Ghibellini* willen noemen, ware het niet dat noch zij, noch de *Neo-Guelfi*, noch in het algemeen partijen en politieke omstandigheden die al lang vervallen zijn, zich herstellen. [...] Het neo-gibellinisme is een illusie of een teleurstelling ...”[84]

Na de neogibellijnse ideeën afgedaan te hebben als “een stellingname van mannen die nog kindser zijn dan met poppen spelende kindjes”[85] stelt Balbo dat als hij zou moeten kiezen, hij ongetwijfeld de kant van de *guelfi* zou kiezen:

> “... die mij (ondanks hun vele dwalingen) zonder twijfel de beste, verstandigste, meest politieke, meest levendige en meest Italiaanse partij lijken. Als het mogelijk was ooit dergelijke partijen in Italië te restaureren, als de benamingen van neowelfen en neogibellijnen gegeven zouden worden niet aan een paar dromers maar aan twee strijdende Italiaanse partijen, dan zou ik, vanuit een oude overtuiging, willen vechten voor de minst slechte en dan zou ik vechten voor de neowelfen. Maar God behoede ons voor zulke dwaasheden in de toekomst.”[86]

---

82 “... io fin di qua mi confesserò Guelfo, fino a questo segno: che credo quel contrappeso della potenza papale essere stato sommo benefizio della divina Provvidenza, ad impedire tra i varianti disordini del medio evo il rinnovamento della tirannia dell'antico imperio romano;”, *Vita di Dante* (1853), II, 2, p. 219. Overigens kunnen uiteraard niet alle pausen de waardering van Balbo wegdragen, vgl. *Ibid.*, II, 5, p. 269.

83 “E credono aver fatto una bella e generosa cosa, facendo parte contro la Chiesa, e professandosi ghibellini dell'anno 1840.”, *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), Conchiusione, p. 559.

84 “Questo è sogno rinnovato dall'antico ghibellino. E quindi io chiamerei Neo-Ghibellini siffatti sognatori; se non che nè essi, nè i Neo-Guelfi, nè in generale le parti e le condizioni politiche da gran tempo cadute e mal cadute, non si restaurano [...] Il neo-ghibellinismo è una illusione o delusione ...”, *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 3, p. 29.

85 “posizione da uomini rimbambiti oltre il bamboleggiare de' bimbi”, *Ibid.*, p. 30.

86 “... che mi paiono (a malgrado i loro numerosissimi errori) la parte senza paragone migliore, più assennata, più politica, più virtuosa, più italiana. Se fosse possibile che si restaurassero mai parti simili in Italia, che i nomi di neo-guelfi e neo-ghibellini si avessero ad applicar non ad alcuni

Uit bovenstaande citaten vormt zich een genuanceerd beeld van de positie van Balbo in de strijd tussen *neoguelfi* en *neoghibellini*: Balbo kan weliswaar als exemplarisch gezien worden voor de *scuola neoguelfa*, maar geenszins als de meest fanatieke aanhanger van de stroming. Dit beeld wordt door sommige historici ook overgenomen. Zo noemt Giusti Balbo nadrukkelijk een "moderato"[87], terwijl Fubini Leuzzi hem als historicus eerder als een "liberale cattolico" dan als een "cattolico liberale" zou willen typeren, aangezien voor Balbo het idee van vrijheid en onafhankelijkheid belangrijker is dan het papisme, waaraan daarentegen anderen binnen de stroming zich schuldig maken.[88] Ook op andere gebieden blijkt dat Balbo reeds op jonge leeftijd een middenpositie innam, bijvoorbeeld in de controverse tussen neo-Classicisme en Romantiek. Deze controverse beheerste de Italiaanse literaire discussie in het begin van de negentiende eeuw en draaide vooral om de vraag of de Italiaanse literatuur open diende te staan voor invloeden vanuit het buitenland en met name vanuit Noord-Europa (Duitsland, Frankrijk en Engeland). De romantici wilden de starheid en het isolement van de Italiaanse letteren doorbreken door nieuwe genres, nieuwe ideeën en nieuwe woorden over te nemen en waren sterke voorstanders van het vertalen van buitenlandse literatuur. De neoclassicisten daarentegen wensten de Italiaanse taal zuiver te houden van barbaarse invloeden uit het noorden. Cesare Balbo nam ook in deze discussie, die overigens in de historiografie een geringere rol speelt, een middenpositie in, zoals blijkt uit een brief aan Carlo Vidua ("Lubiana, 20 agosto 1811") getiteld *Sulla lingua italiana*, waarin hij ervoor pleit noch buitenlandse noch ouderwetse woorden te gebruiken: beide worden door de Italianen niet gebruikt en ook niet begrepen.[89]

Heeft de vooraanstaande plaats van Balbo binnen de *scuola neoguelfa* nooit echt ter discussie gestaan, zijn kwaliteiten als historicus zijn wel degelijk in twijfel getrokken, vooral sinds de overwegend negatieve opmerkingen van Benedetto Croce in zijn *Storia della storiografia del secolo decimonono*. Volgens Croce vervormde Balbo het geschiedbeeld, door de geschiedenis te doorlopen, "vaak veroordelend en zelden

(..continued)

sognatori solamente, ma a due parti combattenti in Italia; io vorrei, secondo il precetto antico, combattere per la men cattiva, e combatterei per la neo-guelfa. Ma prego Dio che ci salvi da queste stoltezze di più;", *Ibid.*, p. 30.

[87] GIUSTI (1957), p. 4. Het betreft hier vooral de politieke denkbeelden van Balbo. Vgl. ook BULFERETTI (1957), pp. 39-44.

[88] FUBINI LEUZZI (1984), pp. 49-50; zie echter ook pp. 59-60, waar zij stelt dat Balbo als katholiek niet expliciet de eenheid van Italië kan propageren omdat deze de opheffing van de Kerkelijke Staat met zich mee zou brengen.

[89] *Lettere di pol. e lett.* (1855), p. 94.

vrijsprekend", met de maatstaf van de onafhankelijkheid enerzijds en die van het (katholieke) geloof anderzijds.[90] Vaak wordt Balbo dan ook verweten dat hij de geschiedenis gebruikt om eigen idealen te verwezenlijken, maar dat is geenszins verwonderlijk als men bedenkt dat er ten tijde van Balbo een voortdurende discussie onder historici plaatsvond over de tegenstelling tussen 'pure' geschiedschrijving, die vaak niet meer was dan een chronologische weergave van de feitelijke gebeurtenissen en de 'oordelende' geschiedschrijving die tot doel had de verschillende historische periodes te beoordelen in het licht van de actualiteit.[91] Balbo behoort tot de 'oordelende' historici, maar in tegenstelling tot anderen probeert hij zich in zijn oordeel te baseren op de bronnen. Mede hierdoor kan gesteld worden dat vooral dankzij Balbo de Italiaanse historiografie van het begin van de negentiende eeuw uit haar regionale karakter bevrijd wordt.[92]

Een laatste opmerking dient hier gemaakt te worden over het belang van het werk van Balbo, los van de inhoudelijke kwaliteiten: de verschillende historische werken van Balbo, maar met name zijn *Sommario* hebben direct een groot succes geoogst. Dit laatste boek wordt al gauw het geschiedenisboek voor de scholen bij uitstek, daarbij een leemte vullende, aangezien het laatste werk op dit gebied van Giovanni Campiglio (*Storia generale d'Italia dagli antichissimi tempi fino a' dì nostri*, Milano 1835) te anticlericaal en pro-Napoleon was. En zo is de *Sommario* tot ver in onze eeuw het handboek bij uitstek geweest voor de Italiaanse geschiedenis en - niet minder belangrijk - de inspiratiebron voor vele schoolboeken, vooral wat betreft de ordening van het materiaal en de periodisering van de Italiaanse geschiedenis.[93] Nog op 15 mei 1943 merkt Marino Gentile tijdens een lezing te Padova op dat het goed zou zijn als de jongeren op de lycea de *Sommario* zouden

---

[90] CROCE (1930), I, pp. 135-140, citaat op p. 139: "spesso condannando e di rado assolvendo".

[91] Vgl. FUBINI LEUZZI (1978), p. 836.

[92] Vgl. *Ibid.*, p. 837.

[93] FUBINI LEUZZI (1978), p. 838. Fubini Leuzzi wijst erop dat pas in de jaren '70 van onze eeuw de schoolboeken zich hebben ontworsteld aan de Balbiaanse visie op de geschiedenis, mede geïnspireerd door een uit het buitenland afkomstige historische methodiek. Nog steeds echter is de invloed van Balbo aanwijsbaar, bijvoorbeeld m.b.t. zijn datering van het begin van de moderne era in het jaar 476, daarmee het belang onderstrepend van de niet-romeinse volkeren, die later het Christelijke Europa zullen vormen. Zie ook HERDE (1986), p. 120. Voor een uitwerking van Balbo's indeling van de Italiaanse geschiedenis zie: *Cenni sulla divisione e suddivisione della storia d'Italia* [1841], in: *Storia d'Italia* (1984), pp. 317-332. Overigens heb ik uit gesprekken met Joost Willemsen, die in zijn promotie-onderzoek aandacht aan deze kwestie schenkt, begrepen dat zijn onderzoek er op wijst dat de *Sommario* aan het eind van de negentiende eeuw vooral gebruikt werd op technische scholen en - niet onbelangrijk - op de lerarenopleidingen. Onderwijsinspecteurs waren in 1879 en 1883 lovend over de structuur van de *Sommario*, maar keurden de neowelfische politieke denkbeelden af.

gebruiken.[94]

Het grote belang in het onderwijs heeft geleid tot een opleving van de interesse voor Balbo als historicus, eerst tijdens het fascisme en later in de jaren '60. In de fascistische periode vond er een ware annexatie plaats van het historisch denken van Balbo en met name van zijn idee van onafhankelijkheid als een rode draad in de geschiedenis. Dit onafhankelijkheidsstreven legitimeert niet alleen de "guerra giusta" tijdens het Risorgimento, maar ook die van de *Fasci di combattimento* in de jaren '20.[95] Tot een evenwichtiger analyse van de figuur van Balbo komt Ettore Passerin d'Entrèves, die echter, in navolging van het overwegend negatieve oordeel van Croce over de historische kwaliteiten van Balbo, vooral de nadruk legt op zijn politieke loopbaan.[96] Pas volledig wordt het beeld met de publikaties van Nino Valeri en Massimiliano Pavan[97], vier nieuwe uitgaven van de *Sommario*[98] en uiteindelijk de monografie van Gian Battista Scaglia uit 1975.[99]

---

94 GENTILE (1943), p. 9: "Il *Sommario* meriterebbe di essere letto largamente dai giovani del liceo ...".

95 Zie de opmerkingen van Arrigo Solmi bij de presentatie van de eerste Milanese editie: *Sommario della storia d'Italia dalle origini fino ai nostri tempi*. 1a ed. milanese con prefazione e un'appendice di A. Solmi. Milano 1926. Typerend is ook het feit dat de *Scritti militari* van Balbo, tot dan toe slechts gedeeltelijk uitgegeven, voor het eerst een complete editie beleven dankzij de inspanningen van Gioacchino Volpe en generaal Francesco Grazioli (Rome, 1935).

96 PASSERIN D'ENTREVES, E., *La giovinezza di Cesare Balbo*. Firenze: Le Monnier 1940.

97 VALERI, N., *Cesare Balbo. Pagine scelte precedute da un saggio*. Milano 1960; PAVAN, M., *Cesare Balbo e la questione delle origini italiche*. «Rassegna storica del Risorgimento» 43(1961), pp. 59-78; PAVAN, M., *Il "peggioramento antico" nella filosofia della storia di Cesare Balbo*. «Giornale critico della filosofia italiana» 40(1961), pp. 324-340.

98 *Della storia d'Italia dalle origini fino ai nostri tempi. Sommario*. A cura di G. talamo, Milano: Giuffrè 1962; *Sommario della storia d'Italia*. Intr. di M. Fubini Leuzzi, Firenze: Sansoni 1962; *Sommario della storia d'Italia*. Firenze: Salani 1965; *Storia d'Italia*. A cura di M.L. salvadori, Napoli: Fulvio Rossi 1969.

99 SCAGLIA, G.B., *Cesare Balbo. Il Risorgimento nella prospettiva storica del "progresso cristiano"*. Roma: Studium 1975.

Hoofdstuk 1: Biografische schets van Cesare Balbo[100]

Cesare Balbo wordt op 21 november 1789 in Turijn geboren als zoon van graaf Prospero Balbo en Enrichetta Taparelli d'Azeglio. In de periode 1798-1802 volgt hij zijn vader tijdens diens ambassadeurschap in Parijs en daaropvolgende ballingschap in Spanje, Bologna en Florence. Na zijn terugkomst in Turijn, waar zijn vader rector wordt van de Universiteit van Turijn (1802), werpt Balbo zich op de studie. Uit protest tegen de Franse bezetting staat Prospero Balbo zijn zoons Cesare en Ferdinando niet toe de openbare scholen te bezoeken en verzorgt het onderwijs allereerst in huiselijke kring. De broers Balbo studeerden samen met Luigi Provana del Sabbione en Luigi Ornato, met wie zij ook, uit liefde voor het werk van Alfieri, de *Accademia dei Concordi* oprichtten: zij beschouwden Alfieri als hun grote voorbeeld, verheerlijkten het Italiaans en verafschuwden de Franse schrijvers "per non lasciarsi conquistare spiritualmente dai dominatori francesi."[101] Na zijn huisstudie schrijft Balbo zich in aan de rechtenfaculteit, terwijl hij ook - zij het met gering enthousiasme - een cursus 'eloquenza' volgt.

Ondanks de tegenwerking van zijn vader[102], tot ontsteltenis van zijn vrienden en gedreven door een sterke ambitie treedt hij in 1808 in dienst van Napoleon. Later zal hij zich hierover schamen en stellen dat het heulen met de Fransen wellicht een gevolg was van zijn zeer jeugdige leeftijd, maar dat hij in zijn denken geen verraad gepleegd heeft.[103] Ook in een toespraak uit 1849 komt hij op zijn jeugdzonde terug: hij heeft naar eigen zeggen veel van deze *faux pas* geleerd en voert als excuus aan dat waar "de machtigen van Europa toe moesten geven aan de grote macht van Napoleon", hij daar als adolescent

---

[100] Zie over het leven van Balbo: SCAGLIA (1975), passim; MATURI, W., *Interpretazioni del Risorgimento. Lezioni di storia della storiografia*. Torino: Einaudi 1962, pp. 120-124; PASSERIN D'ENTREVES, E., *Balbo, Cesare*. in: D.B.I., V, pp. 395-405; zie ook de *Nota biografica* van Fubini Leuzzi in: Cesare BALBO, *Storia d'Italia e altri scritti editi e inediti*. A cura di Maria Fubini Leuzzi, Torino: UTET 1984, pp. 67-70.

[101] MATURI (1962), p. 121.

[102] Zie voor het antagonisme tussen Cesare en Prospero Balbo vooral FUBINI LEUZZI (1978), p. 841.

[103] *Pensieri sulla storia d'Italia*, I, cap. 17, p. 89. : "... mi si conceda qui uno sfogo e quanto sta in una riparazione personale, io parlo qui di ciò che io stesso vidi e di che fui troppo parte. Nè scuserommi sulla tenerezza dell'età di non venti anni, d'aver piegato sotto alla mano che fece piegare tutta Europa salvo que' pochi preti italiani. Io aveva appunto l'esempio loro. Vanterommi di questo almeno, di non aver per scusar me stesso pervertito il proprio pensiero: ammirai coloro che io non seppi imitare; e mi penetrai fin d'allora di quell'opinione, della forza di quell'istituzione, quell'ordine che altri dicono così presso a caduta."

weinig tegen bestand was.[104]

Van Napoleon krijgt hij onder andere de opdracht de wereldlijke macht van de kerk in verschillende delen van Italië te liquideren, hetgeen leidt tot zijn excommunicatie. Zijn politieke en diplomatieke activiteiten brengen hem naar Parijs en naar Duitsland. In deze periode ontwikkelt Balbo enerzijds een steeds sterker wordend gevoel van haat tegen Napoleon en de Franse heerschappij over Italië en anderzijds een groeiend patriottisme. Volgens Passerin d'Entrèves zou hij in zijn haat jegens Napoleon zelfs aan een moordaanslag op de keizer gedacht hebben.[105]

Na de Restauratie treedt Balbo in dienst van het huis van Savoye en voegt zich bij zijn vader tijdens diens diplomatieke missie in Madrid. Tijdens zijn verblijf in Spanje (1816-1819) werkt hij aan zijn *Storia della guerra di indipendenza di Spagna e Portogallo*. Bij zijn terugkomst in Italië vervolgt hij de militaire carrière die hij onder de Fransen begonnen was en komt in contact met de voorbereidingen voor de revolutie van 1821; in Italië heerst in de maanden voor het uitbreken van de opstand een broeierige sfeer. Ondanks zijn gematigde opstelling als het gaat om de middelen die aangewend moeten worden om Italië te bevrijden en zijn aversie tegen revoluties,[106] bevindt Balbo zich tijdens de revolutie van maart 1821 in het centrum van de gebeurtenissen, vooral in de hoedanigheid van adviseur van Prins Carlo Alberto di Carignano. Balbo ontpopt zich in deze periode als voorstander van een constitutionele monarchie naar Engels model en adviseert het hof hervormingen in die richting voor te bereiden. Ook later zal Balbo meermalen blijk geven van een grote bewondering voor Engeland, een bewondering die zeker niet ongebruikelijk is in het Italiaanse politieke denken in deze periode. In een in 1839 geschreven maar uit angst voor de censuur niet ingeleverde recensie voor het

---

[104] *Sulla distruzione della potenza temporale dei papi*. Discorso di Cesare Balbo nella seduta della Camera dei Deputati (28 febbraio 1849), Torino: presso Gianini e Fiore, s.d.: “Io termino con una memoria per me ingratissima, ma che fu a me e può essere a tutti feconda di grave insegnamento. Quand'io vi dissi principiando, che 24 anni della vita mia vi rispondevano del mio voto, io non potei dirvi pur troppo, che tutta la vita mia ve ne rispondesse. Quaranta anni sono per l'appunto, nel 1809, io ebbi la sventura, la colpa di partecipare all'abbattimento della potenza temporale di un altro gran papa, di Pio VII. L'immane potenza di Napoleone a cui cedevano i potentati d'Europa, può forse servire di qualche scusa a me allora quasi adolescente.”

[105] PASSERIN D'ENTRÈVES, *Cesare Balbo*. In: D.B.I., V, p. 396.

[106] Later zal Balbo zijn ideeën omtrent revoluties uitwerken in de *Meditazioni*: zie *Meditazioni Storiche* (1854), Med. XVII, 4, p. 524. Over het socialisme maakt hij zich blijkbaar minder zorgen, je hoeft immers niet bang te zijn voor “operaj senza lavoro, de' proletarii senza interessi, de' così detti socialisti e predicatori di leggi agrarie: anche queste sono cose ultravecchie [...] ma che riuniscono tutto quel ridicolo ...” (*Ibid.*, p. 523). Zie over Balbo's voorkeur voor hervormingen boven revoluties ook: *Delle rivoluzioni*, in: *Lettere di pol. e lett.* (1855), pp. 1-86.

tijdschrift «Subalpino» vergelijkt hij Engeland en Italië en zegt: "... Italië was het Engeland van de middeleeuwen".[107] En ook in zijn *Speranze* keert hij zich tegen degenen, vooral in Frankrijk die Engeland "de tiran van de zeeën, het ambitieuze, hebzuchtige, trouweloze Albion"[108] noemen. Engeland heeft immers veel goeds gedaan, vooral voor het Christendom; het enige wat nu nog nodig is, is de terugkeer in de Katholieke kerk.[109]

Balbo doet zijn naam als een van de kopstukken van de politieke richting van de *moderati* eer aan met zijn opvatting dat de constitutie slechts dan kans van slagen had, als zij werd verleend door de vorst en niet als zij werd afgedwongen door een revolutie. Deze denkbeelden brachten hem in conflict met Santorre di Santarosa, leider van de Piemontese revolutie van 1821. Na het mislukken van de revolutie wordt Balbo vanwege zijn liberale sympathieën als "costituzionalista" verbannen naar Frankrijk, waar hij zich toelegt op het schrijven van verschillende essays over de politieke situatie in Europa en de positie van een onafhankelijk Italië daarin.[110] Na zijn huwelijk met de Française Félicite de Villeneuve (1823)[111] keert hij in 1824 weer terug in Italië. Hij krijgt hiervoor toestemming van de Piemontese overheid op voorwaarde dat hij in het kasteel van Camerano blijft wonen. Pas in 1826 krijgt hij weer toestemming om naar Turijn te komen. Het is in deze jaren van beperkte bewegingsvrijheid dat Balbo begint te werken aan de *Storia d'Italia* (beter bekend onder de titel *Storia d'Italia sotto ai Barbari* van de uitgave bij Le Monnier uit 1856), waarvan de eerste (en tevens laatste) twee delen (van de val van het Romeinse Rijk tot 774) in 1830 bij uitgeverij Pomba verschijnen. Met verwijzing naar zijn illustere voorganger Muratori stelt Balbo dat het doel van het boek niet is om Muratori te verbeteren, maar "onder het gewone volk te verspreiden wat hij deed voor de geleerden en aan alle Italianen, van elke rang of streek, een geschiedenis van Italië te geven"[112] Al in 1824 had Balbo het

---

[107] "... l'Italia fu l'Inghilterra del medio evo ...", *Due lettere all'avvocato Battaglione*, in: *Lettere di pol. e lett.* (1855), pp. 171-196 (citaat op p. 195). Het betreft hier een recensie van het boek van Luigi Cibrario, *Della economia politica del Medio Evo, libri tre* (Torino: Bocca 1839), waarvan Balbo een enthousiaste beoordeling geeft. Vgl. FUBINI LEUZZI (1984), p. 287.

[108] "la tiranna dei mari, la ambiziosa, la avara, la perfida Albione", *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 9, p. 116.

[109] *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 12, pp. 221-222. Engeland is [anno 1843]: "... prima delle nazioni cristiane nell'opera delle conquiste della Cristianità, ..." (p. 221).

[110] Zie de *Lettres sur l'Italie* uit 1822 en met name *De l'impossibilité de constituer l'Europe sans l'indépendance de l'Italie*.

[111] Zij was de dochter van de tesorier van de stad Parijs en achterkleinkind van de beroemde kanselier van Frankrijk, Henri-François d'Aguessau.

[112] "far volgare appresso al comune della gente ciò ch'ei fece appresso ai dotti e lasciare in mano agli Italiani d'ogni condizione o provincia una storia d'Italia ...", *Storia d'Italia sotto ai Barbari* (1856), I, 1, p. 5.

plan opgevat om dit werk te schrijven. Zijn *Storia d'Italia* zou moeten bestaan uit dertien boeken en zou lopen van 476 tot 1789.[113] Het is echter bij deze eerste twee delen gebleven.

Terug in Turijn legt hij zich bij gebrek aan mogelijkheden op politiek gebied toe op de studie van de buitenlandse historiografie. Hij kon dit doen dankzij een voor zijn tijd goede kennis van vreemde talen. Benedetto Croce vermeldt op twee plaatsen dat Balbo een van de eersten in Italië was die Duits gingen leren.[114] In tegenspraak hiermee stelt Pavan, na vermeld te hebben dat het werk van de Deen Niebuhr in Italië slechts bekend was via de Franse editie van De Golbéry (1830-1840) of via de Engelse vertaling van Hare en Thirwall (Cambridge 1828) en niet via de vele Duitse edities, dat Balbo zijn buitenlandse historiografische kennis vooral put uit Franse en in mindere mate Engelse werken, terwijl bekendheid met de meest essentiële Duitse historiografie ontbreekt. Zoals vele andere historici uit deze periode neemt Balbo volgens Pavan slechts dan Duitse werken ter hand, wanneer Franse of Engelse vertalingen ontbreken.[115] Bijval voor de opmerkingen van Croce zijn echter te vinden bij Maria Fubini Leuzzi in haar inleiding op de *Storia d'Italia*: zij stelt dat een van de vernieuwingen die Balbo introduceerde in de Italiaanse historiografie juist de ontsluiting was van het werk van de belangrijkste Duitse rechtshistorici als Eichhorn en von Savigny. Zij weet aan te tonen dat Balbo, na enkele eerdere pogingen, de studie van de Duitse taal systematisch ter hand neemt in de jaren '30, terwijl hij tijdens zijn verblijf in Camerano (1824-1826) al in staat geacht moet worden correct Duits te lezen.[116] Feit is bovendien dat Balbo al in 1811 in de reeds geciteerde brief vanuit Ljubljana aan zijn vriend Carlo Vidua klaagt over het feit dat er in Lubiana slechts slechte Franse en Duitse boeken te lezen zijn. In dezelfde brief vinden we overigens een verwijzing naar de toenmalige kennis bij Balbo van de buitenlandse historiografie:

> “Dat onze geschiedwerken beter zijn dan die van de Fransen trekt niemand in twijfel. Ik ken die van de Duitsers nog niet, maar ik denk dat die ook niet te vergelijken zijn. Blijven nog alleen over die van de Engelsen. Ik ken ze niet goed genoeg om er goed over

---

113 *Storia d'Italia sotto ai Barbari* (1856), pp. 1-3: brief aan graaf Prospero Balbo d.d. 2 juli 1830.

114 CROCE (1930), I, p. 61 en p. 153.

115 PAVAN (1961-B), pp. 64-65. Ook bij Scaglia is een aanwijzing te vinden dat Balbo de Duitse taal niet beheerste, getuige het citaat (van Balbo?) over “studiare quella maledettissima ma necessarissima lingua tedesca” (SCAGLIA (1975), p. 234). De historicus Carlo Troya bekent het Duits niet te beheersen: “La mia ignoranza dell'idioma tedesco...” (*Del Veltro allegorico di Dante*. Firenze 1826, p. 207). Over de beschikbaarheid van buitenlandse geschiedwerken in de jaren '30 van de negentiende eeuw, zie CROCE (1930), I, pp. 6-8.

116 FUBINI LEUZZI (1984), pp. 20-22. Zie over dit onderwerp ook HERDE (1986), pp. 106-107, die Balbo's bewondering voor de Duitse historiografie benadruk. Helaas is nog geen onderzoek gedaan naar de inhoud van de bibliotheek die Balbo tijdens zijn werk ter beschikking stond.

te kunnen oordelen”[117]

Geconcludeerd kan derhalve worden dat Balbo al omstreeks 1830 beschikte over een voor Italië uitzonderlijke talenkennis.[118]

De jaren '30 zijn voor Balbo, mede door een gebrek aan interessante politieke opdrachten, jaren van intensieve wetenschappelijke produktie, waarbij met name de *Lettere all'abate Peyron* (1836) en de *Vita di Dante* (1839) genoemd moeten worden. Vooral dit laatste werk was zeer succesvol, met name omdat Dante erin verheven werd tot beginpunt van de Europese literatuur en tot symbool bij uitstek voor Italië: “de Italiaan die meer dan wie dan ook de vindingrijkheid, de deugden, de ondeugden, de lotgevallen van zijn vaderland in zich verenigde. [...] de meest Italiaanse Italiaan die er ooit geweest is.”[119] In deze jaren (1837) hertrouwt Balbo met Luisa Galeani Napione, nadat zijn eerste vrouw, met wie hij acht kinderen had gekregen, in 1833 was overleden.

In 1841 start Balbo samen met anderen een project om, in reactie op de regionalistische tendens in de geschiedschrijving, een grote geschiedenis van Italië te schrijven. Naast dit project, dat weinig vruchtbaar zal blijken, begint hij in 1842, in afleveringen, zijn *Meditazioni storiche* te publiceren. In de jaren 1840-1841 schrijft hij bovendien zijn *Pensieri sulla storia d'Italia*, die echter pas na zijn dood in 1858 zullen worden uitgegeven.[120]

In 1844 reageert hij op het *Primato* van Gioberti[121] met de uitgave van *Delle*

---

[117] “Che le nostre istorie siano assai dappiù di quelle dei Francesi, nissuno lo mette in dubbio. Non conosco ancora quelle dei Tedeschi, ma non credo nemmeno che sieno da paragonare. Restano solo quelle degli Inglesi. Io non le conosco abbastanza per poterne rettamente giudicare.”, *Sulla lingua italiana*. A Carlo Vidua. Lubiana, 20 agosto 1811, in: *Lettere di pol. e lett.* (1855), pp. 87-94, cit op p. 93.

[118] Een oppervlakkige telling van de buitenlandse verwijzingen in de noten van de eerste zeven *Meditazioni* uit 1854 levert hetvolgende beeld op: tweemaal zoveel Franse als Duitse verwijzingen en nauwelijks verwijzingen naar Engelstalig werk, dat liefst in vertaling geciteerd wordt.

[119] “... l'Italiano che più di niun altro raccolse in sè l'ingegno, le virtù, i vizi, le fortune della patria. [...] l'Italiano più Italiano che sia stato mai.”, *Vita di Dante* (1853), I, 1, p. 3-4.

[120] Vgl. MATURI (1965), pp. 648-649.

[121] Zie *Delle speranze d'Italia* (1855), Dedica prima a Vincenzo Gioberti (Novembre 1843), pp. 3-4:

“A Vincenzo Gioberti.

Pochi anni sono, io scrissi sulla storia d'Italia e sugli insegnamenti pratici a trarne un libro ch'io serbava a rivedere e pubblicare, in altri tempi. - Ma ora, voi, Signore ed amico, trattando quasi il medesimo assunto nel vostro libro del Primato, avete fatte inutili molte parti del mio. A che, ridire men bene tante cose magnificamente dette da Voi e nelle quali consentiamo? A che, per le poche nelle quali dissentiamo, ripor io con fatica quelle fondamenta dei diritti e dei doveri pubblici Italiani, da Voi poste a parer mio irrevocabilmente? A che, ricominciar sempre rinnegando i predecessori, per profferir sè solo capo di scuola e d'idee, come fanno taluni a grave danno delle Scienze, e che è

speranze d'Italia (Parijs 1844), dat meteen een groot succes oogstte.[122] Overigens was Balbo bij de keuze van de titel van dit belangrijke manifest van de stroming van de *moderati* niet erg origineel. In 1820 had Balbo's toenmalige vriend Santorre di Santarosa al een boekje uitgegeven onder de titel *Le speranze degli italiani* en in 1832 was het boek *Delle speranze e dei bisogni dell'Italia* van Sismondi uitgekomen, een boek waarmee het werk van Balbo volgens de historicus Marcelli grote overeenkomsten vertoont.[123]

In het boek constateert Balbo allereerst dat het slecht gesteld is met de huidige politieke situatie van Italië. Vervolgens gaat hij via een eliminatiemethode na welke regeringsvorm vanuit historisch oogpunt de meest wenselijke zou zijn voor het nieuwe Italië, waarbij hij de oplossing van Gioberti van een confederatie onder leiding van de paus als onuitvoerbaar afwijst.[124] Zijn conclusie is dat vóór alles de onafhankelijkheid bereikt moet worden en dat:

> "de confederaties ongetwijfeld de beste vorm zijn om de onafhankelijkheid te bereiken, maar dat zonder een volledige onafhankelijkheid een confederatie niet in stand gehouden kan worden. En de pausen, grote helpers in dit proces, kunnen geen

(..continued)

peggio delle pratiche più importanti? - Meglio edificare sull'edificato da voi; accettar da voi ciò che mi par dirittamente sancito dalla vostra eloquenza ed autorità; e partir indi per progredire, se mi sia possibile poi.

Così ho tentato fare. E non, riprendendo e troncando il mio libro or invecchiato, ma facendone uno nuovo, che mi parve meno ingrata fatica; non, del resto, riferendomi di continuo a voi, in quella forma polemica che suol riuscir poco grata a' lettori, per l'obbligo imposto loro di tener a mente due libri insieme; ma facendone uno che possa star da sè e sia piuttosto una sintesi delle mie idee che non un'analisi di quelle di nessuno.

Ad ogni modo questo libro ebbe occasione ed origine da voi; e mi venne incominciato con impeto, appena io m'ebbi in quattro o cinque dì, studiato, annotato e come si suol dire divorato il libro vostro; e incominciai riconoscendo ed avvertendo tale origine. Ma finito ora, e sperando non aver offeso nel dissentire voi che stimo, venero ed amo in vostra persona, ed aver espressa la mia ammirazione per tante parti de' vostri scritti, ho pensato di dedicarvi questo, come protesta di tali mie intenzioni e speranze.

Novembre 1843 Cesare Balbo."

Balbo heeft Gioberti overigens toestemming gevraagd voor deze *dedica*: zie Vincenzo GIOBERTI, *Epistolario*. Ed. naz. a c.d. G. Gentile e G. Balsamo-Crivelli, Firenze: Vallecchi 1928, vol. 4, pp. 358-360.

[122] De *Speranze* waren al eind 1843 voltooid, maar worden door Balbo pas in 1844 uitgebracht om Carlo Alberto moeilijkheden met Oostenrijk te besparen. Vgl. HERDE (1986), p. 116. Voor een illustratie van het succes van en de kritiek op het boek in het buitenland zie Balbo's *Seconda appendice: A molte critiche una risposta: fatti nuovi* (*Delle speranze d'Italia* (1855), pp. 284-314).

[123] MARCELLI (1976), pp. 109-111 en 119.

[124] Redenen hiervoor zijn vooral dat de paus geen voorzitter kan zijn van een dergelijke confederatie (cap. 5) en dat grote delen van Italië nog onder buitenlandse heerschappij vallen (cap. 6), *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 5, pp. 35-41 en cap. 6, pp. 42-45.

> goede leiders zijn in een dergelijke onderneming."[125]

Na dit vastgesteld te hebben schetst Balbo de pogingen in het verleden om dit te bereiken en de mogelijkheden ("occasioni") in de toekomst, de Italianen aansporend om de kansen een beetje te helpen. De bedoeling van Balbo is de *parte moderata* meer hoop op de toekomst te geven, het boek moet een "manifesto di speranze moderate" zijn.[126]

In 1845 besluit Balbo toe te geven aan het uitdrukkelijke verzoek van uitgeverij Pomba om een handboek voor de Italiaanse geschiedenis te maken, waaraan grote behoefte bestond. Dit in iets meer dan 40 dagen geschreven handboek, *Sommario della storia d'Italia fino all'anno 1814* (1846), wordt met grote instemming ontvangen in de liberale en patriottische kringen. Aanleiding tot het schrijven van het boek was het feit dat aan Balbo door uitgever Pomba de opdracht was gegeven het lemma *Italia* te verzorgen voor de *Nuova Enciclopedia Popolare* (1846). Het succes van het boek leidt er bovendien toe dat Balbo, samen met onder anderen Cavour, uitgenodigd wordt het blad «Il Risorgimento» op te richten, een oprichting die mogelijk was gemaakt na de verruiming van de persvrijheid in het Koninkrijk Sardinië.

Bij de instelling van de constitutionele monarchie van 1848 in Piemonte wordt Balbo in februari gevraagd de nieuwe kieswet op te stellen en wordt hem in maart de opdracht gegeven de nieuwe regering te vormen. Door interne tegenstellingen is zijn premierschap echter van korte duur en treedt hij op 26 juli reeds af, kort na de nederlaag bij Custoza.[127] Als kamerlid en leider van de conservatief-liberale fractie, blijft hij echter sterk bij de politiek betrokken, zich met name toeleggend op de verdere verfijning van het constitutionele systeem, een onderwerp waarover hij ook op theoretisch vlak publiceert:

> "... la monarchie constitutionelle; forme de gouvernement quelque peu compliquée, difficile à engréner, mais qui, une fois engrénée, est la seule digne, j'en ai la conviction, de la civilisation moderne, la seule qui ait de l'avenir."[128]

Zijn ideeën omtrent de wenselijkheid van een constitutionele monarchie werkt Balbo

---

[125] "che le confederazioni sono senza dubbio il miglior mezzo per conquistare l'indipendenza; ma che senza indipendenza compiuta non si sogliono nè si possono conservare confederazioni; e che i papi, grandi aiutatori, non possono essere buoni capi a tali imprese.", *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 7, p. 53.

[126] "een manifest van de hoop der gematigden", *Delle Speranze d'Italia* (1855), *Dedica seconda a Vincenzo Gioberti* (5 Luglio 1844), p. 9.

[127] Zie over deze periode ook de opmerkingen van Balbo zelf in het voorwoord op zijn werk *Della monarchia rappresentativa in Italia*. Firenze 1860, pp. 54-57.

[128] *La destruction du pouvoir temporel des Papes*. Paris: Charles Douniol 1860, p. 15. De hier uitgegeven toespraak stamt uit 1849.

verder uit in *Della monarchia rappresentativa in Italia* dat postuum wordt uitgegeven (1857).[129] In het parlement probeert Balbo een evenwicht te vinden tussen zijn terughoudendheid in het opheffen van kerkelijke privileges en zijn liberale denkbeelden op politiek-economisch gebied. In een toespraak voor het parlement op 28 februari 1849 waarschuwt hij in dit kader tegen het ontnemen van de wereldlijke macht van de Paus, aangezien dit de religie, de beschaving, Rome en Italië schade zou berokkenen.[130]

Tijdens de laatste jaren van zijn leven is Balbo niet meer in staat om wetenschappelijk werk te verrichten zoals het aanbrengen van wijzigingen voor de heruitgave van de *Vita di Dante*. In een brief aan de uitgever Felice Le Monnier van 18 november 1852 schrijft hij dat hij al vier jaar last heeft van zijn ogen en hij moeilijk kan schrijven, lezen en in de boeken neuzen, zoals noodzakelijk is in elke "lavoro d'erudizione".[131]

Eerder, bij het opstellen van de Appendix op zijn *Sommario* over de jaren 1814-1848, had hij reeds verzucht dat hij bijna onmogelijk kon schrijven en heel moeilijk kon lezen.[132] Balbo sterft in zijn geboortestad op 3 juni 1853.

* * *

De werkwijze van Balbo als historicus en zijn stijl komen duidelijk naar voren uit zijn werken. Allereerst kan opgemerkt worden dat Balbo zich in zijn werk graag wil presenteren als een bescheiden mens. Op meerdere plaatsen komen we oproepen tegen om vooral correcties aan hem door te geven, zodat hij het betreffende werk kan verbeteren en uitbreiden. Zo ook bijvoorbeeld in het voorwoord ("Torino, 25 Aprile 1839") van de *Vita di Dante*, waarbij Balbo echter zijn oproep in zoverre relativeert, door te stellen dat het hem

---

[129] Vgl. *Della monarchia* ... (1860), I, cap. 6, p. 191: "...essere la monarchia rappresentativa la più perfetta forse fra le forme di governo in teoria, certo la più adattata ai tempi nostri, la più destinata a stabilirsi e durare in tutti quelli or prevedibili."

[130] *Sulla distruzione della potenza temporale dei papi*. Discorso di Cesare Balbo nella seduta della Camera dei Deputati (28 febbraio 1849), Torino: presso Gianini e Fiore, s.d. De toespraak wordt in 1860 opnieuw uitgebracht omdat boze tongen beweerden dat Balbo andere, meer anti-pauselijke ideeën was toegedaan. *La destruction du pouvoir temporel des Papes*. Paris: Charles Douniol 1860.

[131] "... una grave infermità degli occhi mi fa difficile lo scrivere, più difficile il leggere, impossibile poi quel leggicchiare moltiplice, quello scartabellare e consultare e confrontar volumi, che è indispensabile in ogni lavoro d'erudizione.", *Vita di Dante* (1853), p. V.

[132] "E [...] la luce degli occhi mi si è scemata poc'anzi a segno, da farmi materialmente difficile lo scrivere, poco men che impossibile il leggere.", *Storia d'Italia* (1984), *Appendice*, p. 742. Maria Fubini meldt in een noot dat Balbo zijn gezichtsvermogen verloor in de lente/zomer van 1849. Zie ook de briefwisseling van Balbo met zijn in 1843 reeds blind geworden vriend Gino Capponi: *Lettere di Gino Capponi e di altri a lui*. Raccolte e pubblicate da Alessandro CARRARESI. 6 vol. Firenze: Le Monnier 1882-1890.

vooral te doen is om verbeteringen van feitelijke onjuistheden en minder om kritiek op zijn stellingname en op het feit dat hij het heeft aangedurfd om het leven van Dante te beschrijven. Wat betreft de correcties zegt Balbo:

> "ik zal er rekening mee houden voor wat betreft de feiten en niet de meningen, die moeilijk te veranderen zijn als ze oprecht en diep geworteld zijn. En aan wie het niet de moeite waard zou vinden correcties aan te brengen op mijn *vita* van Dante zou ik willen antwoorden: wel, dat men er dan een andere make, maar laat men er wèl een maken; want het zou oneer zijn voor het vaderland om de zaak nog verder uit te stellen of er een door een buitenlander te laten maken. Het verspreiden van levensbeschrijvingen van de eigen groten is nou eenmaal de plicht van elke literatuur."[133]

Op deze plicht van de Italianen en op hun tekortkomingen ten opzichte van het buitenland komt Balbo ook nog terug aan het einde van de *Vita* als hij een blik in de toekomst werpt en voorspelt dat historici door de toekomstige generaties beoordeeld zullen worden op het nakomen van deze plicht:

> "Dan zal men een oordeel vellen over de schrijvers, talrijk in andere landen, zeldzaam en ver uit elkaar bij ons van de negentiende eeuw, minder misschien door gebrek aan begaafdheid dan aan intentie. En moge ik dan geheel onbekend blijven, of vaag en als laatste staan achter hen die in ieder geval *mensen van goede wil* genoemd zullen worden." [cursief v. Balbo][134]

Men zou derhalve kunnen stellen dat Balbo zich bescheidener wil doen voorkomen dan hij in feite is. Deze karaktereigenschap is ook terug te vinden in zijn in november 1846 geschreven voorwoord voor de derde editie van de *Storia d'Italia*.[135] Na een aantal historici[136] bedankt te hebben voor hun medewerking zegt Balbo dat hij veel kritiek verwacht, maar dat zijn mening weinig zal veranderen, aangezien zijn eigen onafhankelijkheid hem bij uitstek geschikt maakt om een geschiedenis van Italië te

---

[133] "me ne varrò più probabilmente per li fatti che non per le opinioni, lequali difficile è mutare quando sono sincere ed invecchiate. Ed a chi giudicasse non valer fatica di correzioni questa mia vita di Dante, risponderei: deh, facciasene un'altra, ma facciasi; chè non sarebbe onor patrio si ritardasse altrimenti o ci si facesse dagli stranieri. Il divulgar la vita de' proprii grandi è dovere oramai d'ogni letteratura.", *Vita di Dante* (1853), p. VIII.

[134] "Allora si giudicheranno gli scrittori, numerosi altrove, rari e disgiunti da noi, del secolo XIX, meno forse dall'ingegno che non dell'intenzione. Allora possa io rimaner del tutto senza nome, od esser aggiunto oscuro pure ed ultimo dopo coloro che saran detti, essere stati almeno *uomini di buona volontà*.", *Vita di Dante* (1853), II, 17, p. 442.

[135] *Storia d'Italia* (1984), *Prefazione alla terza edizione* (16/11/1846), pp. 339-342.

[136] Carlo Promis, Federigo Sclopis, Luigi Cibrario, Roberto en Massimo d'Azeglio, Ettore Ricotti en Giacinto Carena (*Ibid.*, p. 340).

schrijven: “En men sta mij toe hieraan toe te voegen dat weinig mensen, ook in de meest vrije landen, zo'n onafhankelijkheid van overtuigingen hebben als ik, de grootste onafhankelijkheid zoals die eigen is aan een schrijver die niets te vrezen en op politiek gebied niets te hopen heeft.”[137] Terwijl sommigen zeggen dat een handboek vrij moet zijn van “welke overtuiging dan ook” stelt Balbo dat de onafhankelijkheid van een historicus hem in staat stelt om vrijuit zijn mening te ventileren: hij hoeft zich er niet voor te schamen en mag zo'n gelegenheid ook niet voorbij laten gaan.[138]

Het tegendeel van de bescheidenheid, namelijk de hoogmoed als een noodzakelijk kwaad bij schrijvers, wordt behandeld in een prachtige en zeer ironische brief van Balbo aan graaf Marchetti, getiteld *Della superbia degli scrittori*.[139]

De brief begint aldus:

“Wat betreft de hoogmoed zijn schrijvers in twee soorten te verdelen: *gesalarieerde* en *amateurs*; deze zijn weer onder te verdelen in vijf soorten:

Privé-gesalarieerden
Door een religieuze instelling gesalarieerden
Door de overheid gesalarieerden
Op inkomsten beluste amateurs
Niet op inkomsten beluste amateurs

En samen vormen zij allen noodzakelijkerwijs, naar hun aard, een serie van steeds grotere hoogmoed.”[140]

Na de vijf soorten schrijvers behandeld te hebben en uitgelegd te hebben waarom er een stijgende lijn van hoogmoedigheid te constateren valt zegt hij over de ergste categorie, die van de “dilettanti disinteressati”:

> “En de meest hoogmoedige temidden van dezen is misschien hij die werkelijk schrijft ten dienste van het vaderland; dat wil zeggen dat hij denkt wijzer te zijn dan het hele vaderland of in ieder geval het vaderland in het algemeen. Hij stelt zijn wijsheid boven die van

---

137 “E mi si congeda aggiugnere, che pochi uomini, anche de' paesi più liberi, hanno al par di me quell'indipendenza di opinioni che è somma forse di tutte quella che viene a uno scrittore dall'aver poco a temere, nulla a sperare politicamente per sè.”, *Ibid.*

138 *Ibid.*, p. 341-342.

139 *Lettere di pol. e lett.* (1855), pp. 197-200.

140 “In fatto di superbia, gli scrittori si possono dividere in due specie: *stipendiati* e *dilettanti*; e suddividere in cinque:

Stipendiati privati.
Stipendiati da una congregazione.
Stipendiati da' governi.
Dilettanti interessati.
Dilettanti disinteressati.

E tutti tutti insieme formano una serie per necessità, di natura loro, crescente in superbia.”, *Ibid.*, p. 197.

> miljoenen landgenoten, want als hij dat niet zou doen dan zou hij niet schrijven; hij is immers niet op inkomsten belust."[141]

Aangezien er van de vierde categorie geen aanwezig zijn in Italië, zijn alle amateurs dus "hoogmoedig, heel hoogmoedig" met een "onuitputtelijke voorraad hoogmoed". De conclusie van Balbo is echter: "En ja, òf we aanvaarden dat we helemaal geen schrijvers hebben, òf we aanvaarden dat we heel hoogmoedige schrijvers hebben en vergeven hen de hoogmoed die hen tot schrijvers maakt."[142]

Een voor ons opmerkelijke maar in de negentiende eeuw gebruikelijke stijlfiguur in het historische werk van Balbo is zijn dialogiserend taalgebruik. Ter verlevendiging van de tekst wordt door Balbo op vele plaatsen in zijn werk een dialoog aangegaan met de lezer; de lezer, vaak zelfs "mijn lezer" wordt op een vriendelijke, haast liefdevolle manier toegesproken om hem te betrekken bij hetgeen gezegd wordt en om een band te suggereren tussen de schrijver en zijn lezer. Een paar voorbeelden:
"En nu, je ziet het, o lezer, verlaat ik je met spijt en met moeite, wie je ook bent die mij niet verlaten heeft in dit korte werk."[143]

"Laten we, als je het goed vindt mijn beste lezer een afspraak maken."[144]

"Als jij, mijn lezer, een van die weinige jongeren bent..."[145]

"En dus, met je toestemming, o lezer [...] En dit zijn de redenen, o mijn lezer..."[146]

Door deze manier van schrijven poogt Balbo een grote betrokkenheid van de lezer te

---

[141] "E più superbo fra tutti questi è forse quegli che scrive realmente ad utile della patria; vuol dire che si crede più savio che la patria tutta, o almeno che la patria in generale. Pone la sua saviezza sopra quella dei milioni di compatrioti; se non la ponesse, non iscriverebbe, poichè è disinteressato.", *Ibid.*, p. 200.

[142] "E in somma, o bisogna acconsentire a non avere scrittori; o acconsentire ad averne de' superbissimi, e perdonar loro la superbia che li fa scrittori.", *Ibid.*

[143] "Ed ora, tu 'l vedi, io ti lascio a rincrescimento ed a stento, o leggitore, chiunque tu sia che non m'abbia lasciato tu in questo breve lavoro.", *Vita di Dante* (1853), II, 17, p. 441.

[144] "Facciam, se ti piaccia, o leggitor mio, un patto tra noi.", *Lettere di pol. e lett.* (1855), in *Delle rivoluzioni* II, 1, p. 56.

[145] "Se tu, lettor mio, se' di que' pochi giovani ...", *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), III, cap. 8, p. 546.

[146] "E quindi con tua licenza, o leggitore [...] E queste sono le ragioni, o leggitore mio ...", *Della politica nella presente civiltà.* (1857), I, cap. 1, p. 413 en 414. Dit werk van Balbo is in de editie van 1857 toegevoegd aan zijn *Della monarchia rappresentativa in Italia.* Firenze: Le Monnier 1857.

bewerkstelligen en hem dus tot een medestander te maken van de politieke overtuigingen die in de tekst geventileerd worden. De mooiste ontboezeming richting lezer is naar mijn mening te vinden aan het begin van het onvoltooide en postuum uitgegeven traktaat *Della politica nella presente civiltà* (1857), waar Balbo de hoop uitspreekt dat zijn werk zal beantwoorden aan de verwachtingen van de lezer:

> "Ik vertrouw er op, ik weet zeker, dat je er in zult vinden wat je vond in mijn andere geschriften: die liefde voor mijn vaderland zoals zeer weinigen die hadden; en dus de enige die ik gehad heb, een liefde die mijn andere liefdes beschadigde, misschien zelfs die liefde die de grootste van allen zou moeten zijn.
>
> O Cromwell, Cromwell
> Had I but served my God with half the zeal
> I serv'd my King.
>
> Shak., K.H.VIII, act II, sc. 2."[147]

[147] "Quel ch'io confido, quel che son certo, è che tu vi troverai almeno ciò che trovasti, se mai le leggesti, in altre scritture mie, - quell'amore alla patria mia, che fu di pochissimi, e per ciò l'unico ch'io abbia avuto, quell'amore che mi guastò gli altri, fors'anco quello che dovrebb'essere a tutti il maggior di tutti. O Cromwell ...", *Ibid.*, p. 414. Vreemd genoeg vergist Balbo zich met zijn Shakespeariaanse verwijzing, want het citaat is te vinden in de tweede scene van de derde akte (vers 454-456) en niet de tweede; zie W. Shakespeare, *King Henry VIII*. Edited by R.A. Foakes, London: Methuen 1957 (The Arden edition of the works of William Shakespeare), p. 125.

Hoofdstuk 2: De neowelfische visie op de geschiedenis

Zoals Croce reeds stelde[148] wordt Cesare Balbo in zijn gehele historische oeuvre gedreven door de noodzaak een leesbare en alles omvattende nationale geschiedenis van Italië te schrijven, die ten dienste kon staan voor het op gang gekomen eenwordingsproces.

> "Sinds ik, na het voorbijgaan van mijn jeugd en het einde van mijn politieke carrière, mij beperkte tot het schrijven, had ik nog maar een idee, een wens, een enkel plan, namelijk het plan om op de een of andere manier een geschiedenis van Italië te schrijven."[149]

Deze door Balbo en ander historici in zijn omgeving als een patriottische plicht[150] gevoelde taak was des te urgenter aangezien de enige[151] beschikbare geschiedenis van Italië, de *Histoire des républiques italiennes du Moyen Age* (Paris 1807-1818), geschreven was door een buitenlander, de Zwitser Sismondi; ondanks zijn grote omvang was het boek een ware *bestseller*.[152] Dit was voor Balbo des te erger aangezien Sismondi als calvinist het pausdom en het katholieke geloof zag als bron van de ellende die over Italië gekomen is.[153]

---

148 CROCE (1930), I, p. 104-108.

149 "Fin da quando al finir di mia giovinezza e d'ogni mia carriera politica io mi ridussi a scrivere, non ebbi se non un'idea, un desiderio, un disegno solo, quello di scrivere in un modo o in un altro una storia d'Italia.", *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), Prefazione, p. 3. Al in 1832 had Balbo in een brief aan Vieusseux de noodzaak van een vaderlandse geschiedenis benadrukt: "La storia patria generale è un libro necessario oramai a tutte le condizioni di persone." (*Della utilità presente di una storia generale d'Italia. Lettera al Signor Vieusseux* [1832], in: *Storia d'Italia* (1984), pp. 81-102, cit. op p. 91). Ook in het door de auteur geplande voorwoord op de negende editie van de *Sommario* stelt hij: "Fu già sogno di mia gioventù letteraria scrivere una storia generale di mia patria." Hij zegt echter er niet helemaal in geslaagd te zijn: "... questo volume [de *Sommario*] è misero resto di quel sogno." (*Storia d'Italia* (1984), p. 348).

150 Ter illustratie van het sterke patriottisme van Balbo: "Oltre i doveri della vita privata, uno parmi ne tocchi a ogni uomo, di servire se possa alla patria sua." (*Storia d'Italia sotto ai Barbari* (1856), I, 1, p. 5); de taak van elke Italiaan is "... prima che scrivere, operare in quel poco o molto che si possa, ad ogni volta, giorno per giorno, per la patria." (*Lettere di pol. e lett.* (1855), p. 3).

151 Dit ondanks het feit dat ook een andere buitenlander, Heinrich Leo, een *Geschichte von Italien* in 1829-1832 zal laten verschijnen. Het boek had echter, in tegenstelling tot de *Histoire* van Sismondi, een veel slechtere verspreiding en veel minder succes. Vgl. TOUBERT (1984), pp. 242-243.

152 Zie voor een goede behandeling van de ideeën van G.C.L. Sismondi: STADLER (1958), pp. 82-91, die de *Histoire...* van Sismondi een "Preislied auf die Lebenskraft des republikanischen Stadtstaates" noemt (p. 84), waarin met name de kerk in het algemeen en de paus in het bijzonder negatief beoordeeld worden. Voor een uitstekende behandeling van de invloed van en de reactie op Sismondi in Italië, zie MAGGIORI (1989) en TOUBERT (1984), pp. 238-242.

153 "non abbiamo di storia generale se non una fatta da uno straniero, e poche, e che non contano, fatte da nazionali [...] Ed è vergogna, ma principalmente danno nostro non piccolo." (*Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), II, cap. 22, p. 482. Zie FUBINI LEUZZI (1984), pp. 9-12; HAY (1966), pp. 41-42.

Maar in tegenstelling tot andere historici, die een dergelijke geschiedenis wilden opbouwen vanuit allerlei (regionale) deelstudies, waarschuwt Balbo tegen een dergelijke fragmentarische aanpak en stelt dat eerst een algemeen kader dient te worden gemaakt. Balbo's voorkeur voor de synthese boven deelstudies en monografieën wordt versterkt door het doel dat hij met zijn geschiedwerken nastreefde: een synthetische, generaliserende en unificerende *Storia d'Italia* moest, alhoewel wetenschappelijk verantwoord, vooral educatief en voor een breed publiek bestemd zijn om zo een optimale bijdrage aan de eenwording van Italië te leveren.[154]

Desondanks verafschuwt Balbo het overdreven terugzoeken naar Italiaanse 'voorvaderen' in de geschiedenis, zoals gebeurde in de discussie over de oorsprong van de Etrusken, waarbij bijvoorbeeld Micali beweerde dat de "stirpe italica", afgezien van enige oosterse invloed, altijd inheems was geweest.[155] Balbo daarentegen was een tegenovergestelde mening toegedaan, zoals blijkt uit zijn opmerking in de *Meditazione XIV*:

> "wij zijn waarschijnlijk zelfs een van de naties die gevormd zijn uit de meeste geslachten, we zijn waarschijnlijk een van de volken met het meest gemengde bloed en hebben een van de meest eclectische beschavingen en culturen die er ooit geweest zijn."[156]

Dat een dergelijke erkenning echter wel van twee kanten moet komen blijkt uit de concluderende passage van die zelfde *Meditazione*:

> "Laten we dus kunnen toegeven dat de zeer oude en oude Italische kunst voortkwam uit de Helleense, als we willen dat men toegeeft dat de moderne Spaanse, Franse, Duitse, Nederlandse, Germaanse en andere kunst, alle voortkomen uit de moderne Italiaanse kunst, of beter gezegd de Toscaanse. [...] Maar wat zeg ik kunsten? Elke vooruitgang van de vroege Italiaanse cultuur was Helleens, zoals elke vooruitgang van de Europese cultuur eerst Italiaans was."[157]

---

154 FUBINI LEUZZI (1984), pp. 45-46. Zie ook haar opmerkingen in haar artikel over het historische denken van Balbo, waar zij deze voorliefde voor de historische synthese als een van de voornaamste redenen ziet voor het geringe aantal bijdragen van Balbo aan het door Gino Capponi in 1842 opgerichte «Archivio Storico Italiano» (FUBINI LEUZZI (1978), pp. 853-854).

155 Giuseppe Micali, *L'Italia avanti il dominio dei Romani*. Firenze 1810; Id., *Storia degli antichi popoli italiani*. Firenze 1832. Zie over Micali en zijn volgelingen die nog verder gingen dan hij deed CROCE (1930), I, pp. 53 en 110-111.

156 "... noi dobbiamo essere anzi una delle nazioni conformate di più schiatte, dobbiamo avere avuto uno de' sangui più misti, una delle civiltà, una delle culture più eclettiche, le quali sieno state mai.", *Meditazioni storiche*. Firenze 1854, XIV, 1, p. 442. Zie over deze discussie PAVAN, M., *Cesare Balbo e la questione delle origini italiche*. «Rassegna storica del Risorgimento» 43(1961), pp. 59-78.

157 "sappiam riconoscere in conclusione che l'arte italica antichissima ed antica fu figlia dell'Ellena, se vogliamo che si riconosca che l'arti moderne Spagnuole, Francesi, Tedesche, Olandesi, Germaniche od altre, se mai, sono tutte figlie dell'arte moderna Italiana, o più propriamente Toscana.[...] Ma che

Bovendien benadrukt Balbo in zijn *Sommario* het Italische karakter van het Romeinse Rijk en concludeert: "Er is dus geen twijfel: wij zijn van ras en bloed zuiverder; wij waren eerder dan anderen machtigen en heersers, nobeler, zeer nobel."[158] Dit betekent echter niet dat de Romeinse periode in de Italiaanse geschiedenis geïdealiseerd en klakkeloos geïmiteerd moet worden: "Wij waren reeds de eerste in macht temidden van de oude machten, de eerste in cultuur temidden van de moderne beschavingen; maar wij zijn (ik wil niet zeggen in welke mate) beide primaten kwijt geraakt; en dat moeten we onderkennen."[159]

Zoals reeds is opgemerkt streven de historici die deel uitmaken van de neowelfische school ernaar de geschiedenis in overeenstemming te brengen met het Christelijke geloof en de Bijbel. Zij proberen de wegen van de Voorzienigheid te herkennen in de historische ontwikkeling, de "verbindingen tussen de menselijk geslacht en de goddelijke Voorzienigheid."[160] Deze neowelfische gedachten van de voorzienigheid als motor van de geschiedenis kan niet los gezien worden van de ideeën hieromtrent in de Franse historiografie en met name die van François Guizot.[161] Ook Guizot had een sterke voorliefde voor de synthese in geschiedwerken en ook Guizot zag in de Europese geschiedenis de hand van de "Providence", die zorgt voor de vooruitgang ("marche progressive") van de beschaving ("civilisation"),[162] termen die in hun Italiaanse vertaling veelvuldig voorkomen bij de *scuola neoguelfa*. Uiteraard werd Guizot's sterke verheerlijking van Frankrijk als perfecte samenvoeging van klassieke oudheid en germaans-Christelijke middeleeuwen niet door de Italiaanse historici overgenomen, maar

(..continued)

dico io di arti? tutti i progressi di coltura Italica antica furono Elleni; come tutti i progressi di coltura Europea moderna furono, dapprima, Italiani.", *Meditazioni storiche*. Firenze 1854, XIV, 1, pp. 484-485.

158 "Dunque, non sembra dubbio: noi siam di razza, di sangue più puro; noi siamo più anticamente potenti e signori, più nobili, nobilissimi.", *Storia d'Italia* (1984), Lib. IV, 1, pp. 409.

159 "Noi fummo già la prima in potenza tra le antiche, la prima in coltura tra le moderne; ma noi siamo (non voglio dire a qual grado) decaduti dall'uno e l'altro primato; e bisogna saperlo vedere.", *Ibid.*, p. 410.

160 "...connessioni tra il genere umano e la Providenza divina.", *Meditazioni storiche* (1854), Med. IV, 10, p. 69. En in de zelfde *Meditazione*: "Chi non crede alla rivelazione, non può meditare di storia universale; e chi medita di questa, crede a quella di necessità." Vergelijk hierover VALSECCHI (1973), pp. 104-105 en CROCE (1930), I, p. 56.

161 Een goede behandeling van Guizot geeft nog steeds STADLER (1958), pp. 102-117. Peter Stadler merkt echter weinig op over de invloed van Guizot op de Italiaanse historiografie; zie daar voor met name COCO (1983), pp. 145-157 en CROCE (1930), I, p. 7.

162 STADLER (1958), pp. 104-110.

er zijn wel aanwijzingen dat de gedachte van een Italiaans *primato*, waarover later meer, geïnspireerd was door het idee van een voortrekkersrol van Frankrijk van Guizot.[163]

Ook door Balbo wordt de geschiedenis geïnterpreteerd als de geschiedenis van de Christelijke vooruitgang. Taak van de historicus is het de "storia profana" te vertalen in "storia sacra" of zoals Balbo het stelt in zijn *Meditazione VI*: "voortdurend en zo goed als ik kan die twee geschiedenissen te verduidelijken, de heilige en de profane, die volgens mij niets anders zijn dan een en dezelfde geschiedenis van het menselijke geslacht."[164] Dit is mogelijk dankzij de hulpmiddelen die de moderne historicus ter beschikking staan en waarvoor Balbo zijn blik uitdrukkelijk wendt naar de nieuwe ontwikkelingen in de Duitse historiografie van zijn tijd, zoals de grote Duitse bronnenuitgaven en de daardoor gestimuleerde bronnenkritiek.[165] Ook op andere gebieden had Balbo reeds blijk gegeven van een grote bewondering voor de nauwgezetheid van de Duitse historici, zoals bijvoorbeeld in zijn *Vita di Dante* waar hij verontwaardigd opmerkt dat Dante in Italië te weinig bestudeerd wordt:

> "Denkt u zich eens in, als de buitenlanders, en vooral de Duitsers, een Dante zouden hebben, hoelang geleden zouden ze deze werken geschreven en voltooid hebben. Wat wilt u nog meer? Dat een genereuze Duitser ze voor ons maakt over onze Dante? En wij? Wij zijn onbeschoft tegen de buitenlanders als ze onze groten en minder groten niet hoger achten dan die van hun; en dezelfde impertinenties zeggen we tegen een willekeurige Italiaan die niet in alles onze zogenaamde klassiekers bewondert: maar om ervoor serieus en ijverig te zwoegen, daar denken weinigen aan; en niemand begint er aan."[166]

---

163 Vgl. STADLER (1958), p. 107 en CROCE (1930), I, p. 146.

164 "d'illustrar continuamente quanto io sappia meglio l'una dall'altra quelle due storie sacra e profana, che non mi paiono se non una e medesima storia del genere umano.", *Meditazioni storiche*, cit., VI, 5, p. 104. In de vijfde *Meditazione* (Med. V, 4, pp. 77-78) mengt Balbo zich in dit kader in de discussie over de historiciteit van de Zondvloed en de datering daarvan. Vgl. ook de opmerkingen in de *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), Conchiusione, p. 560: "Secolari, e non educati a teologia, sapevamo e sappiamo senza dubbio di non aver nè la missione d'evangelizzare, nè la scienza di teologizzare; noi non facemmo nè vogliamo far l'uno o l'altro; e studiosi solamente di storia, d'una scienza umana, ci parve lecito e debito di questa, come di tutte, cercare i rapporti, le concordanze di essa colla storia divina."

165 FUBINI LEUZZI (1984), pp. 20-23. Balbo was een van de weinigen in Italië die de grote betekenis inzag van de nieuwe historiografie in Duitsland; hij zette zich dan ook af tegen historici als Micali en Romagnosi, die uit nationalistische overwegingen de Duitse inbreng stelselmatig bekritiseren. Zie hierover PAVAN (1961-B), p. 62.

166 "Pensi ognuno, se gli stranieri, e massime i Tedeschi, avessero un Dante, da quanto tempo avrebbero fatti e finiti questi lavori. Che più? un generoso Tedesco ce li fa su Dante nostro? E noi? Noi diciamo impertinenze agli stranieri, se non mettono sopra i loro i nostri classici e non classici; impertinenze a qualunque Italiano non ammiri in tutto tutti i così detti classici nostri: ma a faticarvi sopra sodamente,

En verderop:

> "Zeker, als wij het niet doen, zal het een dezer dagen gedaan worden door een van die wonderbaarlijke en zorgvuldige Duitsers, die zich beetje bij beetje al onze geleerdheid aanmatigen."[167]

Balbo's oriëntatie op Duitsland is overigens niet alleen methodologisch bepaald, maar zeker ook thematisch, inhoudelijk en ideologisch: beide landen zijn volgens Balbo op zoek naar hun nationale identiteit, zodat Duitse en Italiaanse historici kunnen zoeken naar gemeenschappelijke onderwerpen in de historische ontwikkeling, met name in de middeleeuwen, de periode van de Christelijke vooruitgang bij uitstek.[168]

Het idee van de Christelijke vooruitgang in de geschiedenis komt in zijn meest eenvoudige vorm tot uiting in de hoofdindeling die Balbo aan de geschiedenis van de mensheid geeft. Deze *storia universale* is in te delen in twee periodes, met als breekpunt de geboorte van Christus. De eerste periode kent een cyclische ontwikkeling, een continue herhaling zonder ware vooruitgang. De tweede periode daarentegen is serieel te noemen en komt overeen met de groei en ontwikkeling van de Christenheid. Later zal Balbo, bij het schrijven van zijn *Meditazioni storiche*, deze visie in zoverre aanpassen, dat, met handhaving uiteraard van het breekpunt, de cyclisch-seriële ontwikkeling vervangen wordt door een "parabolische":

> "ik zou de gang van het menselijk geslacht willen beschrijven met één enkel woord en één enkele figuur, namelijk een *parabool*, waarin de oudheid afdaalt naar het brandpunt en daaruit oprijst de Christenheid."[169]

Deze bijstelling is interessant omdat de parabool enerzijds de voortdurende achteruitgang of "peggioramento perenne" vóór Christus en de voortdurende vooruitgang of "perfezionamento perenne" erna laat zien, maar anderzijds aangeeft dat onderdelen van deze eerste periode, hoewel deel uitmakend van de achteruitgang, toch de kiemen in zich kunnen dragen van de latere vooruitgang in de tweede periode. Dit stelt Balbo in staat om

(..continued)

seriamente, laboriosamente, pochi pensano; e niuno s'accinge.", *Vita di Dante* (1853), II, 17, pp. 429-430, noot 2. Balbo constateert een grote opleving in zijn tijd van de belangstelling voor Dante: "E così doveva essere appresso a quelle nazioni che non temono di rinnovar le loro letterature ai fonti d'ogni moderna civiltà, il Cristianesimo e l'Italia." (*Vita di Dante* (1853), II, 17, p. 439).

[167] "Certo, se nol facciam noi, sarà fatto un dì o l'altro da uno di que' meravigliosi e conscienziosi Tedeschi, che a poco a poco usurpano a sè tutte le erudizioni nostre.", *Ibid.*, p. 440.

[168] Vgl. FUBINI LEUZZI (1984), pp. 25-26. Zie ook FUBINI LEUZZI (1978), p. 854.

[169] "... io rappresenterei l'andamento universale del genere umano con una sola parola ed una sola figura, una *parabola*, per cui scende verso il foco l'antichità, risale da esso la Cristianità.", *Meditazioni storiche*, cit., IV, 7, noot 1, p. 63. Vergelijk over deze indeling ook FUBINI LEUZZI (1984), pp. 33-34 en PAVAN (1961-A).

in zijn *Sommario* de Romeinse oudheid toch positief te beoordelen: "... de taak, de door de Voorzienigheid aan het oude Rome opgelegde missie, was de hele westerse oude wereld te verenigen en klaar te maken" om zo te kunnen dienen als eerste thuisbasis van de Christenheid.[170]

Laatste en misschien wel belangrijkste element van de visie op de geschiedenis van Balbo is zijn idee van de onafhankelijkheid, de *indipendenza*, "die de kern, de grondslag is van al mijn politieke en historische overtuigingen."[171] Balbo hunkert als het ware naar deze onafhankelijkheid, die iets anders inhoudt dan vrijheid:

> "Oh laat voor ons, of voor onze kinderen, de dag komen van de onafhankelijkheid en dat we, op welke plaats dan ook, gerekend worden tot de beschaafde naties. Laten we onszelf niet voor de gek houden: het is niet de vrijheid die toegang geeft tot de echte kring van de beschaafde naties; het is de onafhankelijkheid, de nationaliteit die voltooid is met de onafhankelijkheid."[172]

Alle auteurs over Balbo benadrukken dit sleutelbegrip van zijn historisch denken, een begrip waarmee hij de geschiedenis van Italië benadert en dat hem in staat stelt historische gebeurtenissen en periodes positief of negatief te beoordelen.[173] Het doel van de historicus moet volgens Balbo zijn de onbevredigende situatie waarin Italië verkeert te verklaren door op zoek te gaan naar de fouten in het verleden "...die dus ontdekt en verbeterd dienen te worden."[174] De meeste auteurs zien deze werkwijze van Balbo als een idee-fixe, als een anachronistisch criterium en als een duidelijk voorbeeld van de nationaliserende geschiedschrijving van de negentiende eeuw.[175] Maria Fubini Leuzzi benadrukt in haar

---

170 "... l'ufficio, la missione provvidenziale di Roma antica, fu quella di riunire, di apparecchiare tutto il mondo antico occidentale e [*sic*] prima sede della Cristianità.", *Storia d'Italia* (1984), Lib. IV, 1, p. 411.

171 "che è il nucleo, il substrato di tutte le mie opinioni storiche e politiche.", *Storia d'Italia* (1984), *Prefazione alla terza edizione* (16/11/1846), p. 342. Balbo verdedigt zich in deze *Prefazione* op de kritiek dat hij zich, door het principe van de onafhankelijkheid te benadrukken, schuldig maakt aan vooringenomenheid. Zie ook *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), I, cap 31, pp. 210-213.

172 "Oh venga per noi, o per i nostri figliuoli, il giorno dell'indipendenza, e siamo pure contati a qualsiasi posto delle nazioni civili. Non c'inganniamo: non è, non è la libertà, quella che faccia entrare nel vero novero di queste; è l'indipendenza, è la nazionalità compiuta coll'indipendenza.", *Della monarchia* ... (1860), I, cap 7, p. 205.

173 Zie b.v. VALSECCHI (1973), p. 106.

174 "... errori passati, i quali dunque si tratta di scoprire o correggere.", *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), *Prefazione*, p. 9.

175 Vgl. bijvoorbeeld MATURI (1962), pp. 124-125.

artikel uit 1978, dat Balbo zich met dit idee niet afzet tegen de historiografische traditie, maar dat er juist sprake is van een continuïteit ten opzichte van de werken van Machiavelli, Guicciardini, Giannone, Vico en Muratori. Opmerkelijk is in dit verband de parallel met het Machiavelliaanse begrip 'occasione', d.w.z. de gelegenheid die de Italianen in bepaalde periodes gehad hebben om hun onafhankelijkheid te vergroten.[176]

Bij het verdere onderzoek naar het idee van Europa bij Balbo zal de manier waarop hij het idee van de onafhankelijkheid hanteert centraal kunnen staan: het zal immers interessant zijn te zien of Balbo bij het zich afzetten tegen de buitenlandse overheersers die de Italiaanse onafhankelijkheid bedreigen, onderscheid maakt tussen Europese en niet-Europese overheersing. Bovendien zal bekeken moeten worden in hoeverre Balbo oplossingen aandraagt voor het probleem dat kan ontstaan door de spanning tussen het onafhankelijkheidsstreven van ieder volk enerzijds en het primaat en de missie van bepaalde volkeren in de geschiedenis anderzijds.

---

[176] FUBINI LEUZZI (1978), p. 837 en p. 845.

Hoofdstuk 3: Het idee van Europa bij Balbo en de neoguelfi

Balbo's definitie van Europa en zijn houding ten opzichte van een Europese eenheid

Het thema van de eenheid van Europa komt in de eerste helft van de negentiende eeuw in de hele politieke literatuur terug en dus ook en met name in de essayistiek en historiografie van de *neoguelfi*. In de neowelfische interpretatie van de Europese eenheid worden de term en het begrip Europa steeds gekoppeld aan het Christendom. Men ziet het katholieke geloof en het pausdom als "genererend element van de eenheid van Europa".[177] Daarom ook wordt door de *neoguelfi* de periode waarin deze koppeling het sterkst gevoeld werd, de middeleeuwen, verheven tot model voor de eigen tijd: na de breuk die veroorzaakt werd door de Hervorming, door de opkomst van de nationale monarchieën en de daaruit voortvloeiende conflicten, dient nu de Europees-Christelijke eenheid hersteld te worden.

Duidelijkste uiting van deze visie is ongetwijfeld het werk van Vincenzo Gioberti en met name zijn eerder genoemde *Del primato morale e civile degli italiani* (Brussel 1843), dat meteen na het uitkomen een groot succes werd en een grote invloed heeft gehad op het politieke denken tijdens het Risorgimento. De ideologische leider van de beweging van de *moderati* was voorstander van een verregaande eenwording van Europa in federaal verband en geleid door het Pausdom. Een "Cristianità Europea" dus, geleid door de Paus, naar middeleeuws model. Op de ideeën van Gioberti zullen we later in dit hoofdstuk terugkomen.

Ook in het werk van Balbo is dit Christelijk fundament van Europa steeds aanwezig, zonder echter dat Europa en Christenheid (*Cristianità*)[178] door Balbo als synoniemen gebruikt worden: de laatste is immers veel groter dan de eerste.[179]

> "De tegenwoordige Christenheid strekt zich uit over de gehele wereldbol en omringt deze; zij heerst over heel Europa, behalve over een klein Mohammedaans deel, waar zij echter ook op een indirecte maar krachtige manier haar invloed uitoefent; [...] Kortom, de Christenheid heerst direct over de gehele wereld,

---

177 "elemento generatore dell'unità dell'Europa", BENDISCIOLI (1955), p. 490. Vgl. ook CHABOD (1974), pp. 144-146.

178 In de *Meditazioni storiche* (1854) gaat Balbo in op het verschil tussen *Cristianesimo* en *Cristianità*. De eerste term heeft betrekking op de doctrine, het geloof, de Openbaring, terwijl de tweede een "complesso degli uomini che seguono più o men bene quella istituzione divina" aanduidt, daarmee ook de protestantse volkeren omvattend (Med. IV, 9, p. 66).

179 Op dit punt corrigeert Carlo Curcio terecht de mening van vele andere historici, waaronder met name Visconti: CURCIO (1958), p. 691 noot 15.

> behalve over de drie keizerrijken, het Turkse, Chinese en Japanse; en zij drukt met haar hele kracht op het eerste, beïnvloedt al het tweede en bedreigt het derde."[180]

Uiteindelijk zal het Christelijk geloof de wereld veroveren en de andere godsdiensten overwinnen: "De Christenheid is duidelijk bestemd, gereed en op weg om ze allemaal te vernietigen."[181] Deze triomf zal pas compleet zijn als ook de protestantse landen bekeerd zullen zijn:

> "Op de dag dat de Engelse missionarissen katholiek zullen zijn, of beter de katholieke missionarissen Engels zullen zijn, zal de grootste bekering die er ooit geweest is beginnen, zal de grootste triomf beginnen die de Christenheid ooit gehad heeft."[182]

Ondanks het feit dat de Christenheid dus een groter eenheid is dan Europa, blijft Europa het "moederland van de Christenheid"[183], van waaruit de superieure cultuur en het superieure geloof zich in het verleden en het heden verspreidt over de rest van de wereld.

Geopolitiek gezien beschouwt Balbo Europa als een ordening van staten die in het westen van Europa een meer uitgekristalliseerde vorm heeft gekregen, terwijl de ordening van het oostelijk deel nog zijn definitieve vorm dient te krijgen, zoals blijkt uit de vraag die hij zich stelt in de *Storia d'Italia*: "Europa is inderdaad geordend in het westen, maar is het dat ook in het oosten?"[184] De onzekere factor in het oosten wordt veroorzaakt door het mogelijke uiteenvallen van het Turkse rijk en de opkomst van de Slavische volkeren. Later zal Balbo deze onzekerheden minder zwaar laten wegen en Europa beschouwen als een eenheid: "Er is geen twijfel: Europa vormt, sinds vijfentwintig of dertig eeuwen, één geheel, één samenleving, één beschaving, één complexe republiek."[185]

---

180 "La Cristianità presente s'estende sul globo intero, e l'accerchia; signoreggia su tutta Europa, tranne una piccola parte maomettana, su cui influisce pure indirettamente ma potentemente; [...] Insomma, la Cristianità signoreggia direttamente il globo intero, tranne i tre imperi, turco, cinese e giapponese; e pesa tutta intiera sul primo, già influisce sul secondo, e minaccia il terzo.", *Della politica nella presente civiltà* (1857), I, cap. 7, p. 440.

181 "... la Cristianità è evidentemente destinata, apparecchiata, incaminata a distruggerle tutte.", *Meditazioni Storiche* (1854), Med. XVI, 1, p. 504.

182 "Il dì che i Missionarii Inglesi saranno Cattolici, od anzi che i Missionarii Cattolici saranno Inglesi, incomincierà forse la più numerosa conversione che sia stata mai, incomincierà il maggior triomfo che abbia mai ottenuto la Cristianità.", *Ibid.*, p. 514. Vgl. ook *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 13, pp. 232-235.

183 "madre patria della Cristianità", *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 13, p. 229.

184 "L'Europa è ordinata, è vero, ad Occidente; ma è ella ad Oriente?", *Storia d'Italia* (1984), Lib. VII, 39, p. 740.

185 "Non v'ha dubbio: l'Europa fa un tutto, una società, una civiltà, una repubblica complessa da venticinque o trenta secoli in quà.", *Della monarchia* ... (1860), I, cap. 7, p. 202.

In zijn beeld van de Europese eenheid valt Balbo weliswaar terug op de ideeën van Gioberti alsmede op die van Rosmini en Taparelli d'Azeglio,[186] maar door het tijdens zijn politieke carrière opgebouwde inzicht in de politieke en staatkundige verhoudingen in Europa, geeft hij blijk van een realistischer kijk op de uitvoerbaarheid van een verregaande eenwording van de Oude Wereld. Hij ziet in dat een eenheid van Europa op basis van een verbroedering van naties onmogelijk is en schaart zich bij de aanhangers van het 'evenwichtsidee'. Uitgaande van een herschikking van de bestaande nationaliteiten dient Europa een solide evenwicht te vormen dat tot doel heeft de Europese beschaving en het Christelijke geloof te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf.

Europa wordt door Balbo dus niet zozeer gedefinieerd vanuit eigen kenmerken maar vanuit een *oppositie* met de rest van de wereld, die als vijandig en bedreigend beschouwd wordt. Zoals we in de Inleiding gezien hebben is deze gedachtengang geenszins nieuw te noemen: reeds in de oudheid vond een dergelijke, door Peter Burke[187] zo treffend omschreven *definitie per oppositie* plaats, steeds met het resultaat de vaststelling van de superioriteit van de eigen eenheid. Terwijl het referentiekader wisselde bleef de methode dezelfde: in de oudheid was de tegenstelling beschaving - barbarij, vrijheid - tirannie, in de middeleeuwen was de oppositie Christendom - heidendom. Nadat ten tijde van Machiavelli ook een politieke differentiatie had plaatsgevonden, werd door de grote ontdekkingsreizen de differentiatie op andere dan alleen religieuze gronden nog noodzakelijker. Zo werd het wij-gevoel van Europa steeds verder versterkt, gebruikmakend van steeds terugkerende topoi. De vrijheid van Europa werd gesteld tegenover de tirannie in de rest van de wereld, de Europese beschaving tegenover de barbarij elders, de dynamiek van de Europeanen tegenover de luiheid en apathie van andere volkeren.

Tijdens de Verlichting deed zich een interessante variant voor van de definitie per oppositie, die eigenlijk ook reeds door Tacitus in zijn beschrijving van de Germaanse volkeren gebezigd werd. Men vergeleek zich nu met verre werelden om deze te verheerlijken en om Europa er lering uit te laten trekken. De topoi werden als het ware omgekeerd toegepast, met name met betrekking tot China, maar ook Egypte, de Arabische wereld in het algemeen en Perzië zoals bijvoorbeeld in de welbekende *Lettres Persanes* van Montesquieu uit 1721.

Na de Verlichting kwam het superioriteitsgevoel, dat bovendien meer uit een neiging om met eruditie te prijken dan uit overtuiging ter discussie was gesteld, weer stevig in het zadel. Aan het einde van de 19e eeuw meende men zelfs uit de superioriteit van Europa zijn

---

186 Vgl. BREZZI (1954), p. 123.

187 P. BURKE, *Did Europe exist before 1700?*. «History of European Ideas» 1 (1980), pp. 21-29.

recht te kunnen afleiden om te koloniseren, daarbij elke verovering buiten Europa bij voorbaat legitimerend.

Ook bij Cesare Balbo ontleent Europa zijn identiteit aan hetgeen waartegen het zich afzet: Europa's identiteit is eigenlijk een anti-identiteit. Deze omvat twee elementen: een *anti-Russisch* element en een *anti-Turks* of *anti-heidens* element.

Met zijn idee van Europa als anti-Russische eenheid komt Balbo in de buurt van de positie van Gioberti, die ook de Europese eenheid zag als een noodzakelijke tegenpool voor de dreiging van een universele monarchie.[188] De historicus Carlo Curcio laat, aan de hand van onder andere citaten van Gioberti uit 1848 en Troya uit 1844, zien dat in de jaren '40 van de negentiende eeuw er een groeiende angst in Italië, zoals overigens ook elders in Europa, heerst voor de barbaarse Russen die Europa dreigen te overspoelen.[189]

Ook Balbo's denken is sterk van dit anti-Russische Europagevoel doortrokken.[190] Rusland is voor hem: "De ware tegenstander van het universele belang, de macht die de Christenheid verdeelt en alléén staat tegenover alle andere Christelijke naties"[191] en onbetwist de meest anticonstitutionele macht die er is.[192] De oppositie met West Europa is duidelijk:

> "... de Westeuropese beschaving, de beschaving die vooruit gaat, die zich wil verdedigen en versterken tegen de achteruit gaande, of in ieder geval antiprogressieve, oosterse grote absolute macht van Rusland."[193]

En als ook Duitsland "costituzionale" zal zijn:

> "... zal het hele westen van Europa, van de Atlantische Oceaan tot de Oder en nog verder, constitutioneel zijn, heel het actieve en vurig en levendig vooruitgaande Europa, tegenover het stationaire

---

188 Vgl. BENDISCIOLI (1955), p. 495.

189 CURCIO (1958), pp. 625-637.

190 Volgens GIUSTI (1957, p. 9) komt het anti-Russische gevoel het eerst bij Balbo op als hij opdracht krijgt de "portafoglio" naar Napoleon te brengen na de slag van Leipzig in oktober 1813, nog onder het gebulder van de kanonnen.

191 "La vera opponitrice agli interessi universali, la dividitrice della Cristianità, quella che sta sola da una parte, contra tutte le altre nazioni cristiane", *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 9, p. 120.

192 "potenza senza contrasto la più anticostituzionale che sia ...", *Delle speranze d'Italia* (1855), Lettera prima a Gino Capponi, p. 394. Vgl. ook *Meditazioni Storiche* (1854), Med. XVII, 2, pp. 517-519.

193 "... la civiltà occidentale d'Europa, la civiltà progrediente, che si vuol difendere, che si vuol promuovere contro alla gran potenza assoluta orientale e regrediente, o almeno antiprogressiva, della Russia.", *Delle speranze d'Italia* (1855), p. 447.

Europa met zijn trage vooruitgang."[194]

Toch vinden we bij Balbo niet die door anderen gevoelde angst terug voor een Russische aanval op Europa.[195] De Russen immers "zijn niet zo barbaars dat ze niet weten welk een grote Europese beschaving ze tegenover zich hebben..." En bovendien: "In de tegenwoordige beschaving zijn invasies van nieuwe barbaren dromen, die, als ze van de Russen waren, van korte duur zouden zijn; maar de Russen hebben deze dromen niet."[196] Het grote gevaar is volgens Balbo niet zozeer een Russische aanval op West-Europa als wel een uitbreiding van de Russische invloed in de gebieden die vrijkomen door het uiteenvallen van het Ottomaanse Rijk. Hoe "l'Europa incivilita" hierop moet reageren zullen we verderop zien.

Tweede element van de Europese anti-identiteit is het anti-Turkse element: door zijn Christelijke karakter is Europa per definitie gericht tegen heidense eenheden als het Ottomaanse Rijk. Meer dan een 'evenwicht' ziet Balbo Europa dus als een 'tegenwicht' voor de islamitische volkeren.

Deze kwestie was zeer actueel aangezien het grote Ottomaanse Rijk rond het midden van de eeuw de ineenstorting nabij was, een ontwikkeling die door Balbo op meerdere plaatsen voorspeld wordt.[197] De politieke situatie die na dit uiteenvallen zou ontstaan, is volgens Balbo uiterst gevaarlijk voor Europa. Rusland zou immers kunnen profiteren van dit nieuwe machtsvacuum en naar het zuiden uitbreiden, met alle negatieve gevolgen van dien. De Zwitser Sismondi had als oplossing gekozen voor de instandhouding van het Turkse Rijk, dat al zijn kracht nodig zou hebben tegen de Russen en dus geen gevaar meer zou opleveren voor het Christelijke westen.[198] Balbo daarentegen kiest heel duidelijk voor een andere optie: zou het dan niet veel beter zijn Oostenrijk te laten profiteren van deze ontwikkeling?

"... wat zou het voornaamste Christelijke belang zijn? Dat Rusland

---

194 "...costituzionale sarà tutto l'occidente d'Europa dall'Atlantico all'Oder ed oltre, tutta l'Europa operosa, e arditamente, vivissimamente progrediente, contro l'Europa stazionaria o tarda ai progressi.", *Delle speranze d'Italia* (1855), p. 454. Zie ook het interessante werkje van Wolf Giusti over de relatie van Balbo met de Slavische volkeren: *Cesare Balbo e i problemi del mondo slavo*. Trieste: Tip. Smolars 1957.

195 Zie voor voorbeelden MARCELLI (1976), pp. 104-105.

196 "non sono così barbari da non conoscere quella gran civiltà europea che hanno all'incontro ...", "Nella presente civiltà le invasioni di nuovi barbari son sogni che quando fosser fatti da' Russi sarebbon brevi; ma i Russi non li fanno.", *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 8, p. 88.

197 Zie b.v. *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 9, p. 102 en *Meditazioni storiche* (1854), pp. 535-537.

198 Zie MARCELLI (1976), p. 105.

> uitbreidt? of Oostenrijk? Dat dat Russische rijk, dat al zo machtig is, zo ambitieus, zo gericht op universele overheersing, zoveel groter wordt richtig zuiden en westen?”[199]

Het is in deze context dat Balbo een kernbegrip van zijn ideeën over buitenlandse politiek ontwikkelt, namelijk het idee van de noodzaak van een *oriëntalisering* van Oostenrijk. Oostenrijk zou zich in zijn buitenlandse politiek vooral op het oosten moeten richten.

Het belang van dit idee, dat nog nader zal worden toegelicht, voor de Italiaanse ideeën over buitenlandse politiek kan niet genoeg onderstreept worden. Federico Chabod stelt in zijn *L'Italia contemporanea (1918-1948)*[200] dat de Italiaanse buitenlandse politiek vanaf 1866 geïnspireerd is door de “concezione Balbo” uit de *Speranze* van 1844, namelijk de idee van oriëntalisering. Chabod verklaart hieruit de deelname van Italië aan de Triple Alliantie en de buitenlandse politiek van Crispi; zelfs Sidney Sonnino liet zich door dit “oude concept” inspireren.[201] Een idee met grote gevolgen dus, deze “concezione Balbo”; maar was deze wel van Balbo zelf? Balbo zegt in een noot bij de tekst van de *Speranze* het idee gevonden te hebben bij Talleyrand.[202] In een poging de genesis van het concept te achterhalen wijst Umberto Marcelli op de grote overeenkomsten met de ideeën uit 1831 van de Zwitser Sismondi op dit gebied.[203] Na vergelijking met vroegere teksten van Balbo komt Marcelli uiteindelijk echter tot de conclusie dat de “concezione Balbo”, en vooral het idee van een territorium-ruil, ook echt van Balbo was, daarbij aantekenend dat hij de idee zeker ontleend zal hebben aan zijn vader en in het algemeen aan de manier van denken van de “classe dirigente piemontese” van de 18e eeuw.[204]

---

199 “... quale può essere l'interesse cristiano maggiore? Che s'accresca la Russia? ovvero l'Austria? Che s'accresca di tanto, e si porti a mezzodì ed occidente quell'imperio così oltrepotente già, così ambizioso, così affettante preponderanza universale, come è Russia?”, *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 9, p. 102.

200 F. CHABOD, *L'Italia contemporanea (1918-1948)*, Torino: Einaudi 1961, pp. 21-22.

201 *Ibid.*, p. 23. Aardig is in dit verband dat Balbo in zijn *Meditazioni* nog niet het belang inziet van zijn ideeën. Voordat hij namelijk zijn verhandeling begint over de noodzaak van oriëntalisering van Oostenrijk stelt hij: “Parliamone aperto: noi non siamo diplomatici nè uomini di Stato le cui parole abbiano importanza niuna per niuno Stato, per niuno governo al mondo; non parliamo nè a nome nè sotto autorità di nessuno.” (*Meditazioni storiche* (1854), Med. XVII, 8, p. 535).

202 *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 9, p. 104.

203 MARCELLI (1976), pp. 120-121. Zie ook MAGGIORI (1989), p. 41-43, die stelt dat Sismondi een zeer grote invloed heeft gehad op zowel de “romanticismo storico” als ook op de “romanticismo letterario”.

204 *Ibid.*, pp. 123-127.

Wat houdt de idee van een oriëntalisering van Oostenrijk nu precies in? Zoals gezegd is het uitgangspunt het uiteenvallen van het Turkse rijk en het daaruit voortvloeiende explosieve situatie in Zuid-Oost Europa. Balbo stelt nu dat Oostenrijk zich dient te oriëntaliseren om te kunnen fungeren als Christelijke buffer tegen de "ongelovigen" en teneinde bovendien te voorkomen dat de betreffende gebieden ingenomen worden door het op expansie beluste Rusland. Als Oostenrijk, dat door Balbo gezien wordt als de huidige beschermer van Europa, deze stap zal durven nemen dan zal het die rol in de toekomst nog beter kunnen vervullen.[205] Het feit dat deze oriëntalisering van Oostenrijk tot gevolg zal hebben dat de Oostenrijkse druk op West Europa en met name op Italië zal verminderen is Balbo uiteraard niet ontgaan:

> "het zich op het oosten richten van Oostenrijk zal ruimte scheppen voor de natie die de hele oude beschaving in zich verenigt en de hele Christelijke beschaving opvoedt, zal aan de Italiaanse natie de kans geven zich te verenigen en volledig onafhankelijk te worden".[206]

De oriëntalisering van Oostenrijk en daarmee ook de ideeën in het algemeen van Balbo over de Europese eenheid komen uiteindelijk dus in het teken te staan van de gedachte die permanent in het hoofd van Balbo was: de Italiaanse onafhankelijkheid. Taak van de Italianen is om het proces wat te bespoedigen en te profiteren van de "occasioni" die zich zullen voordoen: "... een beetje hulp is nodig".[207]

Overigens heeft bij Balbo het begrip oriëntalisering niet uitsluitend betrekking op Oostenrijk. In de *Speranze* spoort hij zowel Engeland als Rusland aan zich te oriëntaliseren om daarmee een bijdrage te verlenen aan de verspreiding van het Christendom: "... Engeland en Rusland zijn in onze dagen de enige machten die op grote schaal kunnen werken aan de verspreiding in het oosten van de Christelijke beschaving". Met name Rusland wordt voor een duidelijke keuze gesteld tussen een expansie richting Oosten of richting Westen, "cioè tra un'impresa legittima, santa, applaudita, aiutata da tutti, ed una scellerata, empia, maledetta e contrastata da tutto il resto della Cristianità."[208]

---

205 *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 9, p. 104. Zie ook *Meditazioni Storiche* (1854), Med. XVII, 8, pp. 535-537.

206 "... l'inorientarsi di Austria lascerà alla nazione raccoglitrice di tutta la antica civiltà, educatrice di tutta la Cristiana, lascerà luogo alla nazione Italiana di raccogliersi in sè, di essere tutta intiera indipendente", *Meditazioni Storiche* (1854), Med. XVII, 8, p. 537. Zie over de gevolgen voor Italië ook *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 9, pp. 126-129.

207 "... un pò d'aiuto vi si vuole", *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 9, p. 128.

208 "... Inghilterra e Russia sono a' nostri dì le due sole potenze che possono operare in grande la diffusione orientale della civiltà cristiana", *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 9, pp. 122-123. En in de *Meditazioni* verzucht hij: "Peccato che quel grande imperio non vegga altri magnifici destini a lui possibili!" (*Meditazioni Storiche* (1854), Med. XVII, 2, p. 519). Over Rusland als 'doorgeefluik' van

Europa en de eenheid ervan hadden dus voor Balbo een heel duidelijke rol te vervullen, namelijk de bescherming van het Christendom tegen de heidenen en tegen de Russische machtswellust: Europa werd zo niet een eenheid op zich, maar een *anti-Turkse, anti-Russische* eenheid. Alle natievorming in Europa moest in dat teken staan. Dit bracht Balbo er bijvoorbeeld toe (in tegenstelling tot andere Italiaanse nationalisten, zoals bijvoorbeeld Mazzini)[209] een terughoudende positie aan te nemen ten opzichte van de Poolse onafhankelijkheid: het Christendom en dus Europa zou het best gediend zijn met een Duits-Poolse federatie, gericht tegen het Oosten.

Balbo's anti-definitie van Europa is functioneel: Europa heeft een door God gegeven taak om het Christendom te verdedigen tegen en te verspreiden over de onbeschaafde en heidense wereld. Bovendien en in samenhang daarmee is het resultaat van de definitie, juist door de oppositie die steeds wordt aangebracht met andere continenten en culturen de vaststelling van de superioriteit van Europa. Ter illustratie hiervan kan, naast de vele reeds geciteerde plaatsen waar Balbo de nadruk legt op deze superioriteit, nog zijn visie op de bijbelse oorsprong van de suprematie van het Europese 'ras' aangestipt te worden: de Jafeth-traditie.

Zoals bekend gaat vanaf de 4e eeuw de patristiek de tekst van Genesis 9 en 10 gebruiken om de overheersing van de wereld door de afstammelingen van Jafeth en (in mindere mate) Sem te legitimeren. Deze beide zonen van Noach werden beloond om de eerbied die zij, in tegenstelling tot de derde zoon Cham, aan hun vader betoond hadden. De patristiek koppelt Jafeth aan de Europese volkeren, Sem aan het Oosten en de Semitische volkeren en uiteindelijk Cham aan Afrika en dus aan de volkeren die een ondergeschikte plaats op de wereldhiërarchie innemen.[210]

Balbo sluit op enkele plaatsen expliciet aan bij deze traditie. In het begin van zijn *Sommario* stelt hij de afstamming van Europa meteen veilig: de primitieve volkeren stammen af van drie "schiatte", drie geslachten, namelijk het Semitische, het Chamitische en het Jafethische en "Europa was, enkele kleine uitzonderingen daargelaten, geheel Jafethisch."[211] En in de *Meditazioni storiche* volgt na een verhaal over de verspreiding van

(..continued)

Europese beschaving richting Oosten, vgl. ook CURCIO (1958), p. 637.

[209] Ook in zijn milde houding ten opzichte van Oostenrijk verschilde Balbo natuurlijk sterk van Mazzini, die Oostenrijk en het Turkse Rijk zag als "due incarnazioni del male" (Giusti (1957), p. 8).

[210] Voor een uistekend overzicht van de Jafeth-traditie zie D. Hay, *Europe. The emergence of an idea*. Edinburgh: Edinburgh University Press 1968[2], pp. 7-15; zie ook CURCIO (1958), pp. 51-80.

[211] "L'Europa, salve poche e piccole eccezioni, fu tutta de' Giapetici.", *Storia d'Italia* (1984), Lib. I, 1, p. 351.

de nakomelingen van Jafeth[212] de vaststelling van hun superioriteit: in tegenstelling immers tot de Chamiten en de Semiten veranderde het Jafethische element "gebruiken, gewoonten, wetten, beschavingen, alles kortom behalve nu juist de kunst om te veranderen, die nijverheid, die uitstralende kracht die beter beantwoordde aan de goddelijke aanwijzingen, die progressieve en overweldigende moed ...".[213] Hetzelfde thema komt terug in de brieven die hij in november 1844 aan de *Gazzetta d'Augusta* schreef onder de titel *Della fusione delle schiatte in Italia*. Hierin wordt, na de vaststelling van de "gemeenschappelijke Aziatische oorsprong", de driedeling herhaald, waarbij bovendien met nadruk het Italiaanse volk bij de "schiatte Giapetiche" wordt ingedeeld.[214]

Een laatste aanwijzing voor de gedachte van Balbo dat Europa het centrum van de wereld vormt meen ik te kunnen afleiden uit de 'route' die hij volgt in zijn *Meditazioni storiche*. Na een uitgebreide behandeling van de theorie c.q. filosofie van de geschiedenis in de eerste vier *Meditazioni* is de route als volgt: Genesis - verspreiding Semitische, Chamitische en Jafethische volkeren - West en Midden-Azië - Indië - China - Afrika - Egypte - Griekenland - Italië - Europa van het Romeinse Rijk. Ondanks zijn belangstelling voor andere (verre) volkeren ziet Balbo een duidelijke en door God gewilde lijn in de geschiedenis van de mensheid die uiteindelijk culmineert in Rome als centrum van het Christendom:

> "Wij komen nu uiteindelijk bij de geschiedenis van Italië, die zoals we zullen zien, het centrum is van alle geschiedenissen van West-Europa en die ook het centrum was van de geschiedenissen van de gehele beschaving van de oudheid".[215]

Europa en de "primati"

Zoals gezegd had Gioberti in 1843 een verregaande eenheid van Europa voorgesteld, die tot doel had Europa in staat te stellen zijn goddelijke missie in de wereld te volbrengen. Gioberti liet zich hierbij, samen met vele andere politieke denkers uit de eerste helft van de 19e eeuw, inspireren door Henri de Saint-Simon en zijn samen met Auguste Thierry

---

212 *Meditazioni Storiche* (1854), Med. VI, 10, pp. 117-119.

213 "[la schiatta Giapetica] ... mutò usanze, costumi, leggi, civiltà, tutto in somma, salvo appunto il genio della mutazione, quell'operosità, quella forza dispersiva che obbedì meglio al cenno divino, quell'audacia progressiva ed invasiva ...", *Meditazioni Storiche* (1854), Med. VI, 13, p. 126.

214 *Lettere di pol. e lett.* (1855), pp. 266-268.

215 "Noi giungiamo finalmente a quella storia d'Italia, che vedremo fin di qua essere centro a tutte quelle dell'Europa occidentale, e che fu centro poi a quelle di tutta intiera la grande civiltà antica", *Meditazioni Storiche* (1854), Med. XIV, 1, p. 439.

geschreven *De la réorganisation de la Société européenne ou de l'Europe en un seul corps politique en conservant à chacun son indépendance nationale* (1814). Gioberti voegt hieraan toe dat de Europese eenheid pas echt gestalte kan krijgen als de verschillende volkeren de gelegenheid en de vrijheid krijgen om de taak, de *missie* te vervullen die zij door de Voorzienigheid gekregen hebben.

Naast de missie van Europa in de rest van de wereld onderscheidt men dus een missie voor de verschillende Europese volkeren. Een *differentiatie binnen Europa* die op gespannen voet lijkt te staan met de Europese eenheidsgedachte. Binnen Europa wordt een bijzondere plaats toegekend aan de eigen natie, die een rol te vervullen krijgt, een *missie* (d.w.z. plicht) of zelfs een *primaat* (d.w.z. recht).
Het hoogste, het universele primaat werd door Gioberti toegekend aan Italië, bakermat van de oudheid, centrum van de middeleeuwen en thuisland van het Pausdom.

In zijn reactie op de *Primato* van Gioberti[216] zet Balbo zich af tegen de idee van een primaat van Italië in Europa.[217] In de *Occasione di questo scritto* die aan de *Speranze* voorafgaat zegt Balbo dat een primaat van Italië in het verleden niet omstreden is, maar dat een dergelijk primaat in de 19e eeuw nog zou gelden niet vol te houden is.[218] Ook verderop in de *Speranze* ageert Balbo tegen het spreken van *primati*, zowel Germaanse als Italiaanse:

> "Dit lijkt me de realiteit van de geschiedenis, tegen de twee vergelijkbare overdrijvingen van het Germaanse en het Italiaanse primaat. Noch de een noch de ander duurde tijdens alle Christelijke tijdperken; noch de een noch de ander noch welk ander primaat

---

216 Zie voor de vriendschappelijke relatie tussen Balbo en Gioberti hun briefwisseling en met name de twee brieven van Balbo aan Gioberti van 5 januari 1841 en 30 oktober 1843. In de eerste, door Balbo geschreven tijdens de lezing van de *Primato*, is hij vol lof over het boek, maar tegelijkertijd protesteert hij tegen "il suo quasi odio ai Francesi" van Gioberti en zijn "troppa severità al Piemonte", die Balbo beide niet terecht vindt. Aardig in de brief is ook het feit dat hij de stijl van Gioberti zo bejubelt en zelfs een beetje "Frans" noemt: "Ma ... che bello, magnifico, vario, semplice, efficace stile! Dove l'ha preso? Certo negli scrittori italiani; ma in essi soli? No, le mille volte no. Botta loda i periodoni e non ne fa uno mai. Ella si scaglia contro quei poveri Francesi, e li imita (perdono, di grazia) in ciò che i lor buoni han di meglio, lo stile ragionevole o ragionante, o razionale, come si vorrà." (V. GIOBERTI, *Epistolario*. Ed. naz. a.c.d. G. Gentile e G. Balsamo-Crivelli, Firenze: Vallecchi 1928, vol. 3, pp. 122-126). In de tweede, geschreven na het uitkomen van de *Primato* en kort voor het verschijnen van de *Speranze*, herhaalt Balbo deze protesten naast zijn grote lof voor het boek van Gioberti: "Il *Primato* mi pare un gran libro; più che un libro, un'azione, un fatto nella storia letteraria, anzi nella politica italiana; ed un fatto felice, utile, di che l'Italia le debb'essere perpetuamente grata." (*Ibid.*, vol. 4, pp. 358-360).

217 Ook tegen Gioberti's idee van de leidersrol van de paus in Italië en zelfs in Europa zet Balbo zich af. Voor wat betreft Italië geeft hij er de voorkeur aan de leiding toe te vertrouwen aan het Huis van Savoye, hetgeen ook niet zo verwonderlijk is gezien zijn politieke loopbaan. Vgl. *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 5 en 6, pp. 35-45 en cap. 7, p. 53. Overigens zal ook Gioberti zijn mening in die richting veranderen: vgl. HERDE (1986), pp. 87-97.

218 *Delle Speranze d'Italia* (1855), *Occasione di questo scritto*, pp. 17-21.

> dan ook was bestemd of kon bestemd zijn altijd voort te duren in een samenleving die voorbestemd was om universeel, katholiek en Christelijk te zijn."[219]

Ook elders in zijn werk spreekt hij zich uit tegen een superioriteit van de noordelijke germaanse volkeren. In de *Meditazioni* vinden we een lange tirade tegen Montesquieu en zijn volgelingen die op grond van een klimatologische determinisme het noorden positieve en het zuiden negatieve eigenschappen toedichten. Woedend herinnert Balbo hen eraan hoeveel het noorden geleerd heeft van het zuiden.[220]

De definitieve afrekening met het claimen van een universeel primaat ("dat een domme en noodlottige droom van hoogmoed is")[221] van Italië in zijn tijd vindt bij Balbo plaats in zijn postuum uitgegeven *Della monarchia*:

> "Ons Italië is niet de eerste van de Europese beschaving en kan dat ook niet zijn. Die plaats wordt nog steeds postuum opgeëist door Frankrijk, bekleed door Engeland, geambieerd door Duitsland en bedreigd door Rusland, allemaal machtiger dan wij. De twist om het primaat, of zoals men in de oudheid zei *de imperio*, of om de hegemonie, is een zaak van al die landen, niet van ons; het kan niet onze onderneming zijn, het mag niet onze gedachte zijn."[222]
>
> "Laten we ons eindelijk ontdoen van alle onverstandige en schadelijke hoogmoed, van aanspraken op een primaat, op de eerste plaats; laten we de realiteit, de aannemelijkheid en de mogelijkheid van onze toekomst onder ogen zien".[223]

Balbo presenteert Europa als een grote familie[224], waarbinnen de familieleden niet moeten

---

219 "Questa parmi la realtà della storia, contro alle due esagerazioni simili, del primato germanico e dell'italiano. Nè l'un nè l'altro non durarono lungo tutte le età cristiane; nè l'un nè l'altro nè nessuno non fu nè potè essere destinato a durar sempre, in una società destinata ad essere universale, cattolica, cristiana.", *Delle Speranze d'Italia* (1855), XII, 9, pp. 203-204.

220 *Meditazioni Storiche* (1854), Med. VI, 13, pp. 123-124. Ook in de *Sommario* zegt Balbo dat het niet waar is "... che il nostro molle clima, la nostra bella terra ci faccia naturalmente men forti che gli occidentali o settentrionali. La bella, la molle Italia, fu già la forte, la virile Italia." (*Storia d'Italia* (1984), Lib. IV, 1, p. 410).

221 "che è uno stolto e fatale sogno di superbia", *Della monarchia* ... (1860), I, 7, p. 219.

222 "La nostra Italia non è, non può essere oramai la prima della civiltà europea. Questo posto è tuttora postumamente preteso da Francia, tenuto da Inghilterra, ambito da Germania, minacciato da Russia, tutte più potenti di noi. La contesa del primato, o come dicevano gli antichi, *de imperio*, o dell'egemonia, è cosa da tutti quelli, non da noi; non può essere impresa, non debb'essere pensiero nostro.", *Della monarchia* ... (1860), I, cap. 7, p. 203; vgl. CURCIO (1958), p. 693-694.

223 "Spogliamoci una volta d'ogni stolta e dannosa superbia, delle pretensioni al primato, ai primi posti; guardiamo in faccia la realtà, la probabilità, la possibilità del nostro avvenire", *Ibid.*, p. 204.

224 Met zijn idee van een grote Europese familie lijkt Balbo beïnvloed te zijn door Giandomenico Romagnosi, die deze kijk op Europa al in de jaren '30 naar voren bracht. Zie voor verdere behandeling van dit idee Deel III van dit onderzoek. Vgl ook CURCIO (1958), pp. 580-583.

overheersen, maar elkaar moeten respecteren en ieder de kans moeten geven zijn taak te vervullen. Pas als alle volkeren afzien van de pretentie van een primaat, zal voor de grote Europese "repubblica" een periode van voorspoed uitbreken, met minder lange en barbaarse oorlogen, met meer vrijheden op allerlei gebied. Het zal geen perfecte samenleving zijn, maar een "republiek van solidaire volkeren [...] een politieke familie" waarin de familieleden elkaar respecteren.[225]

En uiteindelijk:

> "In Godsnaam en in naam van het vaderland geen primaten, geen hoogmoed, geen dromen meer, als we eindelijk iets tastbaars willen bereiken. Laten we onze domme ambitie temperen en ons beperken om, zoals een eerlijke familie in een stad, als eerlijke natie in de grote Europese republiek binnen te gaan."[226]

Wars van primaten zag Balbo echter wel een bepaalde taak, een bepaalde missie, een soort deelprimaat weggelegd voor de verschillende Europese naties:

> "Het enige verschil dat hier is tussen Gioberti en mij, is dat hij hoopt op een universeel of bijna universeel Italiaans primaat op alle gebieden. En ik hoop en zou bijna zeggen wil slechts een speciaal primaat, hopend dat elk Christelijk volk er tenminste een zal hebben."[227]

Zoals ieder individu een bepaalde missie in zijn leven heeft[228], zo hebben ook de landen

---

225 "Allora, ma allora solamente, incomincerà per tutti que' popoli solidari, che formano la gran repubblica europea, quel periodo che non sarà già mai di pace e virtù universali (sogno, stoltezza, superbia anche questa), ma periodo di paci più frequenti, di guerre meno lunghe e meno barbare, di libertà nazionali politiche, civili, personali, commerciali e intellettuali, non già perfette nemmeno esse mai, ma progredienti verso la non arrivabile perfezione; un periodo di ordinamento europeo, che non sarà un'età dell'oro simile alla sognata antica nè alle sognate future, ma che farà di questa parte della gran civiltà cristiana una repubblica di popoli solidarii nei loro interessi, capace di tutti i destini, di tutti i progressi della civiltà, una famiglia politica non perfetta nemmen essa, ma simile a quelle famiglie private, che in mezzo ad ogni società vivono onorate e potenti, ciascuna secondo la propria condizione, grazie alle sode e reali virtù delle loro generazioni.", *Della monarchia* ... (1860), I, 7, p. 220.

226 "Non più primati, non più superbie, non più sogni, per l'amor di Dio e della patria, se vogliamo finalmente toccare qualche realtà. Moderiamo la nostra stolta ambizione. Limitiamola ad entrare, quasi onesta famiglia in una città, onesta nazione nella gran repubblica europea.", *Ibid.*, p. 223.

227 "La sola differenza [...] che è qui tra Gioberti e me, è che egli spera un primato italiano universale o quasi universale in ogni cosa. Ed io non ne spero e direi quasi non ne desidero se non uno speciale, sperando e desiderando che ogni nazione cristiana n'abbia pur uno speciale suo.", *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 10, p. 135.

228 "Chiamisi dovere, destino, occasione, o missione, ogni uomo ha la sua quaggiù datagli dalle circostanze in che nacque, s'educò e vive.", *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), Conchiusione, p. 561.

hun taken. De geschiedenis van het Christendom wordt door Balbo gezien als een vooruitgang die in stand gehouden wordt doordat de volkeren en de naties de 'fakkel' aan elkaar overdragen. Zo heeft Frankrijk in bepaalde historische periodes de taak gehad het Christendom te verdedigen, terwijl Spanje en vooral Engeland het als hun missie kunnen beschouwen om koloniën te stichten en zodoende het Christelijk geloof te verspreiden.[229]

Balbo is, zoals al eerder is gebleken, vooral enthousiast over Engeland, "dat zeer dappere volk temidden van de dappere Jafethische geslachten". Het enige wat het protestantse Engeland mist is de kunst "van het bekeren". Maar ook dat zal Engeland wel leren als het zich bekeert tot het katholieke geloof. In een prachtige historische vergelijking zegt Balbo over het negentiende eeuwse Engeland: "Brittannië is voor de moderne beschaving Rome en Carthago tegelijk, als onbetwist heerser". [230]

Ver achter Engeland komt Rusland dat, zoals we gezien hebben, zijn expansie-doel in het Oosten moet zien liggen. Wat betreft het deelprimaat van Duitsland liggen de zaken volgens Balbo aanmerkelijk gecompliceerder. In een mooi staaltje van *wishful thinking* stelt hij dat Duitsland zich in het verleden teveel heeft gericht op Italië en daardoor zijn ware missie niet kon vervullen. Toch lijken ook de aanvallen op Italië een gunstig effect gehad te hebben: de omverwerping van het Romeinse Rijk bracht een vernieuwing met zich mee en resulteerde in de vorming van de "mondo cristiano". Tussen de verschillende stromingen van de historiografie woedde juist op deze punten een felle discussie, niet in de laatste plaats tussen de *neoguelfi* en de *neoghibellini*. Balbo houdt zich echter in deze discussie over de regeneratie vanuit het Noorden redelijk op de vlakte: "... al het Europese bloed is, naar keuze, besmeurd of gezuiverd door Duits bloed."[231]

De ware missie van Duitsland en trouwens ook en *a fortiori* van Oostenrijk is zoals gezegd een andere, namelijk om zich, in plaats van op het zuiden, te richten op het noorden en het oosten: "laat het zich nou eindelijk eens wenden in oostelijke richting, waar zijn natuurlijk uitlaat, zijn externe missie gelegen is."[232]

---

229 *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), Conchiusione, pp. 558-586. Vgl. FUBINI LEUZZI (1984), pp. 35-41.

230 "quell'audacissima fra le audaci schiatte di Jafet ..."; "chi sa? un dì nella conversione sua propria al Cattolicismo, ella lascerà fare a' suoi Cattolici le conversioni che non sanno fare i fedeli della Chiesa sua separata; o meglio, convertita ella tutta al Cattolicismo, avrà così ricevuta la fecondità del convertire i non Cristiani"; "La Brittannia è Roma e Cartagine tutt'insieme alla moderna civiltà; è in capo ad essa incontrastabilmente", *Ibid.*, p. 566.

231 "... tutto il sangue europeo è, più o meno come si vorrà, imbrattato o purificato di sangue tedesco.", *Ibid.*, p. 569.

232 "si decida una volta, alla fine, a portarla in quella direzione orientale, dov'è il suo sfogo, la sua missione esterna naturale.", *Ibid.*, p. 572.

Hoewel Balbo tegen Gioberti's universeel primaat voor Italië was, krijgt het deelprimaat van Italië ruimschoots aandacht. Al in zijn *Speranze* stelt hij: "... al noemde ik het idee van een zo absoluut, zo bijna universeel primaat, zoals het lijkt te worden gewenst door Gioberti, overdreven, toch erken ik een tegenwoordig en toekomstig speciaal primaat van Italië".[233]

Balbo's idee van de rol en de plaats van Italië in Europa kent positieve maar ook negatieve elementen. Hij ziet Italië als de bron van de Europese beschaving, die in de middeleeuwen gestalte heeft gekregen.[234] Vanaf de 15e eeuw heeft er dan een "Europese vooruitgang" plaatsgevonden, een "... verbreding van de beschaving van Italië naar Europa."[235] Het feit dat "de Italiaanse natie de meest nobele natie van Europa" is[236] vindt zijn oorsprong in de roemrijke tijden van het Romeinse Rijk, gelegen rond de Middellandse Zee, "die men tegenwoordig tevergeefs een Frans, Engels of Russisch meer wil laten zijn, maar die toen waarlijk een Italiaanse meer was."[237] Ook na de ineenstorting van het Romeinse Rijk was Italië nog steeds het centrum van de wereld als "reële zetel" van de kerk, als "wieg van die stedelijke vrijheid die, tot wasdom gekomen, later moeder werd van alle Europese vrijheden [...] wieg van die nieuwe beschaving die eerst Italiaans genoemd werd, later, nadat ze zich had uitgebreid, Europees, en nu, omdat dat niet meer genoeg is, Christelijk of universeel genoemd kan worden."[238]

Balbo is trots op zijn vaderland en identificeert zich er sterk mee, getuige de steevaste correlatie tussen de woorden 'wij' en 'onze' met Italië en nooit met Europa, bijvoorbeeld in de *Vita di Dante*: "patria nostra",[239] "noi Italiani",[240] "Dante nostro", "nostri classici".[241]

---

233 "... se dissi [...] esagerata l'idea del primato così assoluto, così quasi universale come sembra sperato dal Gioberti, io pur ammetto un primato speciale presente e futuro d'Italia", *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 10, p. 135.

234 *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), II, cap. 1, pp. 229-234.

235 "... allargamento di civiltà dall'Italia all'Europa.", *Ibid.*, pp. 229-230.

236 "La nazione italiana è la più nobil nazione d'Europa", *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), I, cap. 1, p. 11.

237 "che invano si tenta oggi di far lago francese, inglese o russo, ma che fu veramente allora lago italiano.", *Ibid.*, p. 12.

238 "culla di quella libertà municipale che adulta poi fu madre di tutte quelle libertà europee [...] culla di quella civiltà nuova che così ebbe già nome d'italiana, poi, estesasi, d'europea, ed ora, non bastando, da dirsi cristiana od universale.", *Ibid.*, p. 12.

239 *Vita di dante* (1853), I, p. 4.

240 *Ibid.*, II, p. 259.

Toch heeft Balbo ook kritiek, niet zozeer op Italië als wel op de Italianen: terwijl buitenlanders het edele van Italië vaak niet zien, hebben de Italianen de neiging het te overdrijven.[242] Italië wordt gestraft voor het feit dat zij twee geschiedenissen heeft, een klassieke en een moderne, waardoor de Italianen blijven teren op vergane glorie.[243] Dit moet vermeden worden want tussen de "oude geschiedenis en de moderne, tussen de wereld in de oudheid en de Christelijke is er een afgrond, een zee, een wereld van verschil."[244] De belangrijkste erfenissen voor Italië uit het roemrijke verleden zijn immers niet de grootsheid en de daadkracht, maar juist de slaafsheid en de slapheid.[245] Het is daarom volgens Balbo geenszins verwonderlijk dat Italië onder de voet werd gelopen door de barbaren,[246] zoals het ook niet waar is dat er sprake was van een regeneratie van de Italianen door de barbaarse invallen. Integendeel: "... de Italiaanse corruptie corrumpeerde de barbaren."[247] De luiheid van de Italianen is ook een van de verklaringen die Balbo aanvoert voor de achterstand die Italië heeft opgelopen op de andere Europese landen aan het einde van de middeleeuwen. Dit blijkt als hij in zijn *Sommario* de door hem zo verfoeide "Età Settima" (*Delle preponderanze straniere*) aan de orde stelt. Terwijl de andere landen in Europa "zich ieder, na veel zwoegen, verenigden in één natie onder misschien niet grote maar wel moedige principes", stort Italië in de afgrond en is de

(..continued)

241 *Vita di Dante* (1853), II, 17, pp. 429-430, noot 2.

242 "sono esageratori dell'aula patria.", *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), I, cap. 2, p. 13.

243 "... l'Italia, carica della gloria romana, proseguita dalle memorie romane, impacciata nelle previsioni, nelle imitazioni romane, ha colla storia antica guastata la sua storia moderna fino ai nostri dì.", *Ibid.*, p. 15.

244 "storia antica e la moderna, tra il mondo antico e il cristiano [...] vi è un precipizio, un mare, un mondo di differenze.", *Ibid.*, p. 16.

245 "Non furono le grandezze e l'operosità, furono la servitù e la mollezza i veri lasciti fatti dall'Italia antica alla moderna", *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), III, cap 8, p. 545.

246 In zijn gebruik van de term "barbari" maakt Balbo een bepaalde ontwikkeling door. In zijn vroege werk verstaat hij onder de term die volkeren die Italië in de vroege middeleeuwen hebben bezet. In de in 1830 uigekomen *Storia d'Italia sotto ai Barbari* noemt Balbo als zodanig de troepen van Odoacer, de Gothen ("men barbari fra' Barbari", *Storia d'Italia sotto ai Barbari* (1856), p. 248), de (corrupte) Grieken in Zuid-Italië en de Longobarden ("più barbari che nessuni", *Ibid.*). In de *Vita di Dante* uit 1839 worden dezelfde volkeren barbaren genoemd; voor de Franken wil Balbo wel een uitzondering maken (*Vita di Dante* (1853), p. 5). In zijn latere werk is hij, misschien geïnspireerd door zijn eigen motto "Vecchio vizio in Italia è sprezzar gli stranieri, ed imitarli servilmente" (*Delle rivoluzioni* I, 6 in *Lettere di pol. e lett.* (1855), p. 22) voorzichtiger. In de *Pensieri* uit 1840-41 stelt hij dat de Germaanse volkeren die het Romeinse Rijk omverwerpen ten onrechte "barbari" genoemd worden. Helaas houdt hij zich hier in de rest van de tekst nauwelijks aan.

247 "... la corruzione italiana corruppe i barbari.", *Ibid.*

indipendenza voorgoed voorbij.[248]

Ondanks alle kritiek ziet Balbo toch een taak, een missie, een deelprimaat weggelegd voor zijn land. Reeds in de *Speranze* wordt dit deelprimaat aangeduid als "het primaat dat Italië toekomt en dat men Italië niet meer af kan nemen, vanwege het feit dat het de pauselijke stoel heeft geherbergd, gewaarborgd en verdedigd."[249] Deze missie, die voortvloeit uit de uitzonderlijke positie van Italië als thuisland van het pausdom, wordt door hem verder uitgewerkt in de *Pensieri*:

> "Maar de oudste, grootste, meest continue en evidente missie van welk Christelijk land dan ook is zonder twijfel de missie van Italië."[250]
>
> "... de missie van Italië temidden van die grote samenleving was, en kon niet anders zijn dan de geestelijke hoofdstad van de moderne Christelijke wereld, zoals het ooit de politieke hoofdstad van de oudheid was."[251]

De conclusie die Balbo uit deze taak van Italië trekt is van essentieel belang voor zijn idee van Europa en de plaats van Italië daarbinnen: om deze door God gegeven missie te kunnen vervullen, om de onafhankelijkheid van de kerk te verdedigen en te waarborgen dient Italië allereerst zijn eigen onafhankelijkheid, zijn eigen *indipendenza* te bewerkstelligen. Alle politieke veranderingen in Europa, alle ontwikkelingen in de richting van een versterking van de Europese eenheid zoals de reeds genoemde oriëntalisering dienen in dit teken te staan. Balbo meent dat in zijn tijd de *occasione* bij uitstek is aangebroken om deze wens in vervulling te laten gaan voor het te laat is: "Er moet een gelegenheid komen",[252] want als Italië "... niet onafhankelijk wordt, zal het afhankelijker zijn dan ooit".[253] Hij spoort dan ook de "principi italiani", "governanti d'ogni grado",

---

248 "si univano dopo lunghi travagli ciascuno in un corpo di nazione sotto principi se non grandi almeno arditi ...", *Storia d'Italia* (1984), Lib. VII, 2, pp. 586-587.

249 "il primato che le viene, e non le si può torre, dall'essere albergatrice, circondatrice e difenditrice della sedia pontificale.", *Delle speranze d'Italia* (1855), cap. 10, p. 135.

250 "Ma la più antica, la più continua, la più grande e la più evidente delle missioni ricevute da qualunque nazione cristiana, è senza dubbio la missione d'Italia.", *Pensieri sulla storia d'Italia* (1858), *Conchiusione*, p. 572.

251 "... la missione d'Italia in mezzo a tal grande società fu, e non può non essere, di rimanere capitale spirituale del mondo moderno cristiano, come fu già capitale politica nel mondo antico.", *Ibid.*, p. 573. En in zijn toespraak voor het parlement in februari 1849: "Signori, ogni nazione ha il suo ufficio, il suo destino quaggiù. [...] E il destino della nazione italiana è da 18 secoli in qua d'esser centro della cristianità; e tolto da essa questo centro, nè io, nè voi, nè nessuno al mondo saprebbe dire qual sia od esser possa il destino d'Italia." (*Sulla distruzione* ..., cit., zonder pag.).

252 "L'occasione non può mancare", *Ibid.*, p. 579.

253 "...non si farà indipendente, sarà più dipendente che mai", *Ibid.*, pp. 581-582.

“nobili”, “ricchi”, “popolani”, “scrittori”, enzovoort aan het grote doel te verwezenlijken: “Kortom, Italianen, zet u allen, iedereen, krachtig aan het werk, opdat ons vaderland, opdat zo mogelijk geheel Italië, zijn missie volbrengt”.[254]

[254] “E in somma, voi tutti Italiani, mettete tutti, mettete ognuno, la mano vostra all'opera, virilmente mettete mano a ciò, che la patria nostra, che Italia tutta, se è possibile, adempia la missione sua”, *Ibid.*, pp. 582-584.

Conclusie

De historici van de *scuola neoguelfa* waren toonaangevende historici die een duidelijke invloed hebben uitgeoefend op het politieke denken van het Risorgimento door hun poging het nieuwe en vrije Italië een geschiedenis, een *Storia d'Italia* te verschaffen. Bijna alle geschiedwerken van de stroming staan dan ook in het teken van de pogingen van Italianen in andere eeuwen om de onafhankelijkheid te bewerkstelligen. De gefixeerdheid op dit nationale thema heeft tot gevolg dat de neowelfische historiografie de neiging heeft de Italiaanse geschiedenis te verheerlijken en Italië een vooraanstaande plaats, zo niet een primaat toe te dichten temidden van de Europese volkeren. Dat dit ook gevolgen heeft voor het idee van Europa van de *neoguelfi* en met name van de belangrijkste historicus in hun midden, Cesare Balbo, is gebleken uit de bestudering van de vele werken die de stroming heeft opgeleverd.

Het Europa van de *neoguelfi* is een Christelijk, of beter, een katholiek Europa, waarvan Italië het natuurlijke en geestelijke centrum vormt en dat altijd een voortrekkersrol in de wereld vervuld heeft. En nog steeds heeft Europa in de ogen van bijvoorbeeld Balbo een missie te volbrengen, namelijk het verspreiden van het Christendom en de westelijke beschaving onder alle volkeren. Om deze missie tot een goed einde te kunnen brengen dient Europa meer samen te werken, een eenheid te vormen die zich daardoor ook kan beschermen tegen bedreigingen van buitenaf. In de tijd van Balbo wordt, naast de expansieve taak, dit defensieve karakter van Europa benadrukt: het Europa van de *neoguelfi* is dan ook vooral een anti-eenheid, superieur en bijna vijandig ten opzichte van de heidense en onbeschaafde rest van de wereld. In dit verband is de parallellie opvallend tussen de neowelfische beklemtoning van de superioriteit van Italië binnen Europa en de Europese superioriteit op mondiaal niveau.

Deze *definitie per oppositie* leidt niet tot een Europa dat vanuit eigen kenmerken wordt gedefinieerd, maar eerder tot een anti-Russisch en anti-Turks Europa dat zijn kracht moet putten uit de bijdragen, c.q. deelprimaten, die geleverd worden door de verschillende Europese volkeren. En zo vindt bij de *neoguelfi* de gewenste koppeling plaats tussen de eenheid van Europa en de Italiaanse onafhankelijkheidsstrijd: de eenheid van Italië, en de daaruit voortvloeiende kans om de Italiaanse missie te volbrengen, wordt voorwaarde voor de eenheid van Europa. Andere landen en met name Oostenrijk worden door Balbo opgeroepen zich te oriëntaliseren om zo ruimte te scheppen voor een herschikking van de Europese machtsverhoudingen en voor de eenwording van Italië.

Deel II

Het idee van Europa in de neogibellijnse school

Inleiding

> "Elke dag een nieuwe defaillance, elke dag komt een nieuwe schrijver de kring van Gioberti en de zijnen versterken. Ik ben ziedend en zou al mijn geringe krachten willen inzetten tegen deze manie, die gelukkig nog beperkt blijft tot de sfeer van de literatoren. Beste Amari, hier blijft ons slechts Niccolini over!"[255]

Elke poging de stroming van de *scuola neoghibellina* in de historiografie van de eerste helft van de negentiende eeuw vanuit eigen kenmerken te definiëren is gedoemd te mislukken. Steeds mondt een dergelijke poging uit in een betoog over wat de neogibellijnse historici niet zijn of resulteert in een vergelijking met de *scuola neoguelfa* van Gioberti en Balbo. En dit is niet zo verwonderlijk, aangezien de neogibellijnen zelf zich ook duidelijk meer presenteren als zijnde tegen iets dan vóór iets, zoals onder andere moge blijken uit het veelzeggende bovenstaande citaat uit de brief uit september 1844 van Giuseppe La Farina aan Michele Amari.

De *scuola neoghibellina* is daarom te beschouwen als een antistroming, als een tegenhanger van de *neoguelfi*, een antistroming die zich dan ook vooral gaat profileren in reactie op het succes van het *Primato* van Gioberti (1843) en de *Speranze* van Balbo (1844).[256] De verontwaardiging over de neoguelfi is op vele plaatsen terug te vinden, verontwaardiging die vaak de vorm krijgt van scheldpartijen, zoals wanneer La Farina

---

[255] "Ogni giorno una nuova defezione, ad ogni giorno un uomo di lettere nuovo viene ad ingrossare la schiera de' Gioberti e compagni. Io sono fremente, e vorrei impiegare tutte le mie piccole forze contro questa mania, che per fortuna non esce per ora dalla sfera dei letterati. Caro Amari, qui non ci rimane che il Niccolini!", G. La Farina, *Epistolario*, ed. Franchi 1869, I, pp. 276-277.

[256] In mindere mate zetten de neoghibellini zich ook af tegen anderen, zoals bijvoorbeeld tegen Carlo Cattaneo die, volgens La Farina "... vuole repubblichette a uso S. Marino" (gecit. in G. MARRONE (1981), p. 140).

Balbo een “opium-roker” noemt vanwege zijn geloof in de Voorzienigheid[257], of wanneer Antonio Ranieri spreekt over de “liberale schijnheiligheid” van de neoguelfi.[258] Het enige element dat de neoghibellini echt bindt is hun frontale aanval op de pausen in Rome, hun *antipretismo*, waar nog uitgebreid op teruggekomen zal worden.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat latere historici die zich bezig hebben gehouden met de neogibellijnse school deze steevast hebben vergeleken met de neoguelfi. De toon van deze visie op de neogibellijnen is ongetwijfeld gezet door Benedetto Croce in zijn *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono*.[259] Croce begint zijn behandeling van de *scuola neoghibellina* met de opmerking dat als men echt een beeld wil krijgen van de grote vooruitgang die de neoguelfi hebben bewerkstelligd voor de geschiedschrijving, gelezen dient te worden in de boeken van de tegenpartij, de neogibellijnen, die “hun tanden laten zien tegen de priesters en tirannen”.[260] Croce verwijt de neoghibellini een totaal gebrek aan “solida preparazione erudita”, zoals die in die tijd verwacht mocht worden en zoals die wel overvloedig aanwezig was bij de neoguelfi. Dit oordeel wordt geïllusteerd met een aantal voorbeelden die betrekking hebben op de neoghibellini Antonio Ranieri, Giovanni Battista Niccolini, Atto Vannucci en Giuseppe La Farina. Uit de voorbeelden van Croce komt een beeld naar voren van historici die geen of heel weinig bronnenstudie verrichten, die klakkeloos de werken van vroegere historici herhalen, waarbij als dat nodig geacht wordt de feiten zo verdraaid worden dat ze een beeld scheppen dat past in de neogibellijnse ideologie.[261] Het overvloedige gemoraliseer in de neogibellijnse geschiedwerken verraadt volgens Croce een gebrek aan inhoud en een totale oppervlakkigheid.[262] Croce komt dan ook uiteindelijk, na een behandeling van de vooringenomenheid waarmee de neoghibellini de geschiedenis benaderen, tot het vernietigende oordeel dat de neogibellijnse historiografie nog minder waard was dan de ‘anachronistische’ geschiedschrijving uit de achttiende eeuw en dat hij “slechts goed was

---

[257] “fumatore d'oppio”, gecit. bij MACK SMITH (1972), p. 12.

[258] “santocchieria liberale”, gecit. in de inleiding van Giulio Cattaneo op: A. RANIERI, *Sette anni di sodalizio con Giacomo Leopardi*. Milano: Garzanti 1979, p. 10.

[259] CROCE (1930); zie over de typering van de verschillende stromingen ook de opmerkingen in de Inleiding.

[260] CROCE (1930), I, p. 161.

[261] CROCE (1930), I, pp. 162-164.

[262] “Questo generico moralismo è indizio d'incapacità a penetrare oltre la corteccia più superficiale dei fatti”, CROCE (1930), I, p. 167.

om vruchteloze historische vervalsingen voort te brengen".[263] Dit oordeel wordt door Croce geveld ondanks de sterke verheerlijking van de vrijheid door de *neoghibellini*, een verheerlijking die de filosoof Croce toch enigszins moet hebben aangesproken. Toch laat Croce zijn kwalitatieve - en dus vernietigende - oordeel prevaleren.

Hoewel de toon wat betreft de beoordeling van de *scuola neoghibellina* door Croce duidelijk gezet is, brengen latere historiografen toch enkele nuanceringen aan. Zo spreekt Bulferetti over een neogibellijnse 'tendens' en legt hij vooral de nadruk op het vaak classicistische karakter van de negentiende eeuwse gibellijnen, waarvan het hoofdthema de "vrijheid van denken ten opzichte van de *priesterlijke tirannie*" was. Ook Bulferetti ontkomt echter niet aan de constatering dat het werk van de neogibellijnen vaak van mindere kwaliteit was.[264]

Aangezien het zeker ook Giuseppe La Farina is geweest die het moest ontgelden als het ging over de kwaliteit van de neogibellijnse geschiedschrijving, is het interessant te kijken naar het oordeel van Denis Mack Smith over deze auteur. Mack Smith verzorgde in 1972 immers de inleiding op de overigens gebrekkig uitgegeven *Scritti politici* van Giuseppe La Farina.[265] Mack Smith benadrukt de fixatie van de neoghibellini op de eenwordings-gedachte, waarmee ze veel succes oogstten. Wat betreft Giuseppe la Farina is Mack Smith duidelijk milder dan Croce: hoewel de politieke activiteiten van La Farina minder gewaardeerd worden, bewondert hij de kwaliteiten als schrijver en met name de journalistieke en historiografische kwaliteiten van La Farina, die hij een "pamphleteer of genuine talent, a more than competent historian ..." noemt.[266] Vreemd genoeg schetst Mack Smith tussen de regels niettemin La Farina als een opschepper en noemt hem expliciet een onbetrouwbare getuige van zijn tijd, "especially where his own achievements were concerned".[267]

In de spaarzaam gezaaide literatuur over de neoghibellini is het eindoordeel zoals we gezien hebben tamelijk negatief. Zelfs de biograaf van La Farina, Giovanni Marrone, deelt dit negatieve oordeel. In Marrone's verhaal over de in 1822 door Alessandro Manzoni gestarte discussie tussen neoguelfi en neoghibellini over de rol van de Longobarden in de

---

263 "non era buona ad altro che a produrre frigide falsificazioni storiche ...", CROCE (1930), I, p. 177.

264 BULFERETTI (1957), pp. 47-50.

265 Giuseppe La Farina, *Scritti politici*. Introduzione di D. Mack Smith. [Palermo]: Ediz. della Regione siciliana [1972]. Het boek bevat een nogal willekeurige selectie van fragmenten, terwijl ook een bibliografie en verwijzingen ontbreken.

266 MACK SMITH (1972), p. 10.

267 MACK SMITH (1972), p. 18.

Italiaanse geschiedenis stelt hij duidelijk dat de neoguelfi - hoewel onderling verdeeld - in ieder geval te rade gingen bij de primaire bronnen terwijl de neoghibellini dit niet deden en zich ook zeker niet probeerden in te leven in de tijd die zij beschreven.[268]

Welke negentiende eeuwse historici behoren nu eigenlijk tot de *scuola neoghibellina*? Chronologisch gezien dient allereerst Giovanni Battista Niccolini (1782-1861) genoemd te worden, die in het begincitaat van dit hoofdstuk zo gloedvol werd aangeroepen door La Farina. De uit Toscane afkomstige Niccolini is vooral bekend om zijn literaire werk en was reeds in zijn tijd een echte beroemdheid.[269] De opmerking van Maturi dat Niccolini de "capo" van de scuola neoghibellina was[270] zal vooral gebaseerd zijn op het feit dat de tragedieschrijver de neoghibellini sterk inspireerde en minder op zijn historiografische productie. Dit verschil in appreciatie lijkt kenmerkend voor de gehele neogibellijnse stroming: de neoghibellini waren volop aanwezig in de literatuur en hun literaire werken werden door een breed publiek gewaardeerd. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen welke invloed de neogibellijnen hebben gehad op de Italiaanse literatuurgeschiedenis en welke plaats zij innamen in de controverse tussen neoclassicisten en romantici. De neogibellijnse historiografie daarentegen is duidelijk van minder gewicht geweest.

De historiografische productie van Niccolini is beperkt gebleven tot de *Storia della casa di Svevia in Italia*, waaraan hij bijna zijn hele leven werkte[271] en de door Croce sterk bekritiseerde *Il Vespro siciliano*.[272] Niccolini stelde volgens Croce dat na de publicaties van de zeer populaire Duitse romanticus Raumer[273] er weinig nieuws meer te vertellen was

---

[268] MARRONE (1981), p. 76.

[269] Vergelijk de opmerkingen van Corrado Gargiolli in diens voorwoord op het verzameld werk van Niccolini (*Opere edite e inedite*. Racc. e pubbl. da Corrado Gargiolli, 4 vol. Milano: Guigoni 1863-1866). Gargiolli stelt dat Niccolini vereerd wordt door zijn landgenoten en gevreesd "dagli oppressori, stranieri e potenti"; naar hem zijn 3 theaters tijdens zijn leven genoemd en hij heeft een "glorioso sepolcro nel tempio di Santa Croce." (p. [VIII]).

[270] MATURI (1962), p. 264. Zie over Niccolini ook: SESTAN (1950), p. 192; BULFERETTI (1957), pp. 47-49; VALSECCHI (1973), pp. 116-117; HERDE (1986), pp. 140-144.

[271] G.B. Niccolini, *Storia della casa di Svevia in Italia*. Per cura di C. Gargiolli, Milano: Guigoni 1873-1889.

[272] G.B. Niccolini, *Il Vespro siciliano*, storia inedita. Per cura di C. Gargiolli, Milano: Brigola 1882. Vergelijk CROCE (1930), I, pp. 165-168; HERDE (1986), p. 143.

[273] Friedrich Ludwig Georg von Raumer (1781-1873), wiens belangrijkste werk zijn *Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit* (1823) was. Croce merkt overigens op dat Niccolini geen Duits kon lezen en zich daarom 'stukjes' van het werk liet vertalen, maar het boek in zijn totaliteit niet kende.

en dat de historicus zich dus diende te concentreren op de stijl en de syntese. Het bijna totale gebrek aan archiefonderzoek brengt Croce er toe Niccolini "kinderlijk" te noemen, maar dan niet een kind dat fantaseert, maar een kind dat de Oosterse, Griekse en Romeinse geschiedenis opzegt zonder enig gevoel voor het reële verloop van de geschiedenis.[274] Croce vertelt hoe Niccolini in zijn *Vespro* reageert op Michele Amari die een heel andere interpretatie van de *vespri siciliani* heeft en de heldenrol van Giovanni da Procida teniet doet: "Hij brulde, bonkte met zijn voeten op de grond als een kind van wie de lievelingspop of een ander speeltje is afgepakt".[275] En inderdaad was Niccolini sterk gehecht geraakt aan Giovanni da Procida, die hij zag als voorloper van de vrijheidsstrijders uit de negentiende eeuw. De Giovanni in de door Niccolini geschreven tragedie was immers doordrenkt met haat tegen de buitenlanders en de kerk van Rome, getuige de volgende regels uit de tragedie:

PROCIDA

Itala donna
E' dei barbari ancella, e non consorte.

en verderop:

PROCIDA

Io piango
Piango su lei che in talamo straniero
Soffrì l'ingiuria dei superbi amplessi ...[276]

Ook de tragedie *Arnaldo da Brescia* (1843) kan gezien worden als een uiting van frustratie over de recente neowelfische publicaties. Terwijl Gioberti Arnaldo da Brescia verguisde als nominalist, werd hij door Niccolini verheerlijkt als martelaar van de vrijheid en als strijder tegen de keizerlijke en pauselijke tyrannie en corruptie.[277]

---

[274] CROCE (1930), I, p. 167: "... il Niccolini narra le sue storie con mente che, se non fosse irreverenza, si potrebbe chiamare puerile; ma non di fanciullo che favoleggi, sì di quello che recita a scuola la storia orientale, greca e romana senz'alcun sentore di ciò che veramente fu lo svolgimento di quelle storie."

[275] CROCE (1930), I, p. 168: "Strepitava insomma, e batteva i piedi a terra bizzoso, come un fanciullo al quale si sia tolto il prediletto fantoccio o altro giocattolo ..." Vergelijk ook de opmerkingen van HERDE (1986), p. 140 die melding maakt van de zenuwaanvallen van Niccolini in de periode dat Gioberti en Pius IX zo populair waren.

[276] G.B. Niccolini, *Giovanni da Procida*, att. III, sc. II. In: G.B. Niccolini, *Opere*, Firenze 1844, vol. II, pp. 98-99.

[277] Verg. HERDE (1986), p. 141.

Ook de Napolitaan Antonio Ranieri (1806-1888) wordt tot de *scuola neoghibellina* gerekend.[278] Deze romanschrijver en historicus leefde een groot deel van zijn leven in ballingschap, eerst in Toscane, later in Frankrijk en Engeland. De vriend en uitgever van Giacomo Leopardi was als historicus vooral gespecialiseerd in de vroege middeleeuwen, maar ook voor hem geldt een gebrek aan kennis van het meest essentiële bronnenmateriaal. Zo verwijt Croce Ranieri dat hij in zijn *Della storia d'Italia dal quinto al nono secolo, ovvero da Teodosio a Carlo Magno* uit 1841[279] de verschillende oorkonden en kronieken niet bestudeerd heeft, maar zich meer bezighoudt met abstracte theorieën over de assimilatie tussen Longobarden en Italianen.[280] In polemiek met Manzoni over deze kwestie verwijt Ranieri de neoguelfi schijnheiligheid, terwijl hij bovendien in zijn werk de meeste geestelijken zeer negatief neerzet.

Zoals we gezien hebben zijn gebrek aan eruditie, schaars bronnengebruik en anticlericalisme de voornaamste overeenkomsten tussen Niccolini en Ranieri. Deze kenmerken zijn zeker ook van toepassing op de uit Toscane afkomstige historicus en klassiek filoloog Atto Vannucci (1810-1883). Ook hem verwijten zowel Croce als Bulferetti gebrek aan historisch onderzoek, terwijl Croce hem zelfs “simplistisch” noemt.[281] Ook op een ander punt worden Vannucci en Niccolini op één lijn gesteld, namelijk in hun sterke verheerlijking van het Rome van de klassieke oudheid en hun (neo)classicisme.[282] Vannucci's lof voor het roemrijke Rome is inderdaad groot en op vele plaatsen in zijn werk terug te vinden: de eeuwige stad is voor Vannucci “de kracht die niemand kan weerstaan”, “het licht dat het universum verlichtte”.[283] Uitdrukkelijk geldt deze roem niet meer voor het Rome sinds de val van het Romeinse Rijk: in het Rome der

---

[278] Zie CROCE (1930), I, pp. 169-170; SESTAN (1950), p. 192; BULFERETTI (1957), p. 47; HERDE (1986), pp. 138-140. Giulio Cattaneo zegt van hem zelfs dat hij van “bollenti spiriti neoghibellini” was (A. RANIERI, *Sette anni di sodalizio con G. Leopardi*, Introd. di G. Cattaneo, Milano: Garzanti 1979, p. 6).

[279] Antonio Ranieri, *Della storia d'Italia dal quinto al nono secolo, ovvero da Teodosio a Carlo Magno*, libri due, Brusselles 1841. Vergelijk CROCE (1930), I, pp. 162-164.

[280] Vergelijk ook A. Ranieri, *Sette anni di sodalizio con G. Leopardi*, introd. di G. Cattaneo, Milano: Garzanti 1979, p. 9; HERDE (1986), pp. 139-140.

[281] CROCE (1930), I, pp. 163-169 (p. 169: “semplicistico”); BULFERETTI (1957), p. 48. Vergelijk ook MATURI (1962), p. 253, die hem een van de “più fieri neoghibellini” noemt.

[282] BULFERETTI (1957), p. 47-48; zie ook CROCE (1930), I, p. 168.

[283] “Roma è la forza a cui nulla resiste: Roma è la luce che illumina l'universo: e l'Italia dapprima lottante poderosamente con Roma, poi unita ai suoi grandi destini e alle sue grandi sciagure è sempre la più mirabile delle nazioni.” (Atto Vannucci, *Storia d'Italia dai tempi più antichi fino all'invasione dei Longobardi*. 4 vol. Firenze: Poligrafia italiana 1851-1855, I, pp. 12 en 309).

pausen heerst slechts fanatisme, despotisme en intolerantie.[284] Net als bij Niccolini uit het classicisme van Vannucci zich onder andere in een geprononceerd antigermanisme. In zijn boekje over Tacitus[285] deelt Vannucci weliswaar Tacitus' bewondering voor de Germaanse instellingen in het licht van de latere decadentie van het Keizerrijk, maar hij weigert echter in zijn eigen tijd het Duitse element als voorbeeld te laten gelden voor de Italianen.[286]

De scheidingslijn tussen classicisten en romantici komt overigens slechts ten dele overeen met de scheiding tussen neoguelfi en neoghibellini. Bij de laatsten zijn Niccolini en Vannucci duidelijk neoclassicisten, maar voor Ranieri en zoals we later zullen zien voor La Farina is deze typering moeilijker te geven. En zoals we in deel I gezien hebben zijn ook de neoguelfi geenszins eenduidig in te delen bij de Romantiek, zodat geconcludeerd kan worden dat de indeling in neoclassicisten en romantici geen bruikbare indeling is voor wat betreft de historiografie.

---

[284] Uitingen als deze vinden we veelvuldig terug in de brieven van Vannucci die in 1986 uitkwamen, bijvoorbeeld in de brief van 22 mei 1843 uit Genève aan Carlo Martelli, waarin Vannucci zich negatief uitlaat over het fanatisme en de intollerantie van de hoofdstad van het protestantisme en die vergelijkt met eenzelfde fanatisme en intollerantie in Rome (*Le carte Vannucci nell'archivio contemporaneo del Gabinetto G.P. Vieusseux*. A cura di Caterina Del Vivo. Firenze: Giunta regionale toscana 1986, lett.nr. 102).

[285] Atto Vannucci, *Della vita e delle opere di Tacito. Discorso*. Prato: Tip. Alberghetti 1848.

[286] *Ibid.*, p. XXII: "... non crediamo per questo che abbiano ragione coloro che tutto fanno venire di Germania, e che obliando che Roma fu di ogni istituzione insegnatrice alle genti, vogliono ad ogni costo considerare i barbari come i maestri della nostra civiltà."

Hoofdstuk 1: Biografische schets van Giuseppe La Farina

De voor ons onderzoek naar het idee van Europa verreweg meest interessante exponent van de *scuola neoghibellina* is ongetwijfeld de historicus Giuseppe La Farina.[287] Zelf ontkent de Siciliaan La Farina deel uit te maken van de gibellijnse stroming en beweert boven de partijen en boven deze factiestrijd te staan: in zijn *Storia d'Italia narrata al popolo italiano* zegt hij dat het niet zijn bedoeling is zich op te werpen als voorvechter van een "fazione".[288] Even later licht hij dit nog toe:

> "Ik heb gezegd dat ik noch welf noch gibellijn ben en nu voeg ik daar nog aan toe dat het een historische en politieke vergissing is die namen te willen doen herrijzen terwijl de zaken die ze voorstelden voorbij zijn. In de loop van dit werk zullen we zien welke de fasen van het *Guelfismo* en het *Ghibellinismo* waren, hoe de eerste de stedelijke onafhankelijkheid vertegenwoordigde en de ander de nationale eenheid en hoe ze beide met kracht hebben bijgedragen aan de glorie en de tegenslagen van Italië"[289]

Ondanks deze tegenwerping rangschikken alle historici La Farina onder de *neoghibellini* en ook de bestudering van zijn werk als historicus rechtvaardigt deze rangschikking.

Giuseppe La Farina wordt op 20 juli 1815 in Messina geboren.[290] Zijn vader was een veelzijdig geleerde die zijn liberale sympathieën niet onder stoelen of banken stak en daarom in 1828 gearresteerd werd. Opmerkelijk genoeg krijgt hij toestemming om zijn dertienjarige zoon Giuseppe gedurende het jaar gevangenschap waartoe hij veroordeeld is bij zich te houden. Na deze periode die grote indruk op La Farina gemaakt heeft, vervolgt hij zijn studies en komt, na een rechtenstudie, in 1835 in de advocatuur terecht. Desondanks gaat zijn aandacht veel meer uit naar de literatuur en de geschiedenis, waarbij hij zich aansluit bij de stroming van de Romantiek en zich mengt in de toenmalige

---

[287] Vergelijk over La Farina: CROCE (1930), I, pp. 164-167; BULFERETTI (1957), pp. 48-49; MACK SMITH (1972), pp. 9-32; MARRONE (1981), passim. Giovanni Marrone betwijfelt of La Farina gerekend moet worden tot de "storici ghibellineggianti", maar slaagt er niet in op dit punt duidelijke argumenten naar voren te brengen (MARRONE (1981), pp. 77-78).

[288] "Lungi da me l'idea di farmi campione di una fazione, di una provincia, di un'epoca.." (Giuseppe La Farina, *Storia d'Italia narrata al popolo italiano (568-1815)*. 5 vol. Firenze: Poligrafia italiana 1846-1847, vol I, p. 53).

[289] "Ho detto non essere nè guelfo nè ghibellino, ed ora aggiungo che voler far risorgere quei nomi mentre le cose ch'essi rappresentavano sono spente, è un errore di storia e di politica. Quali fossero le fasi del Guelfismo, quali quelle del Ghibellinismo, come l'uno rappresentasse l'indipendenza municipale e l'altro l'unità nazionale, come ambi potentemente cooperassero alle glorie e alle sventure d'Italia lo vedremo nel corso di questa storia." (*Ibid.*, p. 54).

[290] De nu volgende biografische opmerkingen zijn vooral gebaseerd op MATURI (1962), pp. 252-274 en MARRONE (1981), pp. 7-58.

polemiek met de neoclassicisten. Deze keuze voor de romantische stroming is niet gebasserd op inhoudelijke overtuiging, maar meer op het feit dat de stroming aansloot bij zijn pattriottische ideeën en de mode van het moment. In 1837 neemt hij deel aan de mislukte opstand op Sicilië tegen de Bourbons en is gedwongen met zijn vrouw Luisa uit te wijken naar Toscane, waar hij naar eigen zeggen veel interessante ontmoetingen heeft, en later naar Rome. Uit deze tijd stamt ook zijn zeer geringe enthousiasme over de situatie in de Pauselijke Staat.

Na zijn terugkeer op Sicilië in 1838 probeert hij wederom advocatuur, publicaties en clandestiene politiek te verenigen, maar weer is hij in 1841 gedwongen naar Florence te vertrekken. Hier publiceert hij de *Studi sul secolo decimoterzo*[291], een verzameling essays over de dertiende eeuw waarmee hij de bewondering van diverse historici wekt. Ook uit deze periode stammen zijn verschillende landbeschrijvingen: *L'Italia coi suoi monumenti, le sue rimembranze e i suoi costumi*[292], *La Germania renana coi suoi monumenti e le sue legende*[293] en *La Svizzera storica*[294]. Naar aanleiding van de opiumoorlog tussen China en Engeland, volgt in 1843 bovendien een vierdelig werk over China: *La China considerata* ..., helemaal in de traditie van de Verlichting geschreven.[295]

Later zal nog teruggekomen worden op deze compilatie-werkjes, maar nu kan reeds vastgesteld worden dat het opmerkelijke producties waren voor een man die nooit het Italiaanse schiereiland verlaten had. [296]

Geërgerd over het succes van de neoguelfi na de publicatie van het *Primato* van Gioberti en de *Speranze* van Balbo, begint La Farina te denken aan het schrijven van een geschiedenis van Italië die een tegenwicht zou kunnen bieden aan de neowelfische “manie” en die moet bewijzen dat alle grote Italianen tegenstanders van de welfen geweest zijn.[297] De bibliotheken zijn volgens La Farina vol van “leugenachtige en bedriegelijke geschiedwerken” en dus moet er nu eindelijk een geschiedenis geschreven worden door de

---

[291] Firenze: Fabris 1842.

[292] Firenze: Bardi 1842.

[293] Firenze: Bardi 1842.

[294] Firenze: Bardi 1842-1843.

[295] Giuseppe La Farina, *La China considerata nella sua storia, ne' suoi riti, ne' suoi costumi, nella sua industria, nelle sue arti e ne' più memorevoli avvenimenti della guerra attuale*. Firenze: Bardi 1843.

[296] Vergelijk de vergoelijkende opmerkingen van MARRONE (1981), p. 20.

[297] MARRONE (1981), p. 24.

“voorvechters van het ware en het goede”.[298] Resultaat van dit plan is de *Storia d'Italia narrata al popolo italiano* die in 1846 in Florence begint te verschijnen, maar die pas voltooid wordt in Parijs in 1853. Intussen heeft La Farina in 1847 het republikeinse blad *Alba* opgericht, waaraan ook Niccolini en Vannucci meewerken en waarmee hij onverwacht veel succes oogst omdat het veel minder elitair is dan andere bladen.[299]

Na het uitbreken van de opstand op Sicilië vertrekt hij meteen naar het eiland en vervult parlementaire, diplomatieke en militaire taken. Vooral deze laatste leveren hem veel kritiek op, getuige zijn latere verbitterde terugblik op deze periode: “Weinig verraders, veel lafaards, zo stonden de zaken in Palermo”.[300] In 1849, na het definitieve einde van de opstand, gaat hij in ballingschap, eerst naar Parijs, waar hij begint aan zijn *Istoria documentata della rivoluzione siciliana*[301], een zeer partijdige beschrijving volgens Mack Smith.[302] In dit werk wordt door La Farina sterk geageerd tegen de bedrieglijkheid van de neoguelfi in het algemeen en de eerzuchtige en op applaus beluste[303] paus Pius IX in het bijzonder. Daarnaast vervolgt hij het schrijven aan de *Storia d'Italia narrata al popolo italiano* en ontwerpt de *Storia d'Italia dal 1815 al 1850*, waarmee hij een kader wil geven aan zijn verhaal over de Siciliaanse revolutie. In 1853 gaat hij, door financiële moeilijkheden en door onenigheid met zijn uitgever Guigoni gedreven, naar Tours, waar hij Italiaanse les gaat geven.[304]

In 1854 vestigt hij zich, mede op zoek naar een uitgever, in Turijn, waar hij een nieuw blad opricht, de *Rivista Enciclopedica Italiana*.[305] Deze periode in de Piemontese hoofdstad markeert een keerpunt in de politieke carrière van La Farina en een ommezwaai

---

298 Giuseppe La Farina, *Storia d'Italia narrata al popolo italiano* (1846-1847), p. 6: “storie ingannatrici e bugiarde”...“banditori del *vero* e del *bene*”.

299 Zie over *Alba*: MARRONE (1981), pp. 81-101.

300 “Pochi traditori, molti vili, ecco la somma delle cose di Palermo”, gecit. in MARRONE (1981), p. 28. Vergelijk over deze periode ook: G. La Farina, *Un capitolo della storia della Rivoluzione siciliana del 1848-49 (Campagna d'Aprile 1849)*. Firenze: Bettini 1850. Dit militaire verslag van de campagne was geschreven door “Colonnello Giuseppe La Farina già ministro della guerra”. Helaas was het exemplaar in de Biblioteca Nazionale van Florence onleesbaar door zware waterschade.

301 Giuseppe La Farina, *Istoria documentata della Rivoluzione Siciliana e delle sue relazioni coi governi italiani e stranieri (1848-1849)*. 2 vol. Capolago: Elvetica 1850-1851.

302 MACK SMITH (1972), p. 14.

303 “attirato dalli applausi, de' quali è avidissimo”, *Istoria documentata* ... (1850-1851), p. 5.

304 Uit deze periode stamt ook La Farina's roman *Gli Albigesi: storia delle crociate cattoliche contro gli eretici della Linguadoca*. Genova: Ponthenier 1855.

305 Zie over dit tijdschrift MARRONE (1981), pp. 103-134.

in zijn politieke stellingname: van republikein wordt hij, zoals trouwens vele anderen in deze periode, aanhanger van het Huis van Savoye en begint hij zijn samenwerking met Cavour, samenwerking die ook versterkt zal worden door de steun die La Farina aan Cavour geeft in het door hem in 1857 opgerichte krant *Piccolo Corriere d'Italia*[306]. De eerste ontmoeting tussen La Farina en Cavour vindt plaats op 12 september 1856, waarbij wordt afgesproken dat Cavour en de nog op te richten Società Nazionale Italiana elkaar in het geheim zullen steunen. Naar eigen zeggen van de niet geheel vrij van eigendunk zijnde La Farina,[307] ontmoeten hij en Cavour elkaar in deze periode elke morgen in de vroege uurtjes in het geheim, "... altijd een uur of twee drie voor zonsopgang en vaak vertrekkend via een kleine geheime trap naast zijn [Cavours] slaapkamer ...".[308]

Hoewel sommigen hun twijfels hebben geuit over dit verhaal[309], gelooft Giovanni Marrone het toch en geeft daarvoor enkele argumenten.[310] Feit is dat de *Società* op 1 augustus 1857 wordt opgericht met de officieuze toestemming van de Piemontese regering.[311] Naast de voorzitter Daniele Manin en later Giorgio Pallavicino, ontpopt secretaris-generaal La Farina zich als een onvermoeibare organisator van de beweging, die haar meeste aanhang kreeg in Piemonte, de Romagna en de Marche, terwijl het aantal leden in de Mezzogiorno tegenvalt.[312] Hoofdtaak van La Farina binnen de beweging was om propaganda te maken voor de zaak van de Italiaanse eenwording onder Piemonte. Na verloop van tijd begint de samenwerking tussen de Società en de moderato Cavour de nodige problemen op te leveren, hetgeen uiteindelijk leidt tot de afscheiding van Giuseppe Garibaldi en zijn aanhangers. De tegenstelling La Farina - Garibaldi komt later duidelijker naar voren als La Farina, na de verovering van Sicilië door Garibaldi's *Mille*, door Cavour

---

306 Zie over deze krant MARRONE (1981), pp. 135-183.

307 MACK SMITH (1972), p. 18.

308 Aldus La Farina, gecit. in MACK SMITH (1972), p. 17. Cavour zelf zou beloofd hebben overal "als Petrus" te ontkennen dat hij La Farina kende.

309 MACK SMITH (1972, pp. 17-19) baseert zijn twijfels op de studie van Raymond GREW, *A sterner plan for Italian unity, the Italian National Society in the Risorgimento*, Princeton 1963.

310 MARRONE (1981), pp. 33-37.

311 Zie voor het oprichtingsprogramma van de S.N.I. de publicatie: *Società Nazionale Italiana*. Torino 1860. In 1860 is La Farina inmiddels voorzitter geworden. Zie ook: Giuseppe La Farina, *Le forze liberatrici d'Italia nelle probabilità di prossima guerra*. Pubblicazione della Società Nazionale Italiana, [Torino 1858].

312 Dit in tegenstelling tot wat La Farina beweert; vgl. MARRONE (1981), p.38 die stelt dat La Farina zich overigens niet veel illusies maakte over het patriottisme van de Italianen na de mislukking van 1848 en de vele tegenslagen van Mazzini's beweging.

naar het eiland gestuurd wordt om er een regering te vormen. Te pas en te onpas spreekt La Farina kwaad over Garibaldi en verwijt hem een totaal gebrek aan politieke kwaliteiten.[313] Tegenover dit vermeende falen van zijn tegenspeler brengt La Farina zijn eigen succes naar voren in de verslagen die hij aan Cavour doet toekomen: "In de huidige situatie zijn alle blikken op mij gericht [...] iedereen komt naar mij om raad en leiding te vragen".[314]

In Turijn worden de verslagen van La Farina overigens met een korreltje zout genomen en in de zomer van 1860 komt Cavour tot de slotsom dat het een fout was om La Farina naar het Zuiden te sturen. Kort daarop wordt La Farina op bevel van Garibaldi gearresteerd en van het eiland gezet.[315]

Na ook tijdens een tweede bewind op Sicilië weinig succesvol te zijn geweest keert La Farina naar Turijn terug om de Società weer nieuw leven in te blazen ten behoeve van de verkiezingen op 27 januari 1861. Deze verkiezingen worden een groot succes voor Cavour, maar ook voor de Società Nazionale en La Farina zelf, die vice-voorzitter van de Kamer wordt. Zijn enige publicatie uit deze periode, waarin hij steeds pessimistischer wordt, is het boekje *Sulle presenti condizioni d'Italia* (1862)[316], waarmee hij aanspoort tot voorzichtigheid wat betreft de Romeinse kwestie en waarin hij blijk geeft van een heldere kijk op de internationale politieke realiteit. Giuseppe La Farina sterft in Turijn op 5 september 1863.

---

[313] Vgl. MARRONE (1981), pp. 41-44 over de vraag wie van beide (La Farina of Garibaldi) de chaotische situatie op Sicilië het best in de hand weet te houden.

[314] Gecit. in MARRONE (1981), p. 46. Zie ook de andere voorbeelden van Marrone (p.47) van de 'vanità' van La Farina.

[315] MARRONE (1981), p.49. Zie over de Siciliaanse periode van La Farina ook: D. MACK SMITH, *Cavour e Garibaldi nel 1860*, Torino 1958, pp. 62-136. Marrone beweert overigens dat La Farina door zijn tijdgenoten enigzins miskend is, aangezien hij toch een redelijk goed oog had voor de alles behalve rooskleurige sociaal-economische realiteit van het zuiden.

[316] Giuseppe La Farina, *Sulle presenti condizioni d'Italia. Pensieri*. Pubblicazione della Società Nazionale Italiana, Torino 1862.

Hoofdstuk 2: La Farina's kijk op de geschiedenis

Steevast begint La Farina zijn geschiedkundige werken met een uiteenzetting van zijn doelstellingen, waarbij hij vooral benadrukt op zoek te zijn naar de historische *waarheid*. In het voorwoord van de *Studi sul secolo decimoterzo* bijvoorbeeld, geeft hij aan dat dit niet altijd even gemakkelijk is: terwijl de historicus in de middeleeuwse kleren wil kruipen, blijkt hij daaronder toch nog zijn eigen - negentiende eeuwse - kleren te dragen.[317] Toch zegt La Farina de waarheid te willen achterhalen en wel op een wetenschappelijke manier en na langdurig en gedegen onderzoek en vooral zonder vooringenomenheid.[318] Zijn devies bij de beschrijving van het verleden is: "Haat jegens al het kwade, liefde voor al het goede, gerechtigheid voor allen".[319] De historicus dient elke sluier te lichten, "zelfs al bedekt hij een lijk" en mag zich niet buigen voor idolen in de geschiedenis, alleen omdat andere historici hen bewonderen.[320]

Ook in andere werken van La Farina vinden we dergelijke goede voornemens terug. In de *Storia d'Italia narrata al popolo italiano* vertelt hij in het voorwoord wat zijn "principj" zijn: eerlijkheid, zonder "hypocriete en laffe versluieringen, zonder maskers en vermommingen".[321] De waarheid dient aan het licht te komen door alle mogelijke historische bronnen te raadplegen en deze aan een kritische studie te onderwerpen.[322] Ook wat betreft de annotatie belooft La Farina zijn beweringen altijd te onderbouwen met een verwijzing naar het bronnenmateriaal en nooit dingen uit "tweede hand" naar voren te

---

317 "ma quando tutto ciò io volli da storico raccontare, mi avvidi che di sotto al lucco [= middeleeuws kledingstuk] de'Malaspina e de' Villani, ch'io m'era voluto affibbiare, pur troppo trasparivano gli abiti del secolo XIX." *Studi sul secolo decimoterzo* (1842), p. VI.

318 "Ho tentato di farlo confortato da decenne e coscenzioso lavoro. Io mi proposi di scrivere cose vere, e non di corrompere volontariamente e di adulterare ciò che fu: sederò forse mal mio grado tra gl'ingannati; ma non mi cingerò colle mie mani delle vituperevoli bende degli ingannatori." *Ibid.*, p. VIII.

319 "Odio ad ogni male; amore ad ogni bene; giustizia a tutti - ecco la mia divisa." *Ibid.*

320 "Io cercherò di togliere ogni velo, coprisse anche un cadavere: di non prostrarmi ad un idolo, solo perchè ha avuto incensi e sacrifici da chi mi precesse in questa via." *Ibid.*

321 "non bramando darmi in enigma, avendo volontà e coraggio da svelarmi quale io sono, senza veli ipocriti e vigliacchi, senza maschere e travestimenti." *Storia d'Italia narrata al popolo italiano*(1846-1847), p. 5.

322 *Ibid.*, p. 49. In dit verband zij ook gewezen op een mooie passage over de verborgen rijkdom van bibliotheken, "... tesori immensi giacciono ancora sepolti negli archivj e nelle biblioteche per stolte gelosie, per puerili paure, per barbarica noncuranza, per iscarsezza di mezzi, cose tutte che favoriscono le ladre sottrazioni e le bestiali dispersioni." (*Ibid.* p. 51).

brengen.[323] Doel is de lezer zelf op grond van de feiten te laten oordelen: de historicus dient de feiten te goeder trouw te vertellen, “zonder laffe hoop, zonder laffe angst”.[324]

Deze lovenswaardige doelstellingen worden echter, zoals we gezien hebben, door La Farina in zijn werk niet toegepast. De lezer van het geschiedkundige werk van Giuseppe La Farina wordt geconfronteerd met een historicus die een hoge dunk van zichzelf heeft en die, door bepaalde bronnen en gebeurtenissen te benadrukken, zijn visie probeert op te leggen aan de geschiedenis. We zullen hier uitgebreider op terug komen bij de behandeling van de geschiedfilosofie van La Farina en zijn idee van Europa. Nu kan een enkel voorbeeld volstaan. In de *Studi sul secolo decimoterzo*, die, zoals we gezien hebben, La Farina geschreven zou hebben na een “decenne e coscenzioso lavoro”, komt een stukje voor over de grote toevloed van jongeren naar de dertiende eeuwse universiteitssteden, toevloed die een ongustige invloed had op de goede zeden van de betreffende stad. La Farina stelt dat dit verschijnsel ook in zijn tijd te aanschouwen is in steden waar studenten, ver van hun familie, aan lager wal raken. In de middeleeuwen moet dit nog veel erger geweest zijn, “toen de passies een felheid hadden die verdwenen is bij de moderne mens”. En inderdaad: “Vrouwen van licht allooi kwamen er bij bosjes op af en namen bezit van die lichtvaardige en onervaren jongeren”.[325]

Een vergelijkbare uiting van persoonlijke meningen en impressies is veelvuldig terug te vinden in de hiervoor reeds genoemde landbeschrijvingen van La Farina. In het voorwoord op de beschrijving van China bijvoorbeeld stelt hij dat het beter is dit verre land te beschrijven zonder er geweest te zijn, aangezien de Chinezen vaak verhinderen dat de bezoekers het land echt te zien krijgen.[326]

---

[323] “Ho *sempre* notato in piè di pagina gli autori contemporanei o i documenti dai quali ho attinto i fatti che narro; ho assunto l'obbligo di nulla dire che non possa comprovarsi con sincrone testimonianze, e di non mai lavorare di seconda mano, ma di attinger tutto alle fonti.”, *Ibid.* p. 53.

[324] “In fatto di giudizj sono stato parco e riservato, volendo che il lettore, saputi i fatti come stanno, li giudichi e li sentenzj da sè [...] Mi sono proposto di studiare i fatti con buona fede, di narrarli con buona fede, senza vigliacche speranze, senza vigliacche paure.”, *Ibid.* p. 53. Vergelijk tenslotte op dit punt nog de opmerking in het voorwoord van de *Istoria documentata*, waarin La Farina zich voorneemt het verhaal van de revolutie op Sicilië van 1848/49 te vertellen “per coscienza di verità; tenendomi lontano dall'adulare, che agl'insipienti pare amor di patria, e dal calunniare, che alli astiosi par segno di libertà ...”, *Istoria documentata* (1850-1851) , p. 3.

[325] *Studi sul secolo decimoterzo* (1842), p. 143: “Per altro quella grande affluenza di giovani [in universiteitssteden] non doveva essere molto giovevole al buon costume: anche al giorno d'oggi vediamo che le città, ove corre la gioventù ad istruirsi lungi dalla vista dei propri parenti, non godono molta fama di moralità. Che volete che fossero nel medio evo, quando le passioni avevano un calore scomparso da noi moderni, quando la virtù e il vizio si sentivano in grado eminente? Donne di corrotti costumi vi accorrevano a schiere, e s'impatronivano di quei giovani leggieri ed inesperti.”

[326] *La China* ... (1843) , p. 28-29.

Voor de *scuola neoghibellina* in het algemeen en Giuseppe La Farina in het bijzonder heeft de geschiedschrijving een duidelijk educatief doel: je kan er lering uit trekken. Dit betekent aan de ene kant een ontkenning van de "scuola Provvidenziale" van de *neoguelfi*, die alle menselijke handelingen laten afhangen van Gods wil en aan de andere kant een ontkenning van de "scuola scettica" die alles laat afhangen van het toeval.[327] Er tussenin stellen de *neoghibellini* een "scuola filosofica" voor, die onderscheid maakt tussen algemene en bijzondere feiten. De eerste hebben een logisch verband en worden gedicteerd door constante wetten, misschien zelfs wel die van de Voorzienigheid.[328] De tweede categorie is daarentegen accidenteel en onvoorspelbaar.

Aan de basis van deze tegenstelling ligt volgens La Farina de voortdurende strijd tussen vrijheid en autoriteit, of liever nog: de strijd van de mens om bevrijding. De drang naar vrijheid is immers inherent aan de menselijke natuur.[329] Als historicus denkt La Farina met deze sleutel van vrijheid en bevrijding in de hand de verschillende historische gebeurtenissen te kunnen, mogen en zelfs moeten beoordelen. La Farina gebruikt de geschiedenis "come un'arma di combattimento [...] come il bilancio retrospettivo delle battaglie già combattute ...".[330] En inderdaad kan de lezer van het geschiedwerk van La Farina zich niet aan de indruk onttrekken dat de auteur de geschiedenis doelbewust als wapen gebruikte in zijn aanvallen op zijn tegenstanders of om zich zelf te verdedigen. Duidelijkste voorbeeld hiervan zijn de aanvallen op de kerk en de clerus, aanvallen waarmee zijn werk als het ware doordrenkt is. Al in zijn *Studi sul secolo decimoterzo* uit 1842 wordt in vele van de essays nadruk gelegd op de corruptie van kerken en kloosters[331] en wordt opvallend minder aandacht besteed aan de paus dan aan de naar "vrijheid hunkerende" comuni. Ook in het latere werk zijn vele tirades te vinden, zoals in de *Istoria documentata*:

---

[327] Vgl. MARRONE (1981), pp. 59-60.

[328] Aanwijzing hiervoor lijkt de volgende passage van La Farina: "Pure bisogna lo storico abbia fede in qualche cosa, se no, corre il rischio di accarezzare ugualmente le verità e l'errore, Dio e il Demonio; bisogna abbia fede in una Provvidenza eterna che spinge gli uomini, ora bagnati di pianto e di sangue, ora tra cantici di esultanza e gli osanna, or ne' cenciosi panni del povero, or nel dorato paludamento de' re, or con la corona del martirio ed ora con quella della vittoria, ad indeterminato e certo progresso.", *Studi sul secolo decimoterzo* (1842), pp. VI-VII.

[329] Vgl. in dit verband ook Atto Vannucci: deze beschouwt "la libertà come il supremo e più divino dei beni, e la servitù come il più obbrobrioso dei mali ..." A. Vannucci, *Della vita e delle opere di Tacito*, Prato: Tip. Alberghetti 1848, p. VI.

[330] MARRONE (1981), p. 61.

[331] Zie bij wijze van voorbeeld: *Studi sul secolo decimoterzo* (1842), pp. 22-26.

> "... het pausdom heeft de werken van Aristoteles, Bacon, Pascal, Milton, Leibnitz, Descartes, Malebranche, Locke, Kant, Montesquieu verbrand of op de index geplaatst, heeft Dante vervolgd, Machiavelli gemarteld, Campanella en Galileo gevangen gehouden, Giannone geëxcommuniceerd en Arnaldo en Savonarola op de brandstapel gebracht; het heeft de beweging van de aarde ontkend als ook de bloedsomloop, de elektromagnetische kracht en de stoomkracht; en tegelijkertijd heeft het pausdom de Longobarden tegen Italië geroepen, dan de Franken, de Duitsers, Anjou en zelfs de Russen en de Turken en onder onze eigen ogen de Oostenrijkers, de Fransen en de Spanjaarden: een driedubbele ontkenning van de vrijheid van de wetenschap en van de nationaliteit."[332]

Het pauselijke Rome hoereert in de negentiende eeuw met buitenlanders, zoals het dat gedurende de hele geschiedenis gedaan heeft en mag daarom volgens La Farina niet op één lijn gesteld worden met het door hem en alle gibellijnen zo verheerlijkte oude Rome.[333] De tirade eindigt met La Farina's vaste overtuiging dat de vrijheid en de onafhankelijkheid van Italië slechts mogelijk zijn als de wereldlijke macht van de pausen gebroken zal zijn.[334] De laatse alinea van het boek vat de visie nog een keer samen in een vergelijking:

> "De vrijheid, verkocht door Judas, verloochend door Petrus, gekruisigd door de schriftgeleerden en de Farizeeën, is afgedaald in het graf en de gekroonde en gemijterde tirannen hebben de deksel gesloten en verzegeld; maar ze staan bij de drempel van dat graf, bleek en bewapend, want ze zijn niet zeker dat ze haar gedood hebben en de volkeren wachten rustig op de derde dag, want zij geloven dat de vrijheid zal opstaan."[335]

Een directe toepassing van deze ideeën in de door La Farina gevoerde politiek

---

[332] "... il papato ha fatto ardere per mano del carnefice, o messo all'indice, le opere di Aristotele, Bacone, Pascal, Milton, Leibnitz, Descartes, Malebranche, Locke, Kant, Montesquieu, perseguitato Dante, torturato Machiavelli, messo in prigione Campanella e Galileo, scommunicato Giannone, fatto morire sul rogo Arnaldo e Savonarola: negato il moto della terra, la circolazione del sangue, la forza elettromagnetica, e la potenza del vapore; e nel medesimo tempo chiamati contro Italia i Longobardi, poi i Franchi, poi li Alemanni, poi li Angioini, e fino i Russi ed i Turchi, e sotto i nostri sguardi Austriaci, Francesi e Spagnuoli: tripla negazione della libertà, della scienza e della nazionalità.", *Istoria documentata* (1850-1851), p. 335.

[333] *Ibid.*, p. 337: "puttaneggia oggi col Francese, collo Spagnolo e coll'Austriaco, come allora coll'Angioino, coll'Aragonese e coll'Alemanno." Zie ook p. 336.

[334] "non avrà libertà e nazionalità l'Italia finchè duri in seno a lei il danno e la vergogna della potestà temporale dei papi", *Ibid.*, p. 338.

[335] "La libertà venduta da Giuda, rinegata da Pietro, crocefissa dalli scribi e dai farisei, è discesa nel sepolcro, ed i tiranni mitrati e coronati han chiuso e sigillato il coperchio; ma essi stanno alle soglie di quel sepolcro pallidi e in armi, perchè non hanno fede di averla morta, ed i popoli attendono tranquilli il terzo giorno, perchè hanno fede che risurgerà.", *Ibid.* p. 352.

kunnen we terugvinden in zijn traktaat *La nazione è unica e vera proprietaria de' beni ecclesiastici* uit 1854,[336] geschreven naar aanleiding van de nieuwe Piemontese wetgeving met betrekking tot de kerkelijke bezittingen. La Farina is van mening dat de kerk noch op historische noch op theologische gronden recht heeft op deze bezittingen en onderbouwt zijn visie door, werkelijk kris kras door elkaar, allerlei historische, bijbelse en andere bronnen aan te halen.

Een andere uiting van het *antipretismo* van La Farina is zijn voortdurende strijd tegen de *guelfi* uit de middeleeuwen en de *neoguelfi* uit zijn eigen tijd, strijd die zo kenmerkend is voor de gehele stroming van de *neoghibellini*. Naast de voorbeelden die hiervan in het voorafgaande genoemd zijn, kan gewezen worden op het redelijk genuanceerde standpunt dat La Farina in de *Studi sul secolo decimoterzo* inneemt in de passage waarin de middeleeuwse tegenstelling expliciet aan de orde komt. Hoewel hij aangeeft dat de *guelfi* soms een noodzakelijk tegenwicht vormden voor de *ghibellini*, omdat anders de buitenlandse overheersing zich nog sterker zou hebben laten voelen,[337] stelt hij toch dat de strijd veel kwaad heeft gedaan: de strijdende partijen waren zich niet bewust van de gevaren die op de loer lagen, zij dachten niet aan de gevolgen op langere termijn van de verzwakking als gevolg van de eeuwige vete. En intussen wachtte de "straniero" rustig de uitkomst van de strijd af, als een lachende derde.[338] La Farina ziet de oorzaak van de verdeeldheid van Italië duidelijk in de voortdurende rivaliteit tussen de twee stromingen; als ze overeenstemming hadden bereikt dan "had Italië vrede gehad, roem en duurzame vrijheid".[339]

De andere neoghibellini waren in hun *antipretismo* vaak minder genuanceerd dan La Farina. Atto Vannucci fulmineert regelmatig tegen de "preti"[340], terwijl Giovanni Battista

---

336 Giuseppe La Farina, *La nazione è unica e vera proprietaria de' beni ecclesiastici. Discorso*. Torino: tip. del Progresso 1854.

337 *Studi sul secolo decimoterzo* (1842), p. 47: "... chè se essi non erano, avrebbe sentito di che peso fosse l'assoluto dominio di uno straniero."

338 Zie vooral *Studi sul secolo decimoterzo* (1842), p. 48: "Danzavano intanto i popoli sopra un abisso ricoperto di sidoni arazzi: bevevano a lenti sorsi il veleno dentro le coppe inghirlandate di rose; preparavano lentamente le loro catene al suono de' cantici della libertà: tutto per essi era *oggi*, al *domani* non pensavano [...] non vedevano come lo straniero si affacciasse di su le Alpi, aspettando l'esito di quella lotta fatale, nella quale incerta era la vittoria, certo il danno e il delitto."

339 "l'Italia avrebbe avuto pace, gloria e durevole libertà.", *Ibid.* p. 50.

340 Vgl. bijvoorbeeld A. Vannucci, *Storia d'Italia dall'origine di Roma sino alla conquista longobardica. Con alcuni cenni sui primi abitatori della penisola*. Firenze : Poligrafia italiana 1852-1858, p. 12 en 641.

Niccolini in zijn tragedies en met name in de *Arnaldo da Brescia* de strijd tegen de pauselijke tirannie verheerlijkt.[341]

We hebben reeds gezien dat Giovanni Marrone de strijd voor vrijheid noemt als basisidee van de geschiedschrijving van La Farina. Op basis van het geraadpleegde bronnenmateriaal dient daar echter zeker het begrip *vooruitgang* aan toegevoegd te worden: de vooruitgangsgedachte is sterk aanwezig in het werk van La Farina, met name in zijn *Storia d'Italia* uit 1846-1847. Aangezien *verandering* voor La Farina vaak gelijk is aan *vooruitgang*, stelt hij dat de vooruitgang inherent is aan de geschiedenis, hetgeen hem brengt tot het opstellen van allerlei historische reeksen zoals bijvoorbeeld:
Fetisjisme - polytheïsme - monotheïsme[342]
Slavernij - horigheid - loonarbeid - coöperatie - kapitaal[343]
De drang tot vooruitgang brengt de mensheid verder volgens La Farina, zorgt er voor dat in de goede richting gewerkt wordt, soms voorspoedig, soms aarzelend en met vele tegenslagen, maar duidelijk naar het uiteindelijke doel van de "perfectie van een hemels Jeruzalem".[344] Uitdrukkelijk hoort bij deze verheerlijking van de vooruitgang ook de technische vooruitgang, zoals moge blijken uit dit mooie citaat uit La Farina's beschrijving van Duitsland, waar hij het heeft over de kanalen en zijrivieren van de Rijn:

> "Wanneer deze ontelbare aderen van water, men vergeve ons de metafoor, zich zullen vervlechten met een ander systeem van aderen van ijzer, dan zal hetgeen vandaag een utopie lijkt realiteit worden en dan zullen de mensen van de eeuwige ijsvlakten binnen enkele dagen de mensen van de brandende woestijnen kunnen omhelzen en zich met hen verenigen in banden van broederschap en liefde!"[345]

---

[341] G.B. Niccolini, *Arnaldo da Brescia*, in: *Opere edite e inedite*. Racc. e pubbl. da Corrado Gargiolli. Milano: Guigoni 1863-1866. 4 vol., vol. I, pp. 7-407.

[342] *Storia d'Italia narrata al popolo italiano* (1846-1847), vol. I, p. 18.

[343] "Schiavitù - Servitù - Salariato - Associazione lavoro - Capitale", *Ibid.* p. 17.

[344] *Ibid.* p. 27: "[L'umanità] Perpetua peregrina viaggia verso una celeste Gerusalemme: a volte forvia, a volte raddoppia il passo con celerità irresistibile, a volte va tarda e lentissima; or piange, or ride, or spera, or si sconforta; ma pur sempre cammina, ed attraversando deserti intentati, macchie di triboli e di spine, prati fioriti, ripidi poggi, sdrucciolevoli chine, si avvicina sempre più a quella perfezione indefinita ove la chiama la voce della Provvidenza."

[345] Giuseppe La Farina, *La Germania renana coi suoi monumenti e le sue legende*. Firenze: Bardi 1842, p. XI: "Allorchè queste innumerevoli arterie di acqua, ci si perdoni la metafora, s'intrecceranno con un altro sistema di arterie di ferro, ciò che oggi parrebbe un'utopia allora diverrà una realtà, e gli uomini degli eterni geli anderanno in pochi giorni ad abbracciare gli uomini degli ardenti deserti e a congiungersi con essi in nodi di fratellanza e di amore!"

De loop van de geschiedenis wordt dus niet bepaald door het toeval, niet door de wil van een mens en zeker ook niet door een "onweerstaanbare fataliteit"[346], maar veeleer door de "idee del secolo", door de ideeën van de tijd.[347] Elke gemeenschap wordt volgens La Farina bepaald door een idee: de Hervorming is bijvoorbeeld niet terug te voeren op Luther maar op het idee dat leefde in de zestiende eeuw. Een ander voorbeeld van deze enigszins simpele voorstelling van zaken vinden we in de *Epilogo* van het tweede boek van de *Storia*. In zijn relaas over de vroege middeleeuwen stelt La Farina dat rond de negende eeuw het feodalisme niet meer tegen te houden was, dat er in de samenleving een behoefte aan was, omdat het feodale systeem een middel kon zijn tegen de anarchie en het wegvallen van de staat.[348] Na enige tijd komt er weer een nieuw idee, een nieuwe geest, die de geschiedenis moet voeren in de richting van een grotere vrijheid:

> "... een nieuw en maagdelijker bloed ging door de aderen stromen, een nieuwe kracht versterkte het hart: de vitale geest van de natie. Deze geest heeft een dubbele verschijning, aan de binnenkant heet hij vrijheid en naar buiten toe heet hij onafhankelijkheid; twee namen voor één zaak, twee vormen van één essentie, twee incarnaties van één geest: dwaas wie probeert te scheiden wat de Voorzienigheid verenigd heeft!"[349]

Vrijheid en onafhankelijkheid zijn voor La Farina uitingen van de vooruitgangsgedachte en met die gedachte worden de verschillende historische periodes beoordeeld en wordt bekeken in welke mate ze hebben bijgedragen tot de eenwording van Italië. La Farina onderscheidt daarom in de Italiaanse geschiedenis twee lijnen: één van vrijheid, grotere onafhankelijkheid en dus vooruitgang en één van gebondenheid, afhankelijkheid en dus achteruitgang. Tot de eerste lijn behoren bijvoorbeeld Theoderik, de Longobarden, Frederik II, Manfredi, Giovanni da Procida, terwijl de tweede gepersonifieerd is in de elkaar opvolgende pausen en in de Franken en met name Karel de Grote, die volgens La Farina de basis heeft gelegd voor het Heilige Roomse Rijk en voor de wereldlijke macht van de paus van Rome.[350] In zijn vergelijking tussen de neoguelfi en

---

346 *Storia d'Italia narrata al popolo italiano* (1846-1847), vol. I, p. 34.

347 *Ibid.*, p. 28.

348 *Ibid.*, vol II, p. 359.

349 "... un nuovo e più vergine sangue cominciava a circolare nelle sue vene, una nuova forza animava il suo cuore: era lo spirito vitale delle nazioni. Or questo spirito ha una doppia manifestazione, ed all'interno si chiama libertà, all'esterno si chiama indipendenza; due nomi di una cosa, due forme di una essenza, due incarnazioni di uno spirito: stolto chi tenta dividere ciò che la Provvidenza ha congiunto!", *Ibid.* pp. 361-362.

350 Vgl. CROCE (1930), I, p. 171. Zie ook b.v. *Storia d'Italia narrata al popolo italiano* (1846-1847), vol. II, pp. 363-364.

de neoghibellini stelt Benedetto Croce dat, hoewel beide stromingen zich sterk concentreerden op de eenheidsgedachte in de Italiaanse geschiedenis, de neoguelfi tenminste oog hadden voor nuanceringen en tegenkrachten en meer belangstelling hadden voor de historische realiteit. De neoghibellini daarentegen werden slechts gedreven door een wens die zich nooit gerealiseerd had en die wens werd verheven tot principe en tot criterium voor de beoordeling van de geschiedenis.[351]

Om een voorbeeld te noemen van een dergelijke terugprojectie van de negentiende-eeuwse wens naar onafhankelijkheid in de geschiedenis kan gewezen worden op de negatieve beoordeling door La Farina van de gemiste kansen ten tijde van de opkomst van de middeleeuwse comuni: "Tijdens die onderbreking van buitenlandse invallen kwamen de Italiaanse *Comuni* op in macht en ontwikkelden zich in vrijheid; maar helaas voor hen en voor ons konden zij niet in eendracht leven om zo de nationale eenwording voor te bereiden en de onafhankelijkheid op te eisen".[352] En niet alleen de comuni krijgen de schuld van deze gemiste kans, maar ook de Italiaanse vorsten die, jaloers als ze waren op de groeiende macht van de stadstaten, niet samenwerkten om "Italië" te verdedigen maar juist de Duitse keizer te hulp riepen.[353]

---

[351] CROCE (1930), I, p. 175. Vgl. ook VALSECCHI (1973), p. 115-116 en 119.

[352] "In quell'intervallo d'invasioni forestiere i Comuni italiani sorsero in potenza e progredirono in libertà; ma per sventura loro e nostra essi non poterono vivere in concordia ed apparecchiare la nazionale unità e rivendicarsi in indipendenza." *Storia d'Italia narrata al popolo italiano* (1846-1847), vol. IV, p. 506.

[353] *Ibid.*, vol V, p. 8: "Or mentre i principi tedeschi facean tacere i loro rancori per meglio opprimere l'Italia, i principi italiani, non solo non si alleavano per difenderla; ma anzi, gelosi e impauriti della sorgente libertà de' comuni, cooperavano alla elezione di Federigo, pregavanlo venisse sollecitamente in Italia, e rivendicasse colle armi i diritti e le regalie imperiali, dai comuni, com'essi diceano, usurpati."

Hoofdstuk 3: Het idee van Europa van de neoghibellini

Terwijl de neoghibellini in het algemeen en Giuseppe La Farina in het bijzonder een tamelijk uitgesproken visie hadden op de geschiedenis, zijn hun ideeën over de Europese eenheid in de geschiedenis en in de negentiende eeuw veel minder duidelijk te achterhalen. Het begrip Europa wordt door de verschillende exponenten van de stroming weinig expliciet aan de orde gesteld, met uitzondering van de beschrijving van China van La Farina. Toch is het mogelijk om aan de hand van sporen en aanwijzingen in de historische werken van de neoghibellini een beeld te krijgen van het Europa-idee van de stroming. Aanwijzingen in die richting kunnen geleverd worden door opmerkingen over bijvoorbeeld de vaderlandslievendheid en de verheerlijking van Rome, de houding ten opzichte van buitenlanders en de beoordeling van diverse vormen van eenheid van Europa in de loop van de tijd.

De grote liefde voor het vaderland van de neoghibellini staat buiten kijf, zoals in het voorafgaande reeds veelvuldig is aangegeven. De stroming heeft vooral één doel voor ogen: de vrijheid en onafhankelijkheid van Italië. Dit streven komt voort uit een grote liefde en bewondering voor de 'roemrijke' Italiaanse geschiedenis, waarbij Italië steevast gezien wordt als de bron van de beschaving. Uiteraard komen deze denkbeelden naar voren in de toespraken die La Farina hield in zijn hoedanigheid van voorzitter van de Società Nazionale. In een op 1 november 1847 gehouden toespraak die druipt van de 'amor patrio' zegt La Farina "wij bewaarders van de beschaving moeten de eersten zijn om het voorbeeld van beschaving te geven", om vervolgens zijn toehoorders op te roepen geld in te zamelen voor de aanschaf van een kanon voor de Guardia Civica en om veel heldenbloed voor het vaderland te vergieten.[354]

Maar ook in de *Studi sul secolo decimoterzo* komen we op vele plaatsen patriottisme tegen, waarbij ook vaak de stijl vuriger wordt en La Farina gaarne gebruik maakt van uitroeptekens om zijn mening kracht bij te zetten. Na de beschrijving van het heldhaftige optreden van enkele "Italiani" bij de slag van Legnano (29 mei 1176) tegen Frederik Barbarossa, zegt hij bijvoorbeeld: "... na de Duitse kampen geplunderd te hebben, keerden de overwinnaars terug naar hun steden, terwijl ze de hymne van de overwinning zongen,

---

354 *Discorso di Giuseppe La Farina letto nell'adunanza del 1º novembre 1847 della società dei tipografi e risposta di Giuseppe Polverini*: "noi custodi della civiltà, noi dobbiamo essere i primi a dare l'esempio di civiltà" (ongep. [pp. 4-5]). Opvallend is overigens dat, in tegenspraak met de bloeddorstige oproep van La Farina, op het kaft vermeld staat dat de opbrengst van de brochure bestemd is voor "un piccolo letto" van een lid van de Società, "capo di numerosa famiglia ed in critiche circostanze."

die het lied was van de Italiaanse onafhankelijkheid!”.[355] Terwijl in deze passage voor de Italianen nog de derde persoon meervoud gebruikt wordt, gebruikt La Farina in zijn als handboek bedoelde *L'Italia dai tempi più antichi fino ai nostri giorni* op meerdere plaatsen de eerste persoon meervoud, “wij Italianen”. In de periode 1492-1815 bijvoorbeeld “verloren wij” alle politieke en militaire slagvaardigheid, “luierden wij” in beschamende traagheid en “werden wij” belachelijk in de ogen van de volkeren.[356] Het zal duidelijk zijn dat deze identificatie met de Italianen uit het verleden niet zozeer voortkomt uit trots op juist deze periode van de geschiedenis, maar meer uit bewondering voor het oude Rome en andere roemrijke periodes van de vaderlandse geschiedenis.[357] Zonder een spoor van twijfel wordt door de neoghibellini uitgegaan van een naadloze continuïteit tussen de hoogtijdagen van het Romeinse rijk en de eigen tijd: Romeinen zijn Italianen en teruggeprojecteerd zijn Italianen Romeinen. Zo wordt door Atto Vannucci weliswaar benadrukt dat ook buitenlanders invloed gehad hebben op de vroeg-romeinse beschaving, maar wordt vervolgens gezegd dat dit slechts kiemen waren, die door Rome vruchtbaar gemaakt werden. Nadien kan de daaruit ontstane beschaving groeien en de wereld veroveren en de beschaving verspreiden onder de barbaarse volkeren.[358] “Rome is de kracht die niets kan weerstaan: Rome is het licht dat het universum verlicht: en Italië [...] is nog steeds de bewonderenswaardigste van alle naties”. Zelfs het Italië uit de periode van de buitenlandse overheersing wordt door Vannucci geïdealiseerd: “De barbaren die wij overwonnen, versloegen ons in de dagen van onze ellende, maar zij konden het heilige vuur van de schone en edele dingen niet doven: het genie van de vaderen kwam weer sterker tot leven in de zonen, hoewel deze laatsten geboren waren in de trieste dagen van de slavernij.” En daarom is het dwaas te denken dat de Italianen gevangenen zouden blijven

---

355 “... i vincitori ritornarono alle proprie città, dopo aver depredato i tedeschi accampamenti, cantando l'inno del trionfo, ch'era il cantico della italiana indipendenza!”, *Studi sul secolo decimoterzo* (1842), p. 95.

356 *L'Italia dai tempi più antichi fino ai nostri giorni* (1856-1863), vol. I, p. 13: “perdemmo ogni operosità militare e politica, languimmo in vergognosa inerzia, divenimmo favola e ludibrio delle genti.”

357 Vgl. *Ibid.* p. 7: “Qual cosa quindi più alta e più utile della storia, e massime della storia patria?” De Italiaanse dus, want “Se v'è popolo che ha più incentivo degli altri a studiare la propria storia è di certo l'italiano.”

358 Atto Vannucci, *Storia d'Italia dall'origine di Roma sino alla conquista longobardica. Con alcuni cenni sui primi abitatori della penisola*. Firenze : Poligrafia italiana 1852-1858, Vol. I, lib. I, cap. 1, p. 11-12: “L'Italia che ha ricevuto da ogni parte i suoi abitatori e cultori, darà a Roma tutte le sue razze, tutti i suoi uomini grandi, le sue severe virtù, le sue religioni, le sue istituzioni, tutte le sue civiltà. E Roma accoglie tutti i germi di gran vita e li feconda, e poscia uscendo d'Italia alla conquista dell'universo, diffonderà la civiltà fra i popoli barbari.”

van “barbaren en priesters” terwijl zij “voor de volkeren de leermeesters der beschaving waren.”[359] Ook in zijn levensbeschrijving van Tacitus uit 1848 zet Vannucci zich af tegen diegenen in zijn tijd die “alles uit Duitsland laten komen” en die de “barbaren tot meesters van de beschaving uitroepen” terwijl vergeten wordt dat Rome aan de basis van elke moderne instelling staat.[360]

La Farina ziet in de “barbaarse” invallen wel degelijk iets goeds; in de *Studi sul secolo decimoterzo* stelt hij dat de barbaren uiteindelijk een bijdrage leverden aan de verbreiding van het Christendom, doordat zij in de tijd van de teloorgang van het Romeinse rijk zorgden voor de noodzakelijke vernieuwing.[361] Het versterkte Christendom dat uit deze ontwikkeling voortkwam kreeg zijn basis in het land waar zelfs onkruid in rozenstruiken verandert: Italië. Met dit onkruid, deze “male erbe” bedoelt La Farina duidelijk de buitenlanders die Italië probeerden te overheersen: “het kwaad is bijna altijd naar ons toe gekomen van over de bergen”. Maar als het kwaad kwam werd het door Italië “verbeterd” en ontving “van ons” het voorbeeld van de comunale structuur, van de wetenschap en kennis, van de literatuur, ja zelfs van het kompas.[362] De anachronistische identificatie met de Italiaanse helden uit het verleden is ook bij La Farina compleet, zoals blijkt in het volgende citaat waarin de veroveringen van het oude Rome vergeleken worden met die van buitenlanders in de middeleeuwen:

---

359 *Ibid.*, p. 12: “Roma è la forza a cui nulla resiste: Roma è la luce che illumina l'universo: e l'Italia dapprima lottante poderosamente con Roma, poi unita ai suoi grandi destini e alle sue grandi sciagure è sempre la più mirabile delle nazioni [...] I barbari che noi vincemmo, ci vinsero nei dì delle nostre sciagure, ma non poterono mai estinguere in noi il fuoco sacro delle belle e nobili cose: il genio dei padri risorse più gagliardo nei figli, comecchè nati nei tristi dì del servaggio [...] apparirà chiaramente quanto sia solenne stoltezza di quelli che [...] sperano ancora di tenere nelle catene della superstizione e del dispotismo, nelle vituperose catene dei preti e dei barbari, i figli di coloro che di civiltà furono insegnatori alle genti.”

360 A. Vannucci, *Della vita e delle opere di Tacito* (1848), p. XXII: “Diremo solamente che alcune rassomiglianze appariscono, e che nella Germania di Tacito si vedono i germi di alcune istituzioni moderne: ma non crediamo per questo che abbiano ragione coloro che tutto fanno venire di Germania, e che obliando che Roma fu di ogni istituzione insegnatrice alle genti, vogliono ad ogni costo considerare i barbari come i maestri della nostra civiltà.”

361 *Studi sul secolo decimoterzo* (1842), p. 2: “I barbari, ubbidendo ad una legge cosmologica, che attira i popoli dall'Oriente all'Occidente, aiutavano la grande opera del Cristianesimo; aiutavanla come il martello che abbatte gli antichi ruderi di un monumento affinché uno novello se ne possa edificare, non come campioni della libertà contro la fatalità della signoria di Roma.”

362 *Ibid.*, p. 3: “... l'unità del Cristianesimo divenne base dell'unità sociale, la quale ormai a gran passi si avanza per sedersi sul trono del mondo. L'Italia è prato benefico ove le male erbe perdono la loro triste natura e si mutano in verdi e fiorenti rosaie. - Il male è quasi sempre venuto tra noi da oltre monti. Una riga di sangue scorre da Carlo Magno a Carlo V; e quel sangue versava lo straniero, il quale da noi venia ricevendo l'esempio dei governi municipali, il deposito della sapienza greca e romana, le scienze, le lettere, il commercio, gli orologi, la bussola - ed un nuovo mondo!”

> "Wij Italianen, toen wij Frankrijk, Engeland, Duitsland en Hongarije veroverden, vereeuwigden de glorie van onze veroveringen met monumenten van algemeen nut. Onze triomfbogen waren tempels, wegen, bruggen, kanalen waaruit de overwonnenen de weldadigheid en de beschaving van de overwinnaars konden aflezen. Maar toen Frederik Barbarossa Milaan innam [anno 1162, L.B.], tekenden vlammen en uitroeiing voor zijn barbaarse verovering!"[363]

Niet alleen de "parte tedesca" wordt door La Farina barbaars genoemd, maar ook de anderen die in zijn ogen de Italiaanse zaak niet voldoende gediend hebben. Tot de laatste groep rekent La Farina, in de *Storia d'Italia narrata al popolo italiano*, in ieder geval de pausen, "goddeloze mannen" die de kerk als "prooi en doelwit van spot" beschouwden.[364] Maar ook anderen die de Italiaanse zaak hebben verraden worden door La Farina getypeerd als "beesten die alleen tanden hadden om in de borsten van hun moeder te bijten".[365]

Het geschiedwerk van de neoghibellini in het algemeen en van Giuseppe La Farina in het bijzonder getuigt van een bijzondere fixatie op de grandeur van Italië, waarbij diegenen die in neogibellijnse ogen bijgedragen hebben tot de Italiaanse eenheid en onafhankelijkheid worden opgehemeld en hun 'barbaarse' tegenspelers worden verguisd. Het zal dan ook niemand verbazen dat ook de - weinige- ideeën die de neoghibellini hebben ontwikkeld over een eventuele Europese eenheid, eveneens geheel in het teken van de Italiaanse onafhankelijkheid staan. Zo probeert La Farina in 1862 in zijn zeer realistische *Sulle presenti condizioni d'Italia*[366] de Europese volkeren te overtuigen dat ze niets te vrezen hebben van een inname van Rome en Venetië door de Italiaanse troepen: het liberale Europa hoeft niet te vrezen voor een aanval op de vrijheid, het monarchische Europa voor de uitroeping van een republiek aan de Tiber, het katholieke Europa voor de

---

363 *Ibid.*, p. 87: "Noi Italiani, allorquando conquistammo la Francia, l'Inghilterra, la Germania e l'Ungheria, eternammo con monumenti di pubblica utilità la gloria delle nostre conquiste. Le nostre colonne di trionfo furono templi, vie, ponti, canali, nei quali i vinti leggevano scolpiti la beneficenza e la civiltà de' vincitori, ma quando Federigo Barbarossa prese Milano colle fiamme e coll'esterminio segnava la sua barbarica conquista!"

364 *Storia d'Italia narrata al popolo italiano* (1846-1847), vol. III, p. 309: "... la casta sposa di Cristo era preda e zimbello di uomini nefandissimi ..."

365 *Ibid.*, p. 313: "... il popolo tumultuava, combatteva, spargeva invano il suo sangue, e finiva con essere oppresso o dalla parte tedesca, o da quella che usurpava il nome d'italiano; dico usurpava, perchè il gran concetto della nazionalità, la grande aspirazione della fratellanza non potea capire nell'angusta mente e nel barbaro cuore di quelle belve, le quali non avean denti che per mordere le mammelle della loro madre."

366 *Sulle presenti condizioni d'Italia. Pensieri*. Pubblicazione della Società Nazionale Italiana, Torino 1862. Vgl. ook MARRONE (1981), pp. 53-57.

aantasting van de macht van de kerk.[367] De rest van Europa wordt door la Farina derhalve uitgenodigd mee te werken aan de noodzakelijke voltooiing van de Italiaanse onafhankelijkheid.

Het werk van La Farina geeft weinig aanwijzingen over zijn ideeën omtrent de mogelijke vorm van een Europese eenheid. Vanuit zijn theorie dat elke gemeenschap bepaald wordt door een idee en dat ideeën de maatschappij kunnen veranderen en systemen kunnen omverwerpen, komt La Farina tot de vaststelling van het belang van de godsdiensten in de geschiedenis en in zijn eigen tijd.[368] Opmerkelijk is hierbij het feit dat La Farina geen echt onderscheid maakt tussen de diverse godsdiensten in Europa, zoals blijkt uit zijn landbeschrijvingen van Duitsland en Zwitserland en zoals tot uiting komt in de *Storia d'Italia*, waar hij stelt dat er eigenlijk geen valse religies zijn: een godsdienst faalt pas als hij geen oog heeft voor de "groeiende beschaving".[369] Tegelijk zou La Farina zichzelf niet zijn als hij op deze plaats niet juist het belang van het lekendom benadrukte: verwijzend naar Gioberti's *Prolegomeni al Primato* fulmineert hij tegen deze laatste die gezegd zou hebben dat het moderne lekendom weinig goeds zou opleveren, behalve op economisch gebied. La Farina is het hiermee oneens want het is ook dit "lekendom dat de martelingen afschafte, dat de rechtzittingen openbaar maakte, dat de vlammen van de inquisitie bluste en dat tussen de volkeren die wonderbaarlijke vervoermiddelen heeft gemaakt, die de utopie van een grote broederschap der volkeren mogelijk maken en die een staat tot een stad maken en heel Europa tot één staat!"[370] Zoals we zien is de koppeling tussen de verbroedering van de Europese volkeren en de aanleg van moderne communicatie- en vervoermiddelen een geliefd thema van La Farina.[371]

---

367 *Ibid.* p. 7: "Noi andremo a Roma, come andremo a Venezia, ma ci andremo, ordinando bene la nostra amministrazione, accrescendo e disciplinando il nostro esercito e la nostra marina, restaurando le nostre finanze, rialzando il nostro credito; ci andremo convincendo sempre più l'Europa liberale che la libertà non soffrirà da noi oltraggio, l'Europa monarchica che sul Tevere non si leverà lo spettro rosso della Repubblica, l'Europa cattolica che nulla avrà da noi a temere l'indipendenza della podestà ecclesiastica ..."

368 Vgl. *Storia d'Italia narrata al popolo italiano* (1846-1847), vol. I, pp. 31-33.

369 *Ibid.*, p. 33-34: "... la religione che niega affetto alla crescente civiltà si rende rea di cecità e di snaturatezza."

370 *Ibid.*, p. 34: "... laicato quello che aboliva le torture, rendea pubblici i giudizj, spegneva le fiamme della Inquisizione, e gittava tra popolo e popolo quei mirabili veicoli di comunicazione, che rendono oramai possibili le utopie delle grandi fratellanze de' popoli, e che mutano uno stato in una città, tutta Europa in uno stato!"

371 Vgl. bijvoorbeeld La Farina's enthousiasme over de transportmogelijkheden via de Rijn: *La Germania renana* (1842), p. XI.

Terwijl in het merendeel van het werk van La Farina, Italië een vooraanstaande plaats toebedeeld krijgt in Europa, is er in een enkel geval sprake van een expliciete gelijkschakeling tussen de Europese landen: “Italië is een planeet, die, zoals ook Frankrijk, Polen, Duitsland, Hongarije ... [puntjes van La Farina], draait rond de zon van de Europese vrijheid: geen één is meer, geen één is minder in dit grote stelsel van het sociale universum”.[372] In andere gevallen echter blijkt deze gelijkschakeling weinig waard, zoals moge blijken uit de beginwoorden van La Farina's beschrijving van Zwitserland: “Kent u een land dat belangrijker is dan Zwitserland, behalve Italië?”[373] Wel is het bovenstaande citaat waar Italië en de andere Europese landen vergeleken worden met planeten in zoverre interessant, aangezien er een haarscherpe identificatie plaatsvindt tussen Europa en vrijheid, een identificatie die we meermalen tegenkomen bij La Farina en die exemplarisch genoemd mag worden van het politieke denken in zijn tijd.

Het enige werk van La Farina dat een beter inzicht kan verschaffen in zijn visie op Europa is zonder enige twijfel zijn beschrijving van China uit 1843, geschreven naar aanleiding van de opiumoorlog tussen Engeland en China.[374] Geheel in de lijn van de traditie van de Verlichting spiegelt de Europeaan La Farina zich in de exotische en onbekende wereld van de Chinezen zonder, zoals we gezien hebben, ook maar een stap op Chinese bodem gezet te hebben. Het verhaal is *a tavolino* geschreven, waarbij La Farina vooral Franse, Engelse en Russische werken over China citeert en zich daarnaast ook baseert op zijn eigen gedachten en redeneringen, want: “Eerst de rede en dan de autoriteiten” (*La China* ..., p. 27).

La Farina begint zijn boek over China met een verwijzing naar de recente ontwikkelingen op koloniaal gebied. In de politieke chaos van de eerste helft van de negentiende eeuw, zegt La Farina, valt vooral één feit op: de immense veroveringen door Rusland en Engeland over de hele wereld. Nu staan deze landen aan de poorten van China en hadden tot voor kort zeer moeizame contacten met het land, zodat vriend en vijand verbaasd waren over het feit dat Engeland er in geslaagd was een verdrag met China te

---

372 *Istoria documentata* (1850-1851), p. 334: “Sicilia è satellite d'Italia; l'Italia è pianeta, come Francia, Polonia, Alemagna, Ungaria ... aggirantesi intorno il sole della libertà europea: niuno è di più, niuno è di meno in questa grande machina dell'universo sociale”

373 *La Svizzera storica* (1842-1843), p. 1: “Conoscete voi un paese più importante della Svizzera, eccettuata l'Italia?”

374 *La China considerata nella sua storia, ne' suoi riti, ne' suoi costumi, nella sua industria, nelle sue arti e ne' più memorevoli avvenimenti della guerra attuale*. Firenze: Bardi 1843. Vergelijk ook de opmerkingen van CURCIO (1958), p. 578 over de *Dialogo fra un Chinese ed un Europeo* van G.B. Niccolini.

sluiten en Hong Kong te verwerven (pp. 1-3). Anderen zagen in deze propagandastunt "de geest van het Westen, met zijn onstilbare zucht naar het oneindige, met zijn eeuwige behoefte aan materiële en intellectuele beweging [...] die altijd Vooruit! zegt en nooit: Basta!".[375] De Engelsen worden door La Farina gezien als de pioniers van Europa, want spoedig zullen de andere Europese landen volgen, gulzig naar de grote economische markt van China. Dat dit pionierschap geenszins positief bedoeld is blijkt uit de volgende passage:

> "De Europeanen, hoogmoedig door een beschaving in het verleden, geloven dat alle volkeren van de aarde geboren zijn om hen te bewonderen en te dienen, en dat van die andere volkeren geschreven staat: «Vervloekt zij Kanaän, een knecht der knechten zij hij voor zijn broeders»."[376]

Deze directe verwijzing en veroordeling van de Jafeth-traditie uit het boek Genesis (Genesis 9:18-29) is des te opmerkelijker als men bedenkt dat het verhaal zoals we gezien hebben in deel I door meerdere tijdgenoten van La Farina wordt aangehaald als rechtvaardiging en bron van de superioriteit van het Europese 'ras' boven de Semitische, Aziatische en Afrikaanse volkeren. De gedachte dat de Europeanen lijden aan hoogmoed wordt door La Farina verder uitgewerkt met voorbeelden, zoals dat van de oriëntalist Senkowski, die het in 1828 betreurde dat de Perzische stad Tebriz niet door de Russen geplunderd was, want dan zouden de bibliotheken van St. Petersburg vol zijn geweest van belangrijke manuscripten (pp. 4-5). Ook verderop in zijn verhaal komt La Farina nog terug op de door Europeanen gevoelde minachting voor Aziaten: hij merkt op dat, terwijl Europeanen onderling bepaalde volkenrechtelijke regels in acht nemen, ze die ten opzichte van Aziaten overbodig achten en elke verovering en onderdrukking legitiem vinden; en "als de geschiedenis ze vraagt wat ze doen met die arme vreemdelingen die niets eigens meer hebben, antwoorden zij: *We beschaven ze!*"[377]

---

375 *La China* ... (1843), p. 4: "lo spirito dell'Occidente, colla sua sete inestinguibile dell'infinito, col suo perpetuo bisogno di movimento intellettuale e materiale, che assorbe il tempo e lo spazio, che senza di essi vorrebbe far capo ad ogn'impresa, che stringe il presente quasi fosse dato soffocarvi in seno l'avvenire, che sempre dice: Avanti! che non dice mai: Basta!"

376 *Ibid.*, p. 4: "Gli Europei superbi di una civiltà di ieri credono che tutti i popoli della terra sien nati per ammirarli e servirli, e che di loro sia scritto: «Maledetto sia Canaam: sia servo dei servi de' suoi fratelli». Essi confidano nelle evoluzioni rapide de' loro soldati; e superbi degli schioppi a percussione, de' razzi alla *congrève*, delle bombe e delle mitraglie, mostransi conquistatori senza gloria, vincitori senza generosità; mutano in diritto la forza, in ragione l'avidità."

377 *Ibid.*, p. 15: "Gli Europei tra loro usano ancora certi riguardi per vendersi, o assassinarsi nelle regole diplomatiche; ma allorchè si parla di Malesi, d'Indiani, di Arabi, di Tongù il diritto delle genti è superfluo: essi rendono gl'indigeni vittime della pace e della guerra, occupano i loro porti, li trascinano in pericolose alleanze, li trattano da ribelli se non si possono avvezzare al loro giogo; e quando la storia chiede loro che facciano di quei poveri stranieri a' quali più nulla rimane di proprio, essi rispondono: *Li civilizziamo!*"

Na een beschrijving van de Russische veroveringen in Azië komt La Farina tot de slotsom dat China, zowel vanuit het land als vanuit de zee, ingesloten is tussen twee Europese krachten, waarbij Rusland duidelijk tot Europa behoort. En het zal niet lang duren of de "Oceaan en Siberië zullen stromen Engelsen en Kozakken uitspuwen" die bezit zullen nemen van het land.[378]

Deze apocalyptische beelden van La Farina worden, na een beschrijving van de verschillende religies in Azië, plotseling onderbroken als hij het gaat hebben over de eerste ontdekkingsreizen naar China: het blijken immers bijna allemaal Italianen te zijn, "onze vaderen".[379] La Farina is uitermate positief over de houding die deze China-reizigers, zoals natuurlijk Marco Polo maar ook diverse Italiaanse missionarissen, aannamen. En doordat deze Italianen blijk gaven van een grote mate van beschaving en hun reizen leidden tot de verbetering van de commerciële relaties en tot een uitwisseling van ideeën, stonden de Chinezen omstreeks 1400 welwillend tegenover zowel buitenlanders als ook het Christendom (p. 13). Maar de intriges, de onenigheden en de jaloezie van de Europeanen hebben ervoor gezorgd dat de Chinezen hun havens gingen sluiten: "het waren de kanonnen die de muren deden herrijzen die waren ingestort door slechts de kracht van het woord! Toen wij nog vertegenwoordigd werden door arme monniken, eerlijke kooplieden, vrienden van wetenschap en Christelijke filantropen, beschouwden zij ons als beschaafde en geleerde volkeren; maar toen Europa zich liet vertegenwoordigen door ruwe soldaten, door scheepskapiteins, die goed waren om een plein te bombarderen maar zeker niet om een idee te verbreiden, toen noemden de Chinezen ons *barbaren*, mensen van bloed en diefstal ..."[380] Europa heeft een prachtige kans laten liggen om contact te leggen met de eeuwenoude beschaving van de Chinezen: de vriendschapsbanden waren goed, de wetenschappelijke contacten waren gelegd en het scheelde weinig of de Chinezen hadden zich bekeerd tot het Christendom, maar dit alles was teniet gedaan door de theorie van het recht van de sterkste.

Een ander opmerkelijk aspect van het bovenstaande citaat van La Farina over de

---

378 *Ibid.*, p. 6: "La China oramai non può sfuggir più di entrare nel consorzio europeo: lo spirito di conquista la stringe alle spalle, lo spirito di commercio l'assale di fronte; l'Oceano e la Siberia vomiteranno nel suo seno a torrenti gl'Inglesi e i Cosacchi ..."

379 *Ibid.*, p. 12: "i nostri padri".

380 *Ibid.*, p. 13: "Furon gl'intrighi, le discordie, le gelosie degli Europei che fecero chiudere i porti della China; furono i cannoni che fecero rialzare quelle muraglie crollate colla sola forza della parola!I Chinesi credevanci popoli colti e civili, mentre i nostri rappresentanti furono poveri frati, onesti mercadanti, amici delle scienze, filantropi cristiani; ma quando l'Europa voll'essere rappresentata da rudi soldati, da capitani di vascello, buoni a bombardare una piazza, non buoni certo a diffondere un'idea, i Chinesi ci dissero *barbari*, uomini di sangue e di rapine ..."

kentering in de waardering van de Chinezen voor de Europeanen is het feit dat La Farina hierin wederom de eerste persoon meervoud, de 'wij'-vorm gebruikt. Dit keer echter koppelt hij deze vorm niet aan de Italianen, zoals we tot nu toe zagen, maar aan de Europeanen. Zoals er bij La Farina op Europese schaal een identificatie plaatsvindt met de roemruchte daden van 'Italianen' uit een ver verleden, zo is er op mondiale schaal een wij-gevoel weggelegd voor de Europeanen. Overigens is, zoals uit het citaat blijkt, dit wij-gevoel niet altijd reden voor trots. Zodra echter de identificatie een schaamtegevoel oproept zoekt La Farina naar een zwart schaap in de Europese familie, dat verantwoordelijk gesteld kan worden. In het geval van China is het zwarte schaap gauw gevonden: Engeland. Engeland wordt door La Farina verantwoordelijk gehouden voor de blunders die de vijandigheid van de Chinezen hebben veroorzaakt, Engeland heeft ervoor gezorgd dat wederom Europese oorlogen op Chinese bodem zullen worden uitgevochten.[381]

La Farina beëindigt zijn verhaal over de confrontatie tussen Europa en China met een algemene aansporing tot verbroedering en vooruitgang, die doet denken aan de ongeveer op het zelfde ogenblik geconcipieerde gedachten van Cesare Balbo over deel-primaten en deel-missies:

> "Elke dag stort de grens van een Rijk in: de spoorwegen, de stoomschepen, de douane-liga's vormen de duizenden aderen waardoor de Europese gemeenschappelijkheid zich verspreid naar alle uithoeken van de wereld. De Voorzienigheid heeft geen enkele natie tekort gedaan: elk volk vertegenwoordigt in de wereld wat elk individu is in de maatschappij, wat elk lichaamsdeel is in het menselijk lichaam; de gaven en de missies zijn verdeeld: belangrijkste opdracht is het *goede* te zoeken voor het heden en het *betere* voor de toekomst. Laat een ieder zich daar voor inzetten, ieder naar eigen kracht, aanleg en omstandigheden: ontelbaar zijn de wegen van de vooruitgang!"[382]

---

381 *Ibid.*, p. 14: "I nostri avevano aperto la via della Cina col ministero di pace; altri la chiuse col ministero di guerra: l'Asia e l'Europa stendevansi già amiche la mano, sedevano al medesimo banchetto scientifico, poco mancava che convenissero in una medesima religione; ma ogni legame è già infranto, il pomo della discordia è gittato, su d'esso trovasi scritto *Alla più forte!* [...] L'Inghilterra ha lasciato operare coloro i quali avevano interesse per quella guerra: ella, come Bruto, celò il capo nel manto allorchè si dette il colpo omicida!". Zie ook p. 30.
Het idee dat de Engelsen en andere "razze barbariche" nog veel te leren hadden van de Romeinse beschaving heeft La Farina ook later niet losgelaten, getuige de volgende passage uit de studie *Sulle presenti condizioni d'Italia* uit 1862 (in MACK SMITH (1972), p. 351): "Tutti i popoli usciti dalle razze barbariche hanno dato da principio una fisionomia speciale di libertà ai loro istituti, e massime gli Anglo-Sassoni; ma giunti a certo grado di maturità civile, tutti hanno dovuto accettare le dottrine giuridiche e l'ordinamento governativo dei Romani; e così Roma disfatta dai barbari e dai preti peggio che barbari, illumina ancora il mondo colla mirabile sua sapienza civile, ed è fiaccola che non si spegne..."

382 *Ibid.*, p. 31: "Ogni giorno crolla e rovina la frontiera di un Impero: le vie di ferro, i battelli a vapore, le lighe doganali sono le mille vene per le quali la sociabilità europea si spande dall'un capo all'altro

(..continued)

del mondo. La Provvidenza non ha diseredato alcuna nazione: ogni popolo rappresenta nel mondo, ciò che ogn'individuo nella società, ciò che ogni membro nel corpo umano; le facoltà e le missioni sono divise: legge suprema è cercare il *bene* pel presente, il *meglio* per l'avvenire. Che ognuno adunque vi si adopri, secondo propria forza, attitudine e condizioni: innumerevoli sono le vie del progresso!”.

Conclusie

Uit het onderzoek van de geschiedwerken van de historici die behoorden tot de *scuola neoghibellina* is gebleken dat de oogst van expliciete opmerkingen over het idee van Europa zeer mager is, zeker gezien het feit dat de tegenspelers van de neoghibellini, de historici van de *scuola neoguelfa* maar zeker ook Giuseppe Mazzini, wel degelijk een visie hadden op de fasen die zouden moeten volgen op de nationale eenwording van Italië. Bovendien hadden de Napoleontische veroveringen in Europa en de tijdens het Congres van Wenen geformuleerde gedachten aanleiding kunnen geven voor de bepaling van een standpunt over de Europese eenheid.

Dat deze gedachtenvorming niet heeft plaatsgevonden is enerzijds te wijten aan het middelmatige niveau van de neogibellijnse historiografie, anderzijds aan de gefixeerdheid van de neoghibellini op de nationale eenwording en de strijd tegen de priesterlijke tirannie van de kerk van Rome. Bovendien zijn de neoghibellini er, ondanks het grotere succes van het anticlericale element in de Risorgimento-beweging na 1848, niet in geslaagd een echte tegenpartij te worden, woordvoerders te worden van een "Risorgimento laico e giacobino".[383] De enige duidelijke stellingname met betrekking tot het begrip Europa en de rol van het continent in de wereld is *La China* van Giuseppe La Farina, dat daarom en zeker ook gezien de inhoud van het werkje, als een vreemde eend in de neogibellijnse bijt is te beschouwen. En zelfs in *La China* verdwijnt, zoals we gezien hebben, de fixatie op de vooraanstaande plaats van Italië niet helemaal.

---

[383] VALSECCHI (1973), p. 120. Zie ook SESTAN (1950), pp. 191-193 en CROCE (1930), I, p. 176.

"Bisogna tutto esaminare,
tutto conoscere."
CARLO CATTANEO[384]

Deel III

Het idee van Europa in de "wetenschappelijke geschiedschrijving"

Inleiding

> "Wij willen de onafhankelijkheid en Ferrari antwoordt dat de onafhankelijkheid een *monarchistisch begrip* is; wij willen een sterke Italiaanse Staat vormen en Cattaneo bejubelt republiekjes ..."[385]

Met deze woorden verzet zich Giuseppe La Farina in januari 1859 tegen het voorstel om Giuseppe Ferrari en Carlo Cattaneo kandidaat te stellen voor het nieuwe parlement in Turijn. Hij verwijt beiden te weinig politicus en teveel "professore di università" te zijn, te wetenschappelijk. Om die zelfde reden, maar dan vanuit een positieve benadering, rangschikt Benedetto Croce hen onder een nieuwe stroming in de negentiende eeuwse historiografie, namelijk die van de *storiografia scientifica*.[386] Croce stelt dat deze stroming van Romagnosi, Ferrari en Cattaneo een eerste poging was om geschiedenis te schrijven op basis van een kritische bestudering van bronnenmateriaal, los van nationalistische of religieuze motieven. Hoewel de stroming zeker niet de grootste historici onder haar gelederen telde - die waren immers vooral te vinden in de *scuola neoguelfa* - was dit naar de mening van Croce de eerste historiografie zonder vooroordelen en vooringenomenheid.

---

384 Carlo Cattaneo, *S. P.*, IV, p. 507.

385 Giuseppe LA FARINA, *Scritti politici*. Introduzione di D. Mack Smith. [Palermo]: Ediz. della Regione siciliana [1972], p. 277: "Noi vogliamo l'indipendenza, e il Ferrari ci risponde che l'indipendenza è una *nozione monarchica*; noi vogliamo costituire un forte Stato italiano, ed il Cattaneo magnifica i pregi delle repubblichette".

386 CROCE (1930), I, pp. 210 e.v. Om precies te zijn behandelt hij de stroming onder de titel *Tentativi di storiografia scientifica*.

Ook Maturi[387] wijst op de vernieuwing die deze stroming teweegbracht, maar kiest op grond van haar politieke stellingname de benaming *scuola democratica*; deze is echter naar mijn mening historiografisch gezien minder geschikt en zal hier daarom slechts spaarzaam gebruikt worden.[388] Valsecchi spreekt van een "ontbinding van de ideologische geschiedschrijving"[389] na 1848, als de op een ideologie gebaseerde dromen afgedaan hebben. Voorlopers van deze meer wetenschappelijke benadering van de geschiedenis waren er ook vóór 1848, bijvoorbeeld in de persoon van Luigi Blanch, die echter nog vooral essayistisch bezig was.[390] Belangrijk is ook de *Guerra del Vespro siciliano* van Michele Amari, die, hoewel ontegenzeggelijk gedreven door zeer patriottische motieven, toch achter de ware feiten probeert te komen vanuit het ideaal van een allesomvattende objectieve geschiedschrijving. Deze drang alles te omvatten komt niet zozeer tot uiting in een behoefte tot het schrijven van overzichtswerken maar eerder in de poging de geschiedenis te behandelen in allerlei deelgebieden, hetgeen onder andere blijkt uit de specialismen van de verschillende historici, zoals Federico Sclopis (rechtsgeschiedenis), Luigi Cibrario (economische geschiedenis) en Ercole Ricotti (militaire geschiedenis).[391]

Grote leermeester van zowel Ferrari als Cattaneo was de jurist, filosoof en rechtshistoricus Giandomenico Romagnosi (1761-1835), die door velen beschouwd wordt als een soort overgangsfiguur tussen de Verlichting en de Romantiek.[392] Ferrari en Cattaneo hebben ook daadwerkelijk bij Romagnosi op diens privé-school gezeten en hebben na zijn dood de uitgave verzorgd van zijn werken die allerlei gebieden bestreken. Cattaneo zal hem bovendien bijstaan als hij in een proces door de Oostenrijkers aangeklaagd wordt wegens verraad en "carboneria". Romagnosi had ook een tijd lang de leiding over de «Annali universali di statistica», een tijdschrift dat na zijn dood overgenomen werd door Cattaneo en Ferrari.[393] Het blad streefde ernaar thema's aan te

---

387 MATURI (1962), pp. 315 e.v. Ook BULFERETTI (1957), pp. 50-53 spreekt van een "democratische tendens".

388 Vgl. ook VALSECCHI (1973), pp. 120-128.

389 *Ibid.*, p. 120.

390 VALSECCHI (1973), p. 124-125. Vgl. ook CROCE (1930), I, pp. 83 en 221-230.

391 VALSECCHI (1973), pp. 125-126.

392 AMBROSOLI (1959), p. 19. Zie over Romagnosi: CROCE (1930), I, pp. 209-212; BULFERETTI (1957), p. 39 e.v.; VALSECCHI (1973), pp. 126-127.

393 Het blad was in 1824 opgericht door Franceso Lampato en verscheen tot 1871. Na Cattaneo en Ferrari had hun navolger Giuseppe Sacchi de leiding.

snijden die het politieke bewustzijn tijdens de eenwording zouden vergroten. Hiertoe werden contemporaine problemen op een wetenschappelijke manier benaderd met behulp van veel statistisch materiaal.

In zijn schaarse historische werk legt Romagnosi de nadruk op de factoren die in de geschiedenis leiden tot een "incivilimento", een ontwikkeling van de beschaving.[394] Bij de behandeling van het idee van Europa bij deze stroming zal op dit concept teruggekomen worden.

Giuseppe Ferrari is uiteindelijk bekender geworden dan zijn leermeester, mede dankzij zijn federalistische en socialistische ideeën, die ook na zijn dood nog groot succes hadden. Het is bijvoorbeeld opvallend dat temidden van de zeer matige beschikbaarheid van bronnen voor dit onderzoek, plotseling een relatieve overvloed aan materiaal over Ferrari (en trouwens ook Cattaneo) in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis van Amsterdam voorradig was. Ferrari (1811-1876)[395] emigreert in 1838 naar Franrijk, waar hij eindelijk kan genieten van meer politieke vrijheid dan hij tijdens zijn studie in Italië heeft gekend. In Frankrijk komt hij in aanraking met linkse, door Saint-Simon geïnspireerde 'circuits' en begint zijn samenwerking met François Buloz, uitgever van de *Revue des Deux Mondes*. Na een korte tijd met succes gedoceerd te hebben aan de universiteit van Straatsburg en na zich ontpopt te hebben als fel tegenstander van het *Second Empire*, vestigt hij zich weer in Italië om deel te nemen aan de Risorgimento-beweging. Aangetrokken door diens federalistische ideeën werkt hij nauw samen met Cattaneo in het streven naar een Italiaanse federatie van democratische republieken. Na de eenwording van Italië is hij, naast zijn docentschap aan de universiteit van Milaan, parlementslid tot zijn dood in 1876.[396] *Curiosum* in het werk van Ferrari is zijn 'ontdekking' van de vaste cyclus van de politieke geschiedenis, die verdeeld kan worden in periodes van elk 125 jaar. Binnen deze periode zijn 4 generaties actief; zij ontwikkelen een idee, laten het doorbreken, reageren er op en laten het weer oplossen.[397]

---

394 G. Romagnosi, *Dell'indole e dei fattori dell'incivilimento con esempio del suo risorgimento in Italia*. Milano: Annali Universali 1832. Zie over dit concept met name CURCIO (1958), pp. 580-583.

395 Zie over hem CROCE (1930), II, pp. 24-29; BULFERETTI (1957), p. 53; MATURI (1962), pp. 159-178. Meer gedetailleerde informatie is te vinden bij LEVI (1931), ROTA GHIBAUDI (1969) en de monografie van Clara LOVETT (1979). Zie ook SESTAN (1957).

396 Zie voor deze laaste periode: V.P. GASTALDI, *L'attività parlamentare di Giuseppe Ferrari*. «Il Risorgimento» (1992), pp. 23-49. Gastaldi vertelt over de verwarde en vaak tegenstrijdige bijdragen van Ferrari in het parlement. Ook anderen maken melding van tegenstrijdigheden in het leven van Ferrari. MATURI (1962, p. 162) bijvoorbeeld vertelt hoe Ferrari in 1848, als lid van de revolutionaire nationale garde en "fiero rivoluzionario social-comunisteggiante" de villa verdedigde van een minnares van Lodewijk XVIII.

397 CROCE (1930), II, p. 29. De uitspraak van Ferrari die geciteerd wordt is: "un idea si *prepara*,

Gematigder dan Ferrari in zijn politieke opvattingen[398] en gedegener als historicus[399] is de Milanees Carlo Cattaneo, die door alle auteurs gezien wordt als de hoofdfiguur van de *storiografia scientifica*.[400] Cattaneo zoekt in de geschiedenis niet zozeer naar een legitimering van bepaalde ideologieën alswel naar de oorzaak van de contemporaine problemen van Italië.[401] Hij zet zich daarom af tegen de neowelfische historici, die hij incongruenties, contradicties en terugprojectie in het verleden van hedendaagse idealen verwijt en noemt dit zoeken naar bevestiging "vals en tegengesteld: het is als het onderzoeken uit welke rivier de beekjes voortkomen, terwijl de beekjes daarentegen van de bergen afstromen om de rivieren te voeden."[402] Het einde van de Italiaanse Renaissance wordt volgens hem bijvoorbeeld niet gekarakteriseerd door het verlies van de onafhankelijkheid (vergelijk het begin van de *preponderanze straniere* van Balbo) maar door de terugtrekking van het kapitaal uit de industrie en de handel en de investering ervan in onroerend goed.[403] Ook met betrekking tot andere historische periodes zullen economische en sociale factoren voor Cattaneo van doorslaggevend belang zijn, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de *Notizie naturali e civili su la Lombardia* uit 1844, waarin volgens Croce Cattaneo's "bewonderenswaardige objectiviteit" naar voren komt.[404]

In een recente bundeling van geschriften van Giuseppe Armani[405] over Cattaneo gaat

(..continued)

esplode, reagisce e si *risolve*". Zie ook BULFERETTI (1957), p. 53; MATURI (1962), pp. 168-169.

398 BULFERETTI (1957), pp. 53-55.

399 CROCE (1930), I, pp. 212-220. Zie voor het verschil met Romagnosi: SESTAN (1957), p. XVII.

400 De literatuur over Carlo Cattaneo is, in tegenstelling tot die over de andere hier behandelde historici, zeer omvangrijk. Volstaan wordt hier dan ook met een algemene verwijzing naar de systematische bibliografie die als bijlage is toegevoegd aan dit onderzoek. Een goed overzicht van de beschikbare literatuur is te vinden bij Giuseppe ARMANI, *Gli scritti su Carlo Cattaneo. Saggio di una bibliografia (1836-1972)*. Pisa: Nistri-Lischi, 1973 ("Domus Mazziniana", Pisa. Collana scientifica 13). Van Armani is ook: *Notizie su Carlo Cattaneo*. Roma: Archivio Trimestrale 1987, waarin als appendix is opgenomen een zeer nuttige "Guida alla lettura di Cattaneo" (pp. 235-264). Zie ook de bibliografie in DOTTI (1975).

401 "Sulla stessa scia del Romagnosi si muove, con ben altro vigore di indagine e di penetrazione storica, Carlo Cattaneo", VALSECCHI (1973), p. 127.

402 "[...] proposito falso e inverso: è come investigare da qual fiume derivino i ruscelli, che al contrario cadono dai monti a nutrire i fiumi.", *Notizie naturali e civili su la Lombardia*, in *Opere*, p. 711.

403 VALSECCHI (1973), p. 127.

404 CROCE (1930), I, p. 214.

405 ARMANI (1987).

deze in op de wisselende belangstelling die de Milanees te beurt is gevallen. Volgens Armani komt dit doordat het oeuvre van Cattaneo op het eerste gezicht fragmentarisch lijkt (Cattaneo klaagt nog in 1866 dat hij geen "opera" heeft), zodat hij, zeker in de begintijd, als historicus redelijk onbekend is gebleven.[406] Toch, zegt Armani, komt bij het overzien van het totale werk van Cattaneo diens "pensiero organico e coerente" naar voren.[407] Hij was geen "poligrafo", geen veelschrijver zoals anderen in zijn tijd en hield zich bovendien bezig met onderzoek op zeer veel verschillende terreinen, van de economische geschiedenis tot de aanleg van nieuwe spoorwegen, van de wetgeving met betrekking tot Joden tot de oorsprong van de Europese talen, van de verbeteringen in de zijde-industrie tot de militaire verdediging van Milaan tegen de Oostenrijkers. Al deze terreinen stonden echter uiteindelijk ten dienste van het historische onderzoek, waardoor de filosoof, politicus, socioloog, pedagoog, geograaf, taalkundige en economist Cattaneo met recht vooral historicus genoemd mag worden. Maar wel een nieuw soort historicus voor Italië: niet Christelijk, democratisch gezind en als classicist tegen de wending die de aanhangers van de Romantiek aan de historiografie hadden gegeven. Cattaneo was een "concrete historicus"[408], een historicus die meende dat de geschiedwetenschap niet dient om een ideologie of een geloof te onderbouwen en te legitimeren, maar om een bijdrage te leveren aan de oplossing van concrete contemporaine problemen en vragen.

---

[406] Het is vooral na 1945 dat Cattaneo herontdekt wordt en een graag geciteerde schrijver wordt op de vele, in de Inleiding reeds aangestipte, congressen over de eenwording van Europa. De laatste revival van Cattaneo vindt heden ten dage plaats binnen de Lega Nord van Umberto Bossi. Terwijl in de naoorlogse congressen het federalisme van Cattaneo benadrukt werd, benadrukken de Lega-ideologen zijn liefde en bewondering voor de dynamiek van de regio Lombardia.

[407] ARMANI (1987), pp. 19-22, cit. op p. 20.

[408] *Ibid.*, pp. 23-25. Zie over een eventueel "isolement" van Cattaneo het enigzins vreemde boekje van TRAMAROLLO (1978), p. 11: "Cattaneo apparve un isolato ai contemporanei". Een tegengestelde mening is de geloofwaardigere Ambrosoli toegedaan, die stelt dat Cattaneo zeer goed op zijn plaats was in de Lombardijnse traditie en het intellectuele leven van na de Restauratie, AMBROSOLI (1959), p. 116.

Hoofdstuk 1: Biografische schets van Carlo Cattaneo[409]

De juwelierszoon Carlo Cattaneo wordt in Milaan geboren op 15 juni 1801 en groeit op in de kleine burgerij van het Milaan van de Restauratie.[410] Na zijn schoolopleiding "in seminario" en daarna op een lyceum, gaat hij rechten studeren in Pavia, waar hij in 1824 afstudeert. Intussen heeft hij ook toegang gekregen tot de privé-school van Romagnosi en begint vertrouwd te raken in de kring van de Milanese intellectuelen.[411] De invloed van Romagnosi op de jonge Cattaneo mag niet onderschat worden, vooral wat betreft de methode van onderzoek.[412]

Naast zijn baan als docent latijnse grammatica aan een gymnasium in Milaan en als vertaler van Duitse geschiedenis-handboeken begint hij te publiceren.[413] Hij heeft de vaste inkomsten ook nodig want zijn financiële situatie is verre van rooskleurig. Dat hij daar niet onder gebukt gaat blijkt uit een ongedateerd maar uit deze periode stammend geschrift getiteld *Als ik rijk was!*. Hierin gaat hij in tegen de stelling dat het zo leuk is om rijk te zijn. Hij zegt blij te zijn dat hij arm geboren is en dus aan de borst van zijn moeder heeft gelegen; een rijkeluiskind heeft dat niet en zou zeer waarschijnlijk "aan de borst gezogen hebben van een lompe boerin, van wie hij de ruwe zorg moest delen met de kippen en het kalf".[414] Bovendien zou hij als rijk kind minder gelezen hebben, zou hij van zijn ouders de *Promessi sposi* niet hebben mogen lezen en zou hij niet zoals nu goede en eerlijke vrienden hebben.[415] Het stuk eindigt met een mooie beschrijving van het dagelijkse leven van

---

409 Bijna alle uitgaven van het werk van Cattaneo vermelden ook biografische gegevens. Meer gedetailleerde gegevens zijn te vinden E. SESTAN, *Carlo Cattaneo*, D.B.I., vol. 22, pp. 422-439; zie verder, o.a. over de vroege jaren: AMBROSOLI (1959), DOTTI (1975), SESTAN (1951-A) en TRAMAROLLO (1978).

410 De Oostenrijkers waren teruggekeerd in april 1814.

411 Naast zijn studie bij Romagnosi volgt hij ook literatuur-colleges bij Vincenzo Monti, op wiens dochter hij bovendien verliefd wordt. Over zijn omgang met meisjes zegt SESTAN (1951-A), p. 222: "Il bel sesso l'occupava moltissimo e quello si occupava moltissimo di lui".

412 AMBROSOLI (1959), pp. 20-21.

413 Zijn eerste publicatie is een recensie van een boek van Romagnosi in de Florentijnse «Antologia» van Vieusseux.

414 "un ricco [...] indubitabilmente avrebbe succhiato al petto di una rozza fattoraccia, dividendone le brutali cure colle galline e col vitello", *Se fossi ricco!*, in *S.L.*, I, p. 433.

415 "Mi appago adunque di amici di ingegno colto, di maniere cordiali, di abituali probità, di opinioni politiche non opposte eccessivamente alle mie, pronti chi più chi meno anche a farmi un servizio, a far qualche passo per me e darmi un parere da galantuomo nei momenti che ho la testa calda.", *Ibid.*, pp. 434-436, cit. op p. 435.

Cattaneo in deze periode:

> "Net gekleed, in het bezit van een paar kamertjes op het zuiden, drie boekenkasten, een open haard, een keukentje waar ik een eenvoudige maaltijd kan maken, een goedkope fles wijn, Asti of Bocca, maar met een betrouwbare vriend tegenover me [...] twee of drie keer per jaar met de diligence en de stoomboot, af en toe een dagje naar de osteria van Varenna of op Isola Bella; negen cent per dag om bij het kantoor van de Eco te vernemen wat hier en elders in de wereld door politici en geleerden gedaan en gezegd wordt, zodat ik geen ezel lijk als ik in goed gezelschap kom te verkeren."[416]

Terwijl hij, als hij rijk zou zijn, geldzorgen zou hebben, elke avond naar de Scala zou moeten, en 's zomers in een koets door Milaan rijden, maar 's winters lopend door de sneeuw "om de paarden te sparen".

In de «Annali universali di statistica» begint hij vanaf 1833 te publiceren over de meest uiteenlopende onderwerpen als handel, financiën, landbouw en filosofie. Na zijn huwelijk met de Engelse Anna Pyne Woodcock, trekt hij zich, mede om gezondheidsredenen, terug uit het onderwijs en concentreert zich geheel op zijn studies, die in 1837 resulteren in de *Interdizioni israelitiche*[417] en in de oprichting van een eigen tijdschrift, de «Politecnico». Dit "Repertorio mensile di studi applicati alla prosperità e alla cultura sociale" zal een belangrijk tijdschrift worden in de progressieve cultuur van Milaan.[418] Zijn definitieve reputatie vestigt hij met de *Notizie naturali e civili su la Lombardia* (1844)[419], waarin alle aspecten, zowel historische als contemporaine, zowel sociaal-economische als natuurlijke, van Lombardije de revue passeren.[420] De *Notizie*,

---

416 "Vestito pulitamente, proveduto di poche camerette al sole di mezzodì, con tre scaffali grandicelli di libri che mi fanno [sic]; un caminetto, una cucinetta che mi dà un paio o due di piatti alla buona, una bottiglia di poco prezzo, d'Asti o di Bocca, ma con un amico galantuomo dirimpetto a me; mezzo scudo di tempo in tempo per sentire la Pasta o Rubini; venti soldi per vedere la Marchionni; un po' di velocifero e di battello a vapore due o tre volte all'anno, e qualche giornatina all'osteria di Varenna o dell'Isola Bella; nove centesimi al giorno per sapere all'officio dell'Eco che cosa fanno e dicono nella politica e negli studj gli uomini di questa e delle altre parti del mondo, e quindi non sembrare un giumento se incappo in buona compagnia.", *Ibid.*, p. 436-437.

417 *Interdizioni israelitiche*, in: *Opere*, pp. 361-484. In dit werk behandelt Cattaneo de (economische) belemmeringen die in de loop van de geschiedenis aan de Joden zijn opgelegd en roept op om alle, ook vooral civielrechtelijke, bepalingen af te schaffen. Vgl. AMBROSOLI (1959), pp. 55-59.

418 Het blad zal eerst tot 1844 verschijnen en dan weer vanaf 1860.

419 *Opere*, pp. 703-781. Ook in: *S.S.*, pp. 309-433.

420 Vgl. FOCHER (1973), p. 49.

geschreven ter voorbereiding van een congres in 1844 en ter informatie van de congresgangers, is in feite een geschiedenis van Lombardije vanaf de prehistorie met naast een verhaal over de politieke geschiedenis ook zeer veel aandacht voor de taal, de natuur, de landbouw, de sociale betrekkingen, de water- en spoorwegen, enzovoort.[421] Dankzij deze reputatie wordt hij ook meermalen om raad gevraagd door de Oostenrijkse autoriteiten, hetgeen een verklaring kan zijn voor het feit dat Cattaneo niet deelneemt aan de diverse complotten in deze jaren. Hij was ook eigenlijk - zoals Brancato stelt - geen "uomo politico", hij wilde zich in stilte inzetten, niet in het openbaar: "Ik kan mij nuttig maken voor de zaak als men mij rustig in mijn hoekje en op mijn manier laat werken."[422]

Een andere verklaring voor het geringe politieke engagement van Cattaneo in deze periode wordt gegeven door Ambrosoli, die stelt dat hij heel goed economisch en politiek denken van elkaar kon scheiden en op economisch gebied de voordelen zag van de incorporatie in het Habsburgse rijk.[423] Wel verliest hij langzamerhand de hoop op mogelijke hervormingen van de kant van de Habsburgers. Zijn uiteindelijke breuk met de Oostenrijkers vindt plaats tijdens de *Cinque giornate di Milano* (18-22 maart 1848), als Milaan in navolging van revoluties elders in Europa in opstand komt en de 'bezetter' verjaagt. Gevraagd om leiding te geven aan de opstand komt de onverzettelijke[424] republikein en democraat Cattaneo al gauw in conflict met anderen die koning Carlo Alberto van Piemonte te hulp vragen. Met Mazzini is hij van mening dat de bevrijding van Lombardije moet plaatsvinden middels een opstand van het volk en niet via een annexatie bij het Koninkrijk Sardinië.[425]

Op 6 augustus wordt Milaan weer ingenomen door de Oostenrijkers; Cattaneo en zijn vrouw vluchten daarom naar Castagnola bij Lugano, net over de grens. Van daar vertrekt hij twee dagen later richting Parijs om steun te zoeken voor de Italiaanse revolutie. In de Franse hoofdstad aangekomen vindt hij echter weinig gehoor voor zijn oproep; de Franse regering, blijkt volgens Cattaneo, zeer slecht geïnformeerd te zijn over de ontwikkelingen

---

421 Salvemini noemt het werk een "modello tuttora insuperato in Italia, di monografia antropogeografica regionale", gecit. in FOCHER (1973), p. 49.

422 "Io posso farmi utile alla causa quando mi si lasci lavorare nel mio angolo e a modo mio.", *Ep.*, I, p. 318. Vgl. BRANCATO (1965), p. 327 en GIUSTI (1958), p. 12.

423 AMBROSOLI (1959), pp. 48-49.

424 Op 20 maart weigert hij in te gaan op de Oostenrijkse voorstellen voor een wapenstilstand en op 21 maart weigert hij toe te geven aan de druk die vanuit Piemonte op de leiders van de opstand wordt uitgeoefend, vgl. TRAMAROLLO (1978), p. 16.

425 Cattaneo was overigens - in tegenstelling tot Giuseppe Mazzini - zeer principieel in zijn standpunten en weinig geneigd compromissen te sluiten, vgl. BRANCATO (1965), p. 327.

in Italië en meer gehoor te geven aan de geluiden uit Turijn. Om hier verandering in te brengen zet Cattaneo zich aan het werk en schrijft in zeer korte tijd *L'insurrection de Milan*.[426] De snelheid waarmee dit werk in Parijs wordt neergeschreven lijkt in tegenspraak met de normale werkwijze van Cattaneo, die, zoals Ambrosoli zegt, traag en gedegen is: "er is nooit, absoluut nooit improvisatie, alle conclusies zijn het resultaat van een stipte, geleidelijke uitwerking, waarbij de overgang van één onderwerp naar een ander zich pas voordoet als het vorige afgerond is."[427] Toch heeft Cattaneo de tekst niet in één keer opgeschreven, zoals blijkt uit de brief die hij op 22 september schrijft aan zijn vrouw: "Ik dacht dat ik gek werd, ik heb hem zeker vier keer moeten overschrijven. Nooit in mijn leven heb ik zo veel en zo nutteloos iets op papier gekrabbeld en dus voel ik me uitermate ongelukkig".[428]

In november komt hij onverrichterzake weer terug in Lugano, waar hij zich definitief vestigt[429] en waar hij meteen begint aan een (aangevulde) vertaling van het in Parijs geschreven werk, vertaling die in al in januari 1849 uitkomt onder de titel *Dell'insurrezione di Milano nel 1848 e della successiva guerra*.[430] Inmiddels is de Franse versie in Piemonte, waar Vincenzo Gioberti op dat moment eerste minister is, verboden vanwege de anti-Savoie toon.[431]

Aangesteld als docent filosofie aan het kantonaal lyceum van Lugano, begint hij bronnenmateriaal te verzamelen over de gebeurtenissen tijdens het zogenaamde *triennio*, de jaren 1846-1848. Doel van Cattaneo is een op bronnen gebaseerde wetenschappelijke onderbouwing te verschaffen voor de geschiedenis van de Italiaanse revolutie, zoals hij die in de *Insurrection* had neergeschreven. In drie delen komt de verzameling uit bij de mede door Cattaneo geleide uitgeverij Tipografia Elvetica onder de titel *Archivio triennale delle cose d'Italia* (1850-1855).[432]

---

[426] *L'insurrection de Milan en 1848.* Paris: Amyot 1848. Geciteerd zal worden uit *Tutte le opere*, IV, pp. 185-316; ook in *S.S.*, pp. IV, 333-483.

[427] AMBROSOLI (1959), pp. 115-116.

[428] *Ep.*, I, p. 292.

[429] Cattaneo doet dus niet mee met de grote emigratiegolf vanuit Milaan naar Piemonte na de terugkomst van de Oostenrijkers. TRAMAROLLO (1978), p. 23 beweert zelfs dat 100.000 mensen, dus ongeveer drie kwart van de Milanese bevolking naar Turijn en omstreken emigreerde.

[430] Lugano: Svizzera italiana 1849. Geciteerd zal worden uit: *Opere*, pp. 847-995; ook in *S.S.*, IV, pp. 3-329.

[431] Zie *Opere*, p. 847 (noot van Sestan).

[432] Een deel is opnieuw uitgegeven in de *S.S.*, II, pp. 123-337.

In deze jaren blijft Cattaneo politiek actief, zowel in de kantonale politiek van het kanton Ticino als tijdens zijn regelmatige bezoeken aan Milaan, waar hij al sinds 1843 lid is van het Istituto Lombardo di Scienze, Lettere e Arti; hier houdt hij zijn beroemde filosofische lezingen, gebundeld onder de titel *Psicologia delle menti associate*.[433] Maar zijn voornaamste aandacht gaat uit naar het historisch onderzoek dat resulteert in essays die pleiten voor een federatie van democratische republieken in Italië naar Zwitsers dan wel Amerikaans model, een federatie gebaseerd op consensus en solidariteit. Belangrijkste werk in deze periode is ongetwijfeld het veel geciteerde *La città considerata come principio ideale delle istorie italiane* dat in afleveringen (17-31 oktober 1858) verscheen in de «Crepuscolo» van Tenca.[434] In dit prachtige essay wijst Cattaneo de comunale structuur van de steden aan als continu element in de Italiaanse geschiedenis, vanaf de Romeinse oudheid, via de middeleeuwen tot in de negentiende eeuw.

In 1860 wordt hij gekozen in het eerste Italiaanse parlement, maar hij zal nooit in het parlement verschijnen omdat hij weigert de eed af te leggen op het op Piemontese leest geschoeide Statuto Albertino.[435] Wel aanvaardt hij enkele, hem door Giuseppe Garibaldi opgedragen, missies naar Londen en Napels.[436] Ondanks de directe en indirecte invloed die hij blijft uitoefenen op de progressieve en anti-monarchistische intellectuelen van het post-Risorgimento, begint Cattaneo zich langzaam maar zeker terug te trekken uit zijn verschillende activiteiten. Nog één keer wordt hij in het parlement gekozen (1867) maar ook nu weigert hij de Kamer te betreden omdat hij dan gedwongen zou zijn de eed af te leggen. Carlo Cattaneo sterft in de nacht van 5 op 6 februari 1869 in Castagnola.[437]

---

[433] *S.F.*, I, pp. 407-446. De lezingen zijn uit 1859, 1860, 1863, 1864 en 1866.

[434] *La città considerata come principio ideale delle istorie italiane*, in: *Opere*, pp. 997-1040; ook in *S.S.*, II, pp. 383-437.

[435] Zie voor de aversie van Cattaneo ten opzichte van Piemonte ook GIUSTI (1958), p. 7. Giusti vertelt dat Cattaneo Cavour “Quell'orribile Cavour” noemt, of zelfs “dio Cavour” omdat “ai giardini pubblici si vede l'Italia in atto di adorarlo”. Ook TRAMAROLLO (1978), p. 17 en 24 geeft geen verwijzing als hij Cattaneo in verband met de eedaflegging de volgende woorden in de mond legt: “Voglio morire vergine!”. Evenmin een bronvermelding bij BELLONI (1974), p. 99, die het citaat nog uitbreidt tot “Voglio morire a culo vergine”.

[436] Over deze laatste stad en met name over de, door Hegel sterk beïnvloede, Napolitaanse schrijvers was Cattaneo niet erg enthousiast. Hij schreef daarover in onvervalst Milanees dialect: “Sti napolitan, che scriven inscì mal quand scriven ben: te consegni poeu quand scriven mal!” (Deze Napolitanen, die zó slecht schrijven als ze goed schrijven, moet je je voorstellen als ze slecht schrijven!), gecit. in TRAMAROLLO (1978), p. 13.

[437] In de literatuur komen we meermalen het verhaal tegen dat een van de laatsten, zo niet dé laatste die de stervende Cattaneo gezien heeft, Giuseppe Mazzini was. Vreemd genoeg laat TRAMAROLLO (1978), p. 28 deze gebeurtenis plaatsvinden op 6 februari terwijl hij op p. 13 zegt dat Cattaneo in de nacht van 5 op 6 februari sterft. FOCHER (1973), p. 45 laat Mazzini in januari bij Cattaneo komen.

Hoofdstuk 2: De geschiedfilosofie van de *democratici*

Het ter hand nemen van de historische werken van Romagnosi, Ferrari en vooral Cattaneo is een bijzondere gewaarwording indien daaraan vooraf is gegaan een lezing van de geschiedwerken van de *neoguelfi* en de *neoghibellini*. Het lijkt of men een andere historiografische wereld binnengaat, concreet, geannoteerd en controleerbaar, een wereld waarin men niet voortdurend op zijn *qui-vive* moet zijn om de achterliggende gedachte van de historicus te ontdekken. Zoals in de inleiding op dit deel reeds gesteld is adopteren Cattaneo en de zijnen een wetenschappelijke en op historische bronnen gebaseerde methode die hen in staat moet stellen niet het *gewenste* in de geschiedenis te ontdekken, maar de *waarheid*.[438] Hiertoe zijn ze ook is staat doordat ze zich niet gebonden achten door een religieuze dan wel nationalistische vooringenomenheid.[439] Opmerkelijk is ook dat bijvoorbeeld Cattaneo in zijn werk veel minder de eerste persoon meervoud gebruikt dan we dat gewend zijn van de andere twee stromingen. Een van de uitzonderingen daarop is misschien het gebruik van de wij-vorm in de *Notizie naturali* over het door Cattaneo zo geliefde Lombardije.

Geen *spirito di parte*, geen partijgeest dus, zoals Cattaneo die Cesare Balbo verwijt in een, overigens zeer negatieve, recensie op de *Vita di Dante* uit 1839.[440] De partijdigheid van Balbo komt volgens Cattaneo tot uiting in het feit dat Balbo en de *neoguelfi* Dante proberen te annexeren bij de *parte guelfa*, terwijl hij duidelijk behoorde tot de tegenpartij.[441] Een zelfde soort ergernis komt naar voren als Cattaneo ageert tegen het misbruik dat de 'pausgezinden' maken van Ugo Foscolo en diens houding ten opzichte van de Italiaanse eenwording.[442]

Volgens Cattaneo zijn de kenmerken van de middeleeuwse *guelfi* en *ghibellini*[443] absoluut niet toe te passen op stromingen in zijn eigen tijd:

> "En als de heer Balbo zich *guelfo* noemt, sterker nog, als hij ons

---

[438] Vgl. GALLETTI (1953), p. 211.

[439] Vgl. COFRANCESCO (1981), p. 19, die Cattaneo bijvoorbeeld "uno degli uomini più immuni da pregiudizi del suo tempo" noemt.

[440] *S.L.*, pp. 101-119.

[441] *Ibid.*, p. 110.

[442] *Ugo Foscolo e l'Italia*, *S.L.*, I, pp. 496-555.

[443] *Ibid.*, p. 112: *ghibellini*: "beni feudali, unità imperiale di tutta l'Italia, e avversione alla Chiesa"; *geulfi*: "beni materiali, repubbliche municipali, e avversione all'impero".

> allemaal in Italië *guelfi* wil laten zijn, zijn wij geneigd hem stomverbaasd aan te kijken. als naar een van de *Zeven Slapers*, die wakker wordt en een verhaal afmaakt dat hij vijhonderd jaar geleden begonnen was."[444]

Het feit dat Cattaneo wars was van binding aan een bepaalde partij heeft er ook toe geleid dat men later moeite heeft gehad hem in te delen in een bepaalde stroming. Zo heeft men zich afgevraagd of hij een late denker uit de Verlichting was of beter een vroege positivist genoemd kon worden. Tramarollo stelt in dit verband dat Cattaneo zeker de cultus had van "positieve" feiten en graag polemiseert met de "spiritualisten" uit zijn tijd, zoals Rosmini en Gioberti, maar dat hij aan de andere kant het materialisme van de positivisten mist.[445] Tramarollo kiest er dan ook voor Cattaneo te zien als een bemiddelaar tussen de erfenis van de Verlichting en de nieuwe positivistische denkbeelden.[446] Interessant en vooral vernieuwend binnen de Italiaanse historiografie is het feit dat Cattaneo veel meer dan zijn tijdgenoten aandacht schenkt aan sociale en economische ontwikkelingen in de geschiedenis. Zo kan hij bijvoorbeeld ook op een andere, minder negatieve, manier aankijken tegen de middeleeuwen, periode die volgens zowel Balbo als La Farina vooral verdeeldheid en strijd te zien gaf. Cattaneo laat zien dat naast de - ongetwijfeld sterke - politieke verdeeldheid, er eenheidsfactoren te ontdekken zijn op economisch gebied, zoals de organisatie van het bankwezen en de investeringen.[447]

Ook Focher weigert Cattaneo ergens in te delen en zegt dat de discussie of Cattaneo bij de Verlichting hoort danwel bij het Classicisme niet zo veel zin heeft omdat hij de "historiografische voorspelbaarheid" ontstijgt. Cattaneo maakt deel uit van de *humus* van zijn tijd, maar staat tegelijk op een hoger plan; Cattaneo is geen classicist maar een "classico", een klassieker.[448]

Eenzelfde soort discussie speelt rond de vraag naar de houding van Cattaneo ten opzichte van de Romantiek. Ook in dit verband spreekt Focher over een ambivalente

---

[444] *Ibid.*, p. 113: "E quando il signor Balbo si chiama guelfo, anzi ci vuole in Italia tutti guelfi, siamo tentati a guardarlo attonito, come uno dei *Sette Dormienti*, che si sveglia a finire un discorso incominciato cinquecento anni fa." De *Sette Dormienti* verwijst naar een legende van zeven kinderen die ca. 250 n.C. werden ingemetseld en in het jaar 450 wakker werden.

[445] TRAMAROLLO (1978), p. 12.

[446] *Ibid.*, p. 24.

[447] Vgl. CROCE (1930), I, pp. 214-216.

[448] FOCHER (1973), p. 39. Vergelijk over deze hele discussie ook BRANCATO (1965), p. 334-335; COFRANCESCO (1970), pp. 298-299; GALLETTI (1953).

houding: uit de Romantiek neemt Cattaneo de liefde voor de geschiedenis, de aandacht voor de individualiteit en de interesse in nieuwe methodes over. Tegen de Romantiek was hij vanwege het soms overdreven sentimentalisme, de mythologisering, de verheerlijking van bepaalde politieke krachten in de middeleeuwen, het voortdurend zoeken naar een nationale dimensie in het verleden en de afwijzing van thema's uit de klassieke mythologie.[449] Tramarollo ironiseert trouwens over het feit dat het graf van Cattaneo in Milaan naast dat van Alessandro Manzoni ligt, zijn "grote rivaal", die hij tijdens de Milanese opstand van 1848 "spauresg", een bangerik genoemd had.[450]

Ook Cattaneo zelf gaat expliciet in tegen de denkbeelden van zowel de romantici als de neoclassicisten. In zijn artikel *Il "Don Carlo" di Schiller e il "Filippo" d'Alfieri* uit 1842 geeft hij aan dat het verguizen van buitenlandse literatuur nog erger is dat het vereren ervan:

> "Laten we gerust met gastvrije en wijze waardering de voortreffelijke voorbeelden in ons opnemen van de antieke en moderne literatuur [..] Als het niet lovenswaardig is dat de jeugd de buitenlandse werken adoreert, dan is het nog veel slechter en schadelijker als zij ze helemaal niet kent."[451]

Terwijl Cattaneo dus, samen met de romantici, voorstander is van het gebruik van buitenlandse literatuur,[452] sttel hij zich op het punt van de Italiaanse taal op een heel ander standpunt. In het artikel *Fede e Bellezza di Niccolò Tommaseo* uit 1840 ridiculiseert hij de moeite[453] die schrijvers uit zijn tijd doen om hun roman een eigen stijl en taal te geven, die immers volgens hen "volkser" moet klinken dan in het verleden het geval was. Cattaneo is verontwaardigd over de barbaarse aanval op de Italiaanse taal: "onze taal is Godzijdank een gemaakte zaak, geen zaak om te maken."[454] De fout is volgens hem dat iedereen zijn eigen

---

449 FOCHER (1973), p. 72. Over Cattaneo's duidelijk minder positieve houding ten opzichte van de middeleeuwen dan de romantici, zie FOCHER (1973), p. 80.

450 TRAMAROLLO (1978), pp. 13-14. Zie over relatie Manzoni - Cattaneo ook: FOCHER (1973) p. 127-128.

451 "Accogliamo pure con ospitale e saggia estimazione gli eccelsi esempli di tutte le antiche e moderne letterature, poichè la molticiplità dei modelli assicura la libertà degli studi, e prepara da lungi la feconda e varia potenza delle opere. Se non è lodevole che la gioventù nostra adori le cose straniere, è assai più turpe e dannoso che al tutto le ignori.", in *S.L.*, I, p. 63.

452 Vgl. ook *S.L.*, I, p. 64: "Già da lungo tempo andiamo ripetendo che l'Italia ha *stringente* bisogno di tradurre i capolavori letterarii di tutti i tempi e di tutte le nazioni" en p. 65: "Avanti adunque colle traduzioni delle illustri opere d'ogni lingua e d'ogni paese!"

453 "Questa profonda e quasi fatale preoccupazione della lingua ...", *S.L.*, I, p. 122.

454 "la nostra lingua è cosa fatta, grazie a Dio, non cosa da fare", *Ibid.*, I, p. 124.

taal probeert te maken, de een met oude woorden, de ander met nieuwe, verzonnen woorden.[455] Cattaneo was duidelijk trots op de Italiaanse taal en als een ware classicist probeerde hij in zijn taalgebruik zo zuiver en zo dicht mogelijk bij het Latijn te blijven.[456] Een kleine exercitie om de overeenkomsten tussen het Latijn en het Italiaans aan te duiden vinden we in Cattaneo's *Introduzione a una grammatica latina*. Na aangegeven te hebben hoe de twee talen naar elkaar toegegroeid zijn, presenteert hij een kleine tekst die zowel Italiaans als Latijn kan zijn:

> In te sola, Maria, in te confido
> In tua materna cura respirando
> Quasi columba in suo beato nido.[457]

Cattaneo koestert de Italiaanse taal en is trots op de overeenkomsten ervan met het Latijn. Toch gaat hij niet zo ver dat hij zich afsluit van buitenlandse invloeden op de Italiaanse cultuur zoals Romagnosi deed; deze laatste benadrukte het oorspronkelijk Romeinse karakter van de Italiaanse beschaving en ergerde zich aan schrijvers die, bijvoorbeeld in de *Conciliatore*, het 'nordische' element benadrukten.[458]

In de beoefening van de geschiedenis roept Cattaneo op open te staan voor nieuwe inzichten van buitenaf en er naar te streven "alles te onderzoeken, alles te weten"[459] zodat het "incivilimento", de vooruitgang van de menselijke beschaving verklaard kan worden.[460] Maar dat niet alleen: naast het verklaren van de vooruitgang dient de

---

455 Cattaneo geeft een aantal aardige voorbeelden: "Altri, come se la lingua non vi fosse ancora, prende il bordone da peregrino, e va ramingo per Toscana a far abbaiare i cani delle cascine, per raggranellare atomi novelli da far lingua; e spera che i milioni dei viventi in Italia divengano ad un subito mutoli e bimbi, per rifarsi *da capo* la memoria, e rivivere contadini e piazzaiuoli, e dire *calen di maggio* e *acqua ghiaccia*." *Ibid.*, I, 124.

456 Vandaar bijvoorbeeld dat we door het hele werk van Cattaneo af en toe een afwijkende spelling in de vorm van latinismen tegen komen voor woorden als *publico, commune, lutta, ruina*. Vgl. FOCHER, p. 40.

457 *S.L.*, II, p. 87.

458 Vgl. CROCE (1930), I, pp. 209-212.

459 "Bisogna tutto esaminare, tutto conoscere. Fino i libri di Magia, di Cabala, di Alchimia. Poiché quegli uomini avevano la testa al pari di noi, avevano la facoltà di pensare egualissima alla nostra. L'uomo non ama in buona fede l'errore. Quindi se quegli uomini si aggirarono sempre in mezzo agli errori bisogna pure che da qualche apparenza di verità vi siano stati condotti.", *S.P.*, IV, p. 507.

460 Vgl. BRANCATO (1965), p. 335.

beschrijving van de historische ontwikkeling ook om er lering uit te trekken, om op het heden toegepast te worden. De historiografie heeft dus voor Cattaneo een duidelijke educatieve functie.[461] Het resultaat van deze benadering van de geschiedenis, van dit zoeken naar *kennis* en *waarheid*, zal onderzocht worden aan de hand van de visie op de eenheid van Europa van de *storiografia scientifica*.

[461] Vgl. AMBROSOLI (1959), p. 89.

Hoofdstuk 3: Het Idee van Europa van Cattaneo en zijn stroming

Over de ideeën omtrent de eenheid van Europa bij Romagnosi, Ferrari en vooral Cattaneo is reeds zeer veel geschreven.[462] In bijna alle algemene werken over de geschiedenis van het idee van Europa komt de naam van Cattaneo voor, bij de Italiaanse werken vaak in de vorm van een uitgebreide behandeling van zijn ideeën, bij andere niet-Italiaanse werken meestal als tegenhanger van Franse en Duitse Europa-denkers. Ook kan er bijna, zeker in Italië, geen congres over de 'historische wortels' van het concept Europa voorbijgaan of Cattaneo wordt genoemd als één van de voorvaderen van een verregaande Europese eenheid.

Toch blijven de meeste auteurs in gebreke als het gaat om de concrete uitwerking van Cattaneo's ideeën en om de toepassing ervan, niet zozeer in de twintigste eeuw, maar in de eerste helft van de negentiende eeuw. Bovendien heeft zijn oproep tot de vorming van de Verenigde Staten van Europa buitensporig veel aandacht gekregen, hetgeen Cattaneo geen recht doet. Hoewel die oproep belangrijk, nieuw en voor ons burgers van de Europese Unie wellicht interessant is, is het zeker niet het enige en misschien niet het beste wat hij over de Europese eenheid te berde heeft gebracht.

Giandomenico Romagnosi, zoals gezegd leermeester van zowel Ferrari als Cattaneo, zag het Europa van zijn tijd als een culturele, civiele en economische eenheid.[463] Deze eenheid is voor hem het resultaat van een natuurlijk beschavingsproces, een "*incivilimento*"[464] waarvan de basis is gelegen in de stedelijke organisatie en het civiel recht uit de Romeinse oudheid. *Incivilimento* is een in toenemende mate beschaafde wijze van samenleven binnen het raamwerk van een staat, van een nationale staat.[465] De *nazione* vormt de ideale uitingsvorm van dit *incivilimento*, een vorm die gehandhaafd moet worden en niet verloren mag gaan ten gunste van een politieke eenheid van Europa. De jurist Romagnosi zag

---

[462] Zie voor de literatuur de betreffende afdeling van de systematische bibliografie achter in dit onderzoek.

[463] Vgl. over de ideeën van Romagnosi o.a.: VISCONTI (1948), pp. 197-206 en CURCIO (1950), pp. 214-216 en (1958), pp. 579-583.

[464] Zie voor Romagnosi's uitgebreide behandeling van dit *incivilimento* diens *Dell'indole e dei fattori dell'incivilimento con esempio del suo risorgimento in Italia*. Milano: Annali Universali 1832. Vgl. CROCE (1930), I, pp. 209-210.

[465] Romagnosi, *Dell'indole* ... op.cit., p. 12.

immers in het nationaliteitsprincipe de enig mogelijke basis van het internationaal recht.[466]

Duidelijk gevolg van de kenmerken die Romagnosi aan de bovenstaande beschaving geeft, is het typisch Europese karakter ervan. Europa is voor hem ongetwijfeld het verst in bovengenoemd proces en dus het meest beschaafde werelddeel, dat geroepen is leiding te geven aan de andere continenten. Zoals we gezien hebben heeft hij, met zijn ideeën over een Europese superioriteit, die als een feitelijkheid gezien wordt waarop men niet trots mag zijn[467], niet alleen de federalisten Cattaneo en Ferrari beïnvloed, maar zeker ook de *scuola neoguelfa* van Balbo. Met name het idee van een uiteindelijke fase van de Europese geschiedenis waarin sprake zal zijn van een krachtige "grote Europese familie"[468] is bij vele latere historici terug te vinden.[469] Deze krachtige familie mag echter zeker niet overheersen over de andere delen van de wereld, net zo min als binnen Europa het ene land het andere mag overvleugelen en zo het noodzakelijke evenwicht in gevaar brengen.[470]

In navolging van Romagnosi stelt ook Giuseppe Ferrari dat een politieke eenheid van Europa onwenselijk is. Ferrari ziet in de hechte politieke eenheden als Rusland en China afschrikwekkende voorbeelden van hoe een dergelijke eenheid de vrijheid van volkeren beknot en een beletsel vormt voor algemene verbroedering van de volkeren in een bijna Mazziniaanse *Umanità*.[471] Een samengaan zonder opgave van hetgeen Europa van China en Rusland onderscheidt, namelijk de vrijheid, kan volgens Ferrari alleen indien gestreefd wordt naar een federaal Europa, gevormd door vrije, onafhankelijke naties.

Opvallend is hoe al deze historici en denkers, of ze nu streefden naar een Europa in de vorm van een *incivilimento* (Romagnosi), een *fratellanza* (Ferrari) of een *umanità* (Mazzini)[472], blijven vasthouden aan het begrip *nazione*, aan de vrije en onafhankelijke natie. Ook bij hen is derhalve, net als we zagen bij de andere stromingen binnen de historiografie, sprake van een koppeling tussen de eenheid van Europa enerzijds en de

---

466 Zo was voor Romagnosi bijvoorbeeld duidelijk dat het begrip "juiste oorlog" alleen te definiëren was in een relatie tussen naties. Vgl. *La scienza delle costituzioni.* Firenze 1850, II, p. 395.

467 Vgl. CURCIO (1958), pp. 581-582.

468 Gecit. bij CURCIO (1958), p. 580.

469 Ten onrechte noemt Bulferetti Romagnosi's concept van Europa typisch achttiende eeuws (BULFERETTI (1957), p. 39). Weliswaar past het idee van een dergelijke grote familie zeker in de Verlichting, maar de kracht van Romagnosi's concept en de invloed ervan in de negentiende eeuw komt naar mijn mening voort uit de rol die hij binnen die grote familie toekent aan de naties.

470 Vgl. ook CURCIO (1958), pp. 582-583.

471 Vgl. VISCONTI (1948), pp. 206-213.

472 Vgl. SALVATORELLI (1964), p. 347.

bevrijding van de Italiaanse natie anderzijds.[473]

Wat betreft de visie op de natie is Carlo Cattaneo duidelijk een fase verder dan de hier boven genoemde auteurs. Zagen dezen de natie nog als een romantisch concept van een homogene groep, gekenmerkt door taal, cultuur en geschiedenis, Cattaneo beschouwt de natie meer als het historische resultaat van onnoemlijk veel wisselwerkingen en wederzijdse bijdragen en reacties tussen de volkeren.[474] Cattaneo bekijkt de geschiedenis dan ook zeker niet vanuit een "nationale optiek"[475], die voor hem te beperkt is en geen recht doet aan de veelzijdigheid van de Europese samenlevingen. Bij hem staan daarom - eerder dan het begrip *nazione* - de begrippen samenleving (*comunità*) en maatschappij (*società*) centraal, vooral ook omdat, in tegenstelling tot het nogal statische begrip *nazione*, deze begrippen een ontwikkeling in zich bergen, een vooruitgang die overeenkomt met het *incivilimento* zoals Romagnosi dat zag.[476]

Deze visie van Carlo Cattaneo op de natie heeft uiteraard gevolgen voor zijn visie op Europa. Veel auteurs die Cattaneo's Europa-gedachte hebben geprobeerd te beschrijven, geven aan dat dit moeilijk is gezien de veelheid van zijn geschriften, die bijna alle betrekking hebben op deelgebieden van het idee van Europa.[477] Europa is bijna nooit het centrale onderwerp van zijn artikelen, terwijl het tegelijkertijd wel altijd aanwezig is, bijvoorbeeld in zijn onderzoeken op het gebied van de talen of van de economie van de Europese landen. Deze gefragmenteerdheid is naar mijn mening echter geenszins een blijk van onvermogen van Cattaneo, maar komt juist overeen met zijn visie op Europa; Europa namelijk niet als historische eenheid waarvan de oorsprong gezocht moet worden in de Grieks-Romeinse dan wel Germaanse beschaving, maar als een ideaal voor de toekomst. We hebben eerder gezien hoe Cattaneo waarschuwt tegen een terugprojectie in het verleden van contemporaine nationale idealen, tegen het in grote rivieren zoeken naar de oorsprong van kleine beekjes: een zelfde soort houding meet hij zich aan als het om Europa gaat.

---

[473] Vgl. voor wat betreft Mazzini: VISCONTI (1948), p. 174, die stelt dat ook bij hem Europa ten dienste van Italië stond.

[474] Vgl. FOCHER (1973), p. 22, die onder andere stelt dat Cattaneo hiermee in feite voorloper is van Ernest Renan en Werner Kaegi.

[475] Zie VALSECCHI (1973), p. 127: "La sua visione storica non è egocentricamente impostata su di una stretta visuale nazionale; valica, anzi, i confini della stessa Europa".

[476] Vgl. COFRANCESCO (1970), pp. 303-316.

[477] Vgl. bijvoorbeeld CURCIO (1958), p. 683.

De vermeende eenheid en zelfs originaliteit van Europa moet volgens hem gerelativeerd worden door na te gaan welke externe factoren invloed hebben uitgeoefend. Zo stel hij in een beroemd citaat uit de *Notizie naturali e civili su la Lombardia* dat Europa gekenmerkt wordt door zowel een "uniform element" als een "afwisselend element": het uniforme element, de eenheid, is afkomstig uit Azië, terwijl de verscheidenheid eigen is aan Europa zelf en tot uiting komt in de afzonderlijke naties, zoals die zich op Europese bodem ontwikkeld hebben.[478]

Deze stellingname uit de *Notizie* is voor Cattaneo geen abstractie maar komt voort uit zijn onderzoekingen op vele terreinen en met name op het gebied van de Europese talen. Het is opvallend dat vele auteurs de beschouwingen van Cattaneo over de historische ontwikkeling van de talen noemen als vóórbeeld van zijn idee van Europa, terwijl naar mijn overtuiging juist in die beschouwingen de basis ligt van Cattaneo's verdere gedachtengang over Europa. In 1841 verschijnt in het tijdschrift «Politecnico» zijn, naar aanleiding van het eerste deel van de *Atlante linguistico d'Europa* van B. Biondelli geschreven, artikel *Sul principio istorico delle lingue europee*.[479] Gezien het belang van het artikel voor ons onderwerp zal ik hier niet volstaan met enkele pakkende citaten, zoals de meeste auteurs doen, maar proberen de volle draagwijdte van Cattaneo's betoog weer te geven.

Cattaneo stelt in het artikel dat nieuwe gegevens over tot dan toe onbekende talen nieuwe inzichten tot gevolg dienen te hebben, waardoor er geen ruimte meer is voor "kinderlijke verbanden en verdraaide afleidingen"[480], maar wel voor een classificatie van talen in het kader van een nieuwe hulpwetenschap voor de geschiedwetenschap, namelijk de linguïstiek. Na een korte inleiding poneert Cattaneo zijn stelling:

> "De levende en dode talen van Europa verwijzen bijna allemaal naar een gemeenschappelijke vorm [...] Hoe verschillend ze in eerste instantie ook mogen klinken, ze zijn verbonden door een, al dan niet naaste, verwantschap"[481]

Uitgebreid laat hij hierop de verschillende Europese talen de revue passeren om zijn

---

478 "Se v'è in Europa un elemento uniforme, il quale certo ebbe radici nell'Asia, madre antica dei sacerdozii, degli imperii, delle scritture e delle arti, v'ha pur anco un elemento vario; e costituisce il principio delle singole nazionalità [...] Le varie combinazioni fra l'avventizia unità e la varietà nativa si svolsero sulla terra d'Europa; non approdarono già compiute dall'Asia.", *Notizie naturali e civili su la Lombardia*, in: *Opere*, p. 711.

479 Nu in *S.L.*, I, pp. 154-201. Zie over deze tekst o.a. CURCIO (1958), pp. 683-685, VISCONTI (1948), pp. 218-223 en DE ROUGEMONT (1961), pp. 247-249.

480 "ravvicinamenti puerili e deduzioni contorte", *Ibidem*, p. 155.

481 "Le lingue vive e morte d'Europa si riferiscono quasi tutte a un modulo commune [..] per quanto dissonanti possano sembrare a prima giunta, sono connesse da una più o men prossima parentela", *Ibidem*, p. 158.

stelling te bewijzen en om aan te geven welke talen een uitzondering op de regel vormen (met name het Baskisch, het Turks en het Fins).

De vaststelling van deze verwantschappen kan een nieuw licht werpen op de theorieën over de oorsprong van de Europese volkeren. De meeste schrijvers uit zijn tijd en vooral de Duitsers, willen, volgens Cattaneo, "dat de Europese naties alle als eenheden uit Azië afkomstig zijn, en om precies te zijn uit de vallei van de Indus."[482] Deze schrijvers zien de volkeren naar het westen stromen, als rivieren over een "leeg en stil Europa"[483], in verschillende etappes van de geschiedenis, waarbij het volgende volk weer sterker is dan het vorige. Zo ontstaat het, volgens Cattaneo onjuiste, beeld van een "processie van volkeren", die door de historici "volksverhuizingen" genoemd worden en "waar alle Duitse boeken bartsensvol van staan."[484] Tegen dit vertekende beeld trekt hij met behulp van historische en taalkundige gegevens ten strijde en concludeert uiteindelijk:

> "Het is onmogelijk dat toen het Oosten zo bruisend van volkeren was, ons Europa geheel en al leeg was."[485]

In de vroegste tijden, zo stelt Cattaneo,[486] was Europa bevolkt door een groot aantal geïsoleerde stammen, ieder met een eigen taal. De gebieden van deze stammen waren voor de machtige beschavingen in bepaalde Aziatische gebieden een dankbare prooi in hun zucht naar slaven, huiden en metalen. Cattaneo volgt de meest waarschijnlijke route waarlangs deze strooptochten zouden kunnen hebben plaatsgevonden, namelijk de via de Hellespont (de Dardanellen), de Griekse kusten, de Middellandse Zee en de oevers van de Europese rivieren en onderbouwt deze visie met gegevens over de verschillende Europese talen.

Hoewel Cattaneo de sterke beïnvloeding van Europa door Azië onderkent, benadrukt hij de verschillen tussen de inheemse stammen, verschillen die een verklaring vormen voor de, ondanks grote overeenkomsten, toch duidelijke verschillen tussen de talen.[487] "De

---

482 "vogliono che le nazioni europee provenissero tutte in corpo dall'Asia, e propriamente dalla valle dell'Indo.", *Ibidem*, p. 166. Voor de vertaling van de zinsnede "tutte in corpo" ("alle als eenheden") is ook gekeken naar een bijna gelijkluidend citaat dat hierna behandeld zal worden uit *Su la lingua e le leggi dei Celti*, *S.L.*, I, p. 218.

483 "s'inoltrano nella vuota e silenziosa Europa", *Ibidem*, p. 167.

484 "trasmigrazione dei popoli, di cui tutti i libri tedeschi sono pieni a sazietà", *Ibidem*, p. 167.

485 "E' impossibile che quando l'Oriente era così esuberante di popoli, la nostra Europa fosse al tutto vuota.", *Ibidem*, p. 172. Terzijde zij opgemerkt dat Cattaneo hier spreekt van *ons* Europa, hetgeen hij zelden doet.

486 *Ibidem*, p. 179.

487 *ibidem*, p. 191.

theorie die hier verkondigd wordt over de Europese talen [...] verklaart zowel de *affiniteiten* tussen de talen als hun onderlinge *verschillen*".[488] Voor hem is dit een belangwekkende constatering, aangezien de taal de kern is van de aard van een natie en niet zozeer het "bloed", dat wil zeggen het ras.[489]

Samenvattend stelt Cattaneo dat door taalkundigen niet gezocht moet worden naar een oertaal en door historici niet naar een oerbeschaving, want:

> "de levende talen van Europa zijn niet de uiteenlopende uitzaaiingen van een gemeenschappelijke primitieve taal, die neigt naar *veelheid* en naar *ontbinding*; maar ze zijn de enting van een gemeenschappelijke taal op het wilde struikgewas van de oorspronkelijke talen, hetgeen leidt tot *samenbinding* en tot *eenheid.*"[490]

Er is dus geen sprake van nationale talen die meer van elkaar gaan verschillen naar gelang ze verder van de bron verwijderd zijn, integendeel. De - langzame maar onomkeerbare - tendens gaat richting eenheid, want het aantal talen neemt af, de verschillen vervagen, in dezelfde mate als ook de menselijke samenlevingsvormen een neiging tot eenheid vertonen: stammen worden volkeren en volkeren worden naties.[491]

Dus, zegt Cattaneo, indien men geïnteresseerd is in het vroege Europa, dan dient met niet hoopvol op zoek te gaan naar een verloren gewaand *Atlantis*, maar dient men de enige overblijfselen uit die tijd zonder geschiedenis en zonder monumenten te onderzoeken, namelijk de dialecten.[492] Historici en taalkundigen zullen dit moeten doen, niet uit zucht naar roem maar "uit een simpele en eenvoudige behoefte om de waarheid te kennen, zoals die zich zal openbaren; want de kinderen van een nobel vaderland dienen zich tevreden te stellen en geëerd te zijn met de simpele en naakte waarheid."[493]

---

488 "La dottrina che qui si porge delle lingue europee [...] spiega tanto le *affinità* delle lingue quanto le loro *diversità*", *Ibidem*, p. 196.

489 "Il secreto del genio nazionale non risiede tanto nel sangue, quanto nel linguaggio", *Ibidem*, p. 199.

490 "In questo principio le lingue vive d'Europa non sono le divergenti emanazioni d'una primitiva lingua commune, che tende alla *pluralità* ed alla *dissoluzione*; ma sono bensì l'innesto d'una lingua commune sopra i selvatici arbusti delle lingue aborigene, e tende all'*associazione* ed all'*unità*.", *Ibidem*, p. 199.

491 *Ibidem*, p. 200: "Il tempo dilata il campo delle lingue, e perciò ne diminuisce il numero; esso ne scolora le differenze, nella stessa misura che dilata e congiunge i consorzi civili, e costruisce le tribù in popoli, e i popoli in nazioni."

492 "Intanto i dialetti rimangono unica memoria di quella prisca Europa che non ebbe istoria, e non lasciò monumenti", *Ibidem*, p. 200. De hele zin staat bij Cattaneo in kapitalen.

493 "... per semplice e schietto desiderio di conoscere la verità, come si verrà manifestando; poiché i figli d'una illustre patria debbono star contenti e gloriosi alla semplice e nuda verità.", *Ibidem*, p. 201.

Carlo Cattaneo's idee van Europa als dochter van Azië, door haar moeder beïnvloed zonder dat haar oorspronkelijke karakter verdwijnt, komt sinds 1841 zeer vaak terug in zijn vele taalkundige geschriften. Steeds legt hij de nadruk op de *unità* en de *molteplicità*, op de eenheid en veelheid van de Europese talen. In 1844 bijvoorbeeld schrijft hij een artikel over de taal en de wetgeving van de Kelten, dat wederom eindigt met een algemene beschouwing van de talen en waarbij bovendien een koppeling gemaakt wordt tussen de ontwikkeling van de talen en die van de naties:

> "die mengeling van woorden die in Europa de afzonderlijke talen vormden, en die mengeling van families die in Europa de afzonderlijke naties vormden, vonden plaats *op de zelfde grond waar ze nu nog steeds leven*. Dus terwijl de elementen van onze nationaliteiten inderdaad één voor één en op verschillende tijdstippen en manieren uit Azië kwamen, *zijn hun samengestelde vormen historische combinaties die in Europa hebben plaatsgevonden*, en [dit] door toevoeging van opeenvolgende entingen op onuitroeibare boomstammen, waarin het palladium van elke nationaliteit gelegen is."[cursief van Cattaneo][494]

En dus, vervolgt Cattaneo, zijn de theorieën van Schlegel en alle anderen onwaar, die de Grieken, de Kelten, de Germanen en de Slaven "als kant en klare volkseenheden" uit Azië laten komen.[495]

Ook in zijn voorwoord op de door hem verzorgde uitgave van *Alcuni scritti* (1846)[496] komt het thema weer naar voren, temidden van een tirade van Cattaneo tegen de taalpuristen van zijn tijd die de Italiaanse taal volkser willen maken:

> "De Aziatische oorsprong van de Europese volkeren en talen dient zo opgevat te worden dat hun afzonderlijke elementen uit Azië afkomstig zijn, maar dat hun concrete combinaties op Europese bodem hebben plaatsgevonden. De opvatting van de meerderheid van de schrijvers dat er een massale inval van de volkeren met hun

---

494 "quelle miscele di voci che in Europa costituirono le singole lingue, e quelle miscele di famiglie che in Europa costituirono le singole nazioni, avvennero *su la terra stessa ove quelle vivono tuttora*. Laonde se gli elementi delle nostre nazionalità vennero pure ad uno ad uno e in diversi tempi e modi dall'Asia, *le loro formule complessive sono combinazioni istoriche avvenute in Europa*, e per addizione di successivi innesti a tronchi inestirpabili, nei quali sta il palladio d'ogni nazionalità.", *Su la lingua e le leggi dei Celti*, in: *S.L.*, I, pp. 217-218. Het artikel is geschreven naar aanleiding van de uitgave van de Lex Salica door de Duitser Leo (1842).

495 *Ibidem*, p. 218: "E quindi immaginarie sono le dottrine di Schlegel e di tutti gli altri, che fan venire dall'Asia i Greci, i Celti, i Germani, gli Slavi, *in corpi di nazioni già belle e fatte* e quali le vediamo in Europa". Deze zelfde opmerkingen zijn te lezen in de, eveneens uit 1844 stammende, *Notizie naturali e civili su la Lombardia*, cap. V, in: *Opere* (ed. SESTAN), pp. 710-711.

496 Het betreft de *Prefazione* op *Alcuni scritti*, Milano: Borroni e Scotti 1846. Nu in *S.L.*, I, pp. 1-8.

> tegenwoordige talen geweest is, heeft geen historische onderbouwing”[497]

En hoewel de dialecten kostbare gegevens bevatten over het vroege en oorspronkelijke Europa en hoewel ze bepalend zijn geweest voor de vorming van de verschillende nationale talen, zijn en blijven het dialecten die onbruikbaar zijn als nationale taal.[498]

Het laatste artikel van Cattaneo dat ik in dit kader zou willen noemen is vreemd genoeg naar mijn weten onopgemerkt gebleven in de literatuur.[499] Het nu volgende citaat uit *L'antico Egitto e le origini italiche* (1861) is vooral interessant omdat naast de reeds bekende vergelijking van de enting (Azië) op de stam of struik (Europa), sprake is van een gebrek aan inheemse oorsprong voor Italië maar ook voor Europa als geheel:

> “De oudste geschiedenissen van Italië en Griekenland zijn planten zonder wortels; het zijn entingen van buiten af op een wilde stam. Onze oudste beschaving met haar talen en kunsten en godsdiensten ontkiemde niet spontaan temidden van de bossen van de inheemse stammen. Om een eenvoudige en duidelijke typering te geven van haar oorsprong, kan men zeggen dat Italië en Griekenland stonden ten opzichte van het oosten, zoals later Amerika stond ten opzichte van Italië; of, beter nog, zoals in onze tijd het laatste Oceanië staat ten opzichte van Europa en Amerika. Dientengevolge kan Europa, net zo min als Oceanië in zijn schoot de monumenten aanwijzen van een oorspronkelijk eigen *incivilimento*.”[500]

Samengevat kan gesteld worden dat Cattaneo uit zijn vele studies over de Europese talen

---

497 “L'origine asiatica delle nazioni e delle lingue europee si deve intendere in modo che i singoli loro elementi siano provenuti dall'Asia, ma che le loro positive combinazioni siano accadute su la terra d'Europa. Le irruzioni dei popoli in massa e colle loro presenti lingue, come il vulgo delli scrittori intende, non hanno fondamento istorico”, *Ibidem*, p. 7.

498 *Ibidem*, pp. 7-8. Cattaneo refereert hier ongetwijfeld aan de pogingen van de Accademia della Crusca en anderen om een ‘echte’ Italiaanse taal te creëren, hetgeen volgens hem leidt tot vreemde vondsten die nog doder zijn dan het Latijn, “raffinatezze che fanno retrocedere la publica ragione” (p. 7).

499 Dit zou te wijten kunnen zijn aan het feit dat vele auteurs in verkorte dan wel uitgebreide vorm, de citaten overnemen van vroegere auteurs. Wederom blijkt dat de selectie van CROCE (1930) en VISCONTI (1948) bepalend is geweest voor de keuze van het materiaal van met name CURCIO (1950 en 1958).

500 “Le istorie più antiche dell'Italia e della Grecia sono piante senza radice; sono innesti avventizii sopra stipite selvaggio. La più antica civiltà nostra colle sue lingue e arti e religioni non germogliò spontanea tra le selve degli aborigeni. Per dare una semplice ed evidente nozione de' suoi primordii, si può dire che Italia e Grecia furono all'Oriente ciò che poi furono all'Italia le Americhe; anzi piuttosto, ciò che sotto li occhi nostri fu all'Europa e all'America l'ultima Oceania. Perlochè, al pari dell'Oceania, l'Europa non può additare nel suo seno i monumenti d'un proprio nativo incivilimento.”, *L'antico Egitto e le origini italiche*, in *S.L.*, I, pp. 640-679, citaat op p. 640.

de conclusie trekt dat het taalkundige Europa, maar ook Europa als zodanig gekarakteriseerd wordt door de spanning tussen twee eigenschappen, namelijk eenheid en veelheid, uniformiteit en verscheidenheid, eigenschappen die enerzijds voortvloeien uit de Aziatische invloed op Europa in de vroegste geschiedenis en anderzijds uit het oorspronkelijke karakter van het continent. Dit aldus gedefinieerde Europa is echter niet statisch maar juist in beweging, een natuurlijke beweging van de talen maar ook van de volkeren naar *comunanza*, naar gemeenschappelijkheid, naar eenheid.[501] Dit proces, deze tendens, is Cattaneo's interpretatie van het *incivilimento*, zoals we dat al eerder bij Romagnosi tegenkwamen. Bovendien is in deze gedachtengang wederom duidelijk de invloed van François Guizot herkenbaar: deze laatste immers stelde dat de Europese beschaving slechts kon bestaan dankzij de diversiteit en de variëteit van de nationale beschavingen die er deel van uitmaken en dat juist die diversiteit Europa onderscheidt van andere (bijvoorbeeld Aziatische), c.q. vroegere beschavingen (bijvoorbeeld de Grieks-Romeinse) die zich gevormd hadden vanuit één principe.[502]

Het grote verschil tussen de ideeën van Cattaneo en die van Guizot is gelegen in het feit dat de laatste, als gelovige, meende dat de vorming van de Europese, lees Christelijke beschaving gestuurd werd door de Voorzienigheid, gedachte die we met name ook tegenkwamen bij de stroming van de *neoguelfi*. De oorsprong van de Europese beschaving is voor Guizot dan ook een Goddelijke oorsprong. Cattaneo daarentegen gelooft niet in een leiding door de Voorzienigheid, maar in een (pre)historische oorsprong, die onderzocht dient te worden, en in een natuurlijk - en dus niet Goddelijk - beschavingsproces: de "veelvormige aard van ons beschavingsproces".[503] En terwijl Guizot, en met hem de *neoguelfi*, spraken van een superioriteit van Europa die gebaseerd is op het Christendom, constateert Cattaneo slechts dat Europa verder is gevorderd in het *incivilimento* dan andere delen van de wereld, aldus de mythe van een superieur Europa relativerend.[504]

Cattaneo's stelling dat Europa 'verder' en dynamischer is dan Azië blijkt bijvoorbeeld uit zijn beschouwingen uit 1860 over Japan. Ondanks het feit dat Japan nooit door vreemde mogendheden veroverd is en dus altijd onafhankelijk is gebleven, kennen de

---

501 Vgl. over dit thema o.a. VISCONTI (1948), p. 213-216 en COFRANCESCO (1981), p. 21.

502 Zie voor een duidelijke behandeling van de ideeën van Guizot: CHABOD (1974), pp. 137-144.

503 "multiforme indole del nostro incivilimento", *S.S.*, II, p. 111. Vgl. over de verschillen tussen Guizot en Cattaneo ook: FOCHER (1973), pp. 37-38.

504 Zie voor een opsomming van al het goede wat uit het oosten komt (allerlei ambachten, wetenschappelijke ondekkingen, specerijen, maar ook godsdiensten, wetgevingen, wetenschappen, schone kunsten, letteren en natuurlijk de Europese talen) Cattaneo's *Ideologia delle genti*, in: *S.F.*, III, p. 145.

Japanners geen echte vrijheid: er is geen juridische regeling van de rechten van burgers, alles is gebaseerd op een eeuwenlange, strenge en statische traditie, die geen verandering en geen beweging toestaat.[505]

Het is dus een relatief gebrek aan vooruitgang, aan *incivilimento*, wat de volkeren onderscheidt, en niet een raciaal verschil, of dat verschil nu gelegitimeerd wordt vanuit de reeds besproken Jafeth-traditie of met biologische argumenten. Tegen die laatste denkwijze, namelijk de vaststelling van raciale verschillen op biologische kenmerken, verzet Cattaneo zich fel,[506] met name tegen het misbruik dat gemaakt wordt van de wetenschap om bepaalde theorieën te bekrachtigen.[507] In *Tipi del genere umano*[508] (1862) stelt hij:

> "het idee van het volume van de hersenen, dat beschouwd wordt als de basis van het denkvermogen, verspreidde in Duitsland, Engeland en Amerika het fantastische en Quichoteske geloof te behoren tot een uniek en bijna bovenmenselijk nageslacht, fysiek en moreel voorbestemd om bezit te nemen van de aarde en om alle andere volkeren te onderwerpen of te vernietigen. Het is een barbaars idee, dat zich verschuilt onder de mantel van de wetenschap. Het is tijd het terug te brengen tot zijn barbaarse naaktheid [..] Ons kan het niet schelen of een neger uiterlijk meer gelijkenis lijkt te vertonen met een willekeurige diersoort dan met God [...] wij erkennen geen hegemonieën binnen het menselijk geslacht."[509]

---

505 *Il Giappone antico e moderno*, *S.S.*, III, pp. 61-81. Zie ook uit het zelfde jaar *Asia minore e Siria*, *S.S.*, III, pp. 82-95, waar ook gesproken wordt over typisch Aziatisch despotisme. Het oosten is volgens Cattaneo wat betreft zijn ontwikkeling waar Europa in de middeleeuwen was.

506 Zie over de denkbeelden van Cattaneo over de theorie van Lombroso: ARMANI (1987), pp. 143-157.

507 Zie ook FOCHER (1973), pp. 20-22. Focher stelt onder andere dat Cattaneo heel snel was in zijn veroordeling van de racistische theorieën, geventileerd in het beroemde en beruchte boek van De Gobineau, *Essai sur l'inégalité des races humaines*.

508 Het betreft hier een recensie op *Types of Mankind*, van J.C. Nott en G.R. Gliddon uit 1854.

509 "l'idea del volume del cerebro, considerato come fondamento di potenza razionale, propagò in Germania, in Inghilterra, in America la fantastica e chisciottesca fede d'appartenere ad una progenie unica e quasi sovrumana, fisicamente e moralmente predestinata a insignorirsi della terra e soggiogare o annientare tutte le altre nazioni. E' un'idea barbara, che s'involge dei panni della scienza. E' tempo di ridurla alla sua barbara nudità [...] A noi non importa che un Negro sembri nelle sue forme più vicino ad una specie qualsiasi d'animali che a un Dio [...] non riconosciamo egemonie del genere umano", *Tipi del genere umano* (1862), *S.S.*, III, pp. 214-247, citaat op p. 243 en 246.

Cattaneo erkent dus geen hegemonieën op mondiale schaal. Erkent hij die wel in Europa? Dicht ook hij, net als de *neoguelfi* en de *neoghibellini* een vooraanstaande plaats, een primaat toe aan één bepaald volk? Het antwoord op deze vraag dient genuanceerd te zijn, genuanceerder dan bijvoorbeeld de Cattaneo-bewonderaar Tramarollo, die klakkeloos beweert dat hij tegen nationale superioriteit en primaten was.[510] In zijn vroege jaren, immers, stond Cattaneo nog sterk onder invloed van de ideeën van Romagnosi, die zoals we gezien hebben een zeer sterke nadruk legde op de klassiek-Romeinse basis van de Europese beschaving. Een goed voorbeeld van Cattaneo's ideeën hieromtrent in de jaren '30 is het in 1981 voor het eerst uitgegeven manuscript *Roma e i Barbari*.[511] Duidelijk komt in dit stuk van Cattaneo de gedachte naar voren dat het *incivilimento* van Europa vooral steunt op de Romeinse beschaving en niet op de barbaren uit het noorden en het oosten. Dit blijkt volgens hem bijvoorbeeld uit de manier waarop Rome handelt na militaire veroveringen: de wapens worden opgeborgen en "nooit werd een weerloze lafhartig gedood, de volkeren vergaten dat ze waren overwonnen."[512] Het land werd in cultuur gebracht en "men hoorde temidden van de antieke verlatenheid het onbekende geruis van de nieuwe steden."[513] Hoe anders was het volgens Cattaneo ten tijde van de barbaarse invallen na de val van het Romeinse rijk: wat een bloed, de steden in brand, de velden werden weer verlaten en uiteindelijk lieten ze niets achter, niet eens hun naam: "Wie wijst mij in het verwoeste Italië of in Gallië een kind van de Gothen of van de Longobarden aan? Ze verdwenen."[514] Hij richt zich duidelijk, als classicist, tegen de romantici van zijn tijd die beweren dat "dat beschamende mengsel de wereld verjongde" en die dankbaar zijn voor alles wat het noorden gebracht heeft.[515] Deze redenering slaat volgens Cattaneo nergens op en hij wijst dan met name op Venetië, "dat niet verjongd werd door het noordelijke ras, maar dat dat bloed behield, dat jullie slaapverwekkend noemen: was zij niet de heerseres der zeeën, was zij niet de enige glorie van het ijzeren [jaar] duizend?"[516]

---

510 TRAMAROLLO (1978), p. 29.

511 *S.L.*, II, pp. 315-316, de titel is door de editor Treves gegeven.

512 "non si vide mai l'inerme vilmente ucciso, i popoli obliavan d'esser vinti.", *Ibidem*, p. 315.

513 "La mano del vincitore romano deponeva la spada, e vi insegnava le opere dell'aratro. I boschi s'ingentilivano in vigneti, e s'udia fra le antiche solitudini il fremito ignoto delle nuove città.", *Ibidem*.

514 "Chi mi mostra nella devastata Italia e in Gallia un figlio de' Goti o de' Longobardi? Sparivano.", *Ibidem*, p. 316.

515 "Pur lo stolido nepote dice che quella vergognosa mistura ringiovanì il mondo, e ringrazia Dio delle barbare leggi, e de' scellerati castelli, e di tutta l'ignoranza che ne venne all'Europa.", *Ibidem*.

516 "Ma oh Dio, Venezia che non fu ringiovanita dalla razza nordica, ma che conservò quel sangue che voi chiamate sonnolento non fu ella la dominatrice de' mari, non fu la sola gloria del ferreo mille?",

In latere jaren neemt Cattaneo echter afstand van deze verheerlijking van het oude Rome,[517] zoals bijvoorbeeld blijkt uit de *Frammenti di sette prefazioni* uit de jaren '40.[518]

> "Wij zijn ervan overtuigd dat Italië vooral eenstemmig moet blijven met Europa en niet streven naar ander nationaal gevoel dan om een eervolle plaats te behouden in de wetenschappelijke gemeenschap van Europa en van de wereld. De volkeren moeten zich voortdurend aan elkaar spiegelen, want de belangen van de beschaving zijn solidair en gemeenschappelijk; want er is één wetenschap, één kunst, één glorie. De natie van de onderzoekers is één, het is de natie van Homerus en van Dante, van Galilei en van Bacon, van Volta en van Linnaeus, en van allen die hun onsterfelijke voorbeelden navolgen: het is de natie van de intelligenties, die woont in alle klimaten en alle talen spreekt."[519]

Grenzen gaan steeds minder betekenen voor Cattaneo, zeker op wetenschappelijk gebied, waarin hij onder andere een sterke interesse ontwikkelt voor de problemen van de Slavische volkeren. Blijkens de studie van Walter Giusti was hij goed geïnformeerd over de Slavische zaken, beter dan zijn tijdgenoten, en schonk hij, bijvoorbeeld in de «Politecnico», veel aandacht aan Poolse literatuur in het algemeen en Poolse poëzie in het bijzonder. Wel was hij sterk gekant tegen het ideaal van het Panslavisme dat hij identificeerde met een groot-Russische gedachte.[520]

Een aardige relativering van de verschillen tussen de diverse volkeren vinden we ook reeds in een ongepubliceerd geschrift uit 1838, *L'Italia vista dagli stranieri*[521], waarin (..continued)

Ibidem.

517 Ik wijk hiermee af van de beweringen van Ettore Rota (ROTA 1958, pp. 90-95) dat Cattaneo eigenlijk een medestander van Gioberti is in zijn ideeën over de Italiaanse superioriteit. Rota citeert, overigens zonder enige bibliografische verwijzing, delen van de *Notizie naturali* ... om dit aan te tonen. Naar mijn mening getuigen de vermelde citaten eerder van Cattaneo's bewondering voor het door hem zo geliefde Lombardije en niet van een verheerlijking van Italië, zoals de nationalist Rota zou willen zien: zijn artikel eindigt met de zinsnede: "Il Cattaneo si spense un anno prima del *nostro* ingresso a Roma" [cursief van mij].

518 In *S.F.*, I, pp. 228-266; ook in *Opere scelte*, vol. II, waaruit hier geciteerd wordt. Het betreft hier de *Prefazioni* op de jaargangen 1839-1844 van de «Politecnico», later door Cattaneo bewerkt in 1846.

519 "Noi abbiamo per fermo però, che l'Italia debba tenersi sopratutto all'unisono coll'Europa, e non accarezzare altro nazional sentimento, che quello di serbare un nobil posto nell'associazione scientifica dell'Europa e del Mondo. I popoli debbono farsi continuo specchio fra loro, perchè li interessi della civiltà sono solidari e communi; perché la scienza è una, l'arte è una, la gloria è una. La nazione degli uomini studiosi è una sola: è la nazione d'Omero e di Dante, di Galileo e di Bacone, di Volta e di Linneo, e di tutti quelli che seguono i loro esempi immortali: è la nazione delle intelligenze, che abita tutti i climi e parla tutte le lingue", *Opere scelte*, II, p. 59.

520 GIUSTI(1958), pp. 13-20. Vgl. over de houding ten opzichte van het Hongaarse volk ook BELLONI (1974), p. 153.

521 *S.L.*, I, pp. 309-314.

Cattaneo vertelt hoe hij vanuit Berlijn of Parijs Italië zou beschrijven:

> "Na twee delen geschreven te hebben om te vertellen in welke dingen Italië gelijk is aan een ander land, zou ik vervolgens een kleine appendix schrijven, waarin ik zou aangeven in welke dingen Italië verschillend is. Maar dan wat een probleem om een mooie rechte lijn te trekken tussen de Italiaanse mens en alle andere mensen van de aardbol. Als het alleen om het lichaam zou gaan, zou ik zeggen dat de Italianen ten opzichte van de andere Europeanen een nogal lange neus hebben, grote ogen, gemiddelde lengte, donker haar en donkere wenkbrauwen, volle baard ..."[522]

Italië is dus niet beter dan andere landen; desnoods kan gesteld worden dat het land gewoon wat voorsprong gehad heeft in het beschavingsproces, simpelweg omdat het eerder begonnen is.[523]

---

[522] "Dopo aver scritto due volumi per contare in quante cose l'Italia è come un altro paese, farei quindi una breve appendice nella quale indicherei in quante cose è diversa. Ma qui quale imbarazzo a tirar una bella linea retta tra l'uomo italiano e tutti gli altri uomini del globo terracqueo. Finchè si trattasse del corpo direi che gli Italiani in confronto degli altri Europei hanno il naso piuttosto lunghetto, gli occhi grandi, statura media, capelli scuri, sopracciglia simili, barba abbondante", *Ibidem*, p. 312.

[523] *Ibidem*, p. 313-314.

De "Verenigde Staten van Europa"

Vanuit al deze studies, of ze nu op economische of historische terrein, op het terrein van de aanleg van spoorwegen[524] of op taalkundig gebied gelegen zijn, komt Carlo Cattaneo tot de slotsom dat de kracht van een eenheid juist gelegen is in de diversiteit van haar delen, delen die behouden èn gecoördineerd moeten worden. En het ideale systeem dat deze garantie biedt en dat de vrijheid van de verschillende delen kan waarborgen is het federalisme, zowel op nationale als op Europese schaal.

De meeste auteurs die het Italiaanse federalisme van Cattaneo behandelen, onderscheiden, in navolging van de opmerkingen van Norberto Bobbio,[525] twee à drie periodes. In de eerste periode, die loopt tot 1848, hoopt Cattaneo dat zijn eigen streek, Lombardije, deel zal kunnen uitmaken van een federatie binnen het Habsburgse rijk, samen met andere volkeren die ook streven naar een grotere mate van onafhankelijkheid van Wenen, zoals de Hongaren. Vanuit deze positie is hij dan ook tegen een inmenging vanuit Piemonte in zaken die Lombardije betreffen en dus ook tegen de plannen van de *moderati*, waartoe de *neoguelfi* politiek gezien behoorden. Na de *Cinque giornate di Milano* van 1848 is zijn hoop op een Oostenrijkse oplossing definitief vervlogen[526] en streeft hij naar een federaal Italië waarin iedere regio de eigen individualiteit kan behouden. Zoals we gezien hebben brengt deze stellingname hem in conflict met zowel de *moderati*, die volledig aan de kant staan van Turijn en opteren voor een leidende rol van het Huis van Savoye,[527] als de *Mazziniani*, die de nadruk leggen op de vorming van een krachtige eenheidsstaat. De eenwording van Italië in de vorm van een uitbreiding van Piemonte, resulterend in een eenheidsstaat en bovendien nog een monarchie, heeft de federalist Cattaneo dan ook zwaar teleurgesteld.[528]

---

524 De echte federatie tussen volkeren vindt bijvoorbeeld plaats door de aanleg van spoorlijnen tussen de landen, stel Cattaneo in een artikel over de aanleg van de lijn door de Gotthard (in *S.L.*, I, p. 262).

525 C. Cattaneo, *Stati Uniti d'Italia*. A cura di Norberto BOBBIO, Torino: Chiantore 1945.

526 Getuige hiervan zijn bijvoorbeeld de opmerkingen uit 1850 in de *Considerazioni* bij het eerste deel van de *Archivio triennale*, in *Tutte le opere*, V, p. 626: "L'Austria non volle essere una federazione di popoli *se-reggenti*; non volle essere una federazione commerciale, presieduta splendidamente da una famiglia di dogi ereditarii. Ebbene, che divenne ora l'Austria? Divenne una federazione (*sempre una federazione*) di satrapi militari [...]".

527 In zijn verslag van de opstand van 1848 stelt hij dat een overheersing van Turijn, "unità principesca e ministeriale", onverenigbaar is met de "natura italica, indelebilmente municipale e federale.", *Dell'insurrezione di Milano nel 1848 e della successiva guerra*, VII, in: *Opere*, p. 932.

528 Vgl. de inleiding van G. Galasso op: C. Catteneo, *Antologia degli scritti politici*. A cura di Giuseppe Galasso, Bologna: Il Mulino 1978 [1962[1]], pp. 24-29. Zie ook LEONARDUZZI (1980), pp. 59-60 en over de ideeën voor en na 1848 van Mazzini: SALVATORELLI (1964), pp. 339-344.

Later, in december 1861, schrijft hij dat verschillende krachten, waaronder Piemonte, de ware bevrijding van Italië bedreigen, die alleen tot stand kan komen in het kader van een federatie: “de vrijheid kan alleen leven in de federatie [...] het vrije Italië is een federaal Italië. De eerste vraag die beantwoord dient te worden is of de proef met het koningschap verenigbaar is met de federale vorm.”[529]

Logisch uitvloeisel van zijn federale ideeën op nationale schaal is een federale structuur voor de gemeenschap van vrije naties van Europa: “Italië kan slechts vrij zijn in de schoot van een vrij Europa”.[530] Zoals gezegd wordt juist op dit Europese federalisme door de historiografie over Cattaneo grote nadruk gelegd, zonder echter veel aandacht voor de spanning die deze extrapolatie met zich meebrengt, namelijk het probleem van het verenigen van het ideaal van een strikt federaal Italië met een federaal Europa dat idealiter zou dienen te bestaan uit krachtige en autonome naties. De kracht van de onderscheiden delen is, in de ogen van Cattaneo, immers een waarborg voor de harmonie van het geheel en een garantie tegen usurpaties van één van de delen ten koste van andere.[531]

Deze spanning, dit probleem, is niet onderkend door Dante Visconti die zich in zijn behandeling van de ideeën van Cattaneo beperkt tot diens idealen en weinig aandacht schenkt aan de praktische uitwerking. Hierdoor kan Visconti, en velen later met hem, komen tot de uitspraak dat er bij Cattaneo geen tegenstelling is tussen de *nazione* en Europa. Zeker, van een echte tegenstelling is ook naar mijn mening geen sprake, maar wel van een spanning tussen de twee idealen, een spanning die tot gevolg heeft gehad dat de denkbeelden van Cattaneo over een federaal Europa uiteindelijk vaag zijn gebleven en niet veel verder reikten dan zeer summiere verwijzingen naar de federale structuur van Zwitserland en de Verenigde Staten van Amerika.[532] Interessant zijn in dit verband de

---

529 “la libertà può vivere solo nella federazione [...] L'Italia libera è un'Italia federata. Il quesito primo a risolvere è se la prova regia sia compatibile con la forma federale.”, *Napoleonismo, Cesarismo e Piemontesismo* , *S.L.*, II, pp.627-629, cit. op p. 629.

530 “L'Italia non può essere libera che in seno a una libera Europa”, *Considerazioni sulle cose d'Italia*, in *Opere scelte*, III, p. 329.

531 Een soortgelijke spanning is overigens ook aanwezig in het denken van Giuseppe Mazzini, hoewel de ‘polen’ van de spanning bij hem enigzins verschillen van die van Cattaneo. Mazzini streefde namelijk aan de ene kant naar een sterke en nationale staatsstructuur voor Italië, maar opteert in zijn, overigens zeer vage, idee van Europa voor een structuur die vooral het *evenwicht* binnen Europa moet waarborgen. Dit evenwicht dient er voor te zorgen dat kleine democratieën niet overvleugeld worden door grote. Met dit idee van een soort natuurlijk evenwicht in Europa sluit Mazzini - zijns ondanks - aan bij de uitgangspunten van het Ancien Régime ten tijde van het Congres van Wenen: ook daar was het doel het evenwicht in Europa te herstellen, zij het met heel andere middelen en met een heel andere invulling. Vgl. ook SALVATORELLI (1964), pp. 345-346.

532 Vgl. ook de opmerkingen van LEONARDUZZI (1980), p. 60 en van TRAMAROLLO (1978), pp.

opmerkingen - overigens niet specifiek over Cattaneo - van Federico Chabod over het feit dat de genoemde spanning niet nieuw is voor de eerste helft van de negentiende eeuw: reeds in de achttiende eeuw, bij de opkomst van ideeën over de *individualiteit* van de naties, ziet men Europa als een bedreiging voor die individualiteit.[533] Chabod noemt deze verhouding tussen het geheel (de eenheid van Europa) en het enkele (de natie) zelfs het probleem bij uitstek van de hele contemporaine geschiedenis.[534]

De juridische en staatsrechtelijke structuur en de instanties van een toekomstig federaal Europa krijgen bij Cattaneo nauwelijks enige aandacht.[535] Dit betekent echter geenszins dat zijn ideaal van een verenigd Europa niet onderbouwd is: in plaats van zijn aandacht te richten op mogelijke of onmogelijke Europese raden, congressen en regeringen in de toekomst, onderbouwt hij - zoals we hiervoor gezien hebben - dat ideaal met een historische beschrijving van de ontwikkeling die Europa in al zijn facetten, en met name taalkundige, heeft doorgemaakt. De federatie van Europa is voor hem dus niet een *recept* om het continent te redden van bedreigingen van buitenaf, geen *anti*-Europa, maar juist een logisch en natuurlijk gevolg van de door hem op al die gebieden geschetste ontwikkeling. Een verenigd Europa als laatste fase van het beschavingsproces, het *incivilimento*.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de veelvuldig geciteerde en door zovelen bejubelde oproepen van Cattaneo tot de vorming van de *Verenigde Staten van Europa* bijna alle te vinden zijn aan het einde van de behandeling van een specifiek onderwerp, zoals het pamflet over de Milanese opstand van maart 1848 (*Dell'insurrezione di Milano*) of de bronnenverzameling van de gebeurtenissen rond 1848 (*Archivio triennale*). De Verenigde Staten van Europa zijn voor hem een conclusie, zowel letterlijk gezien in zijn teksten als figuurlijk in zijn denken.

Lange tijd heeft een strijd gewoed over de vraag wie met recht kan claimen deze welluidende term als eerste gelanceerd te hebben. Een groep van overwegend Franse historici[536] wenst deze eer te geven aan Victor Hugo, terwijl de Italiaanse historiografie

(..continued)
26-27.

533 CHABOD (1974), pp. 122-125. Chabod verwijst met name naar Rousseau, die Europa als een opoffering van de originaliteit van de delen zag.

534 *Ibidem*, p. 126.

535 Wel enige aandacht is door hem besteed aan de economische grondslag van een toekomstig Europa. Vergelijk *Dell'economia nazionale di Federico List* (1843), in: *Opere*, pp. 507-560, waarin hij pleit tegen het door de Duitser List voorgestelde protectionisme en voor totale vrijhandel.

536 Belangrijkste exponenten zijn in dit verband Denis De Rougemont en Pierre Renouvin.

Cattaneo naar voren schuift als de uitvinder.[537] Met deze, op zich nogal futiele kwestie, heb ik mij reeds eerder in een artikel[538] beziggehouden en ben daar tot de conclusie gekomen dat de term in 1848 wellicht reeds circuleerde in de lokale Franse pers, maar dat inderdaad Cattaneo hem als eerste in zijn *L'Insurrection de Milan* uit oktober 1848[539] gelanceerd heeft voor een breed publiek.

Hoewel de term van Cattaneo op dat moment nieuw was, hebben anderen vóór hem reeds voorstellen geformuleerd voor een staatkundige eenheid van Europa. Sommige auteurs gaan bij het zoeken naar voorlopers van Cattaneo zelfs terug tot de middeleeuwen en de plannen van Pierre Dubois, neergelegd in zijn *De recuperatione Terre Sancte* uit 1306.[540] Terwijl enkelen Immanuel Kant noemen als voorloper, aangezien hij in zijn *Zum ewigen Frieden* (1795) pleitte voor een federatie van volkeren die de autonomie van elke natie moest garanderen,[541] wordt Henri de Saint-Simon uitgebreider geciteerd. In het samen met Auguste Thierry geschreven *De la réorganisation de la Société européenne ou de l'Europe en un seul corps politique en conservant à chacun son indépendance nationale* (1814) wordt wederom een federatie van Europa voorgesteld, maar dit keer minder uit pacifistische motieven en meer ter oplossing van de sociale problemen in het Europa van na de Franse Revolutie. Steeds echter - en de lijst van voorlopers zou nog veel langer kunnen zijn - gaat het om plannen voor een Europese federatie zonder dat daadwerkelijk de term Verenigde Staten van Europa gebezigd wordt. Dat gebeurt pas in oktober 1848 in het genoemde pamflet van Cattaneo dat eindigt met de woorden:

> "Nous aurons la paix, et nous pourrons en jouir, lorsque nous aurons les Etats-Unis de l'Europe."[542]

In de Italiaanse editie van een paar maanden later luidt dezelfde zin:

> "Avremo pace vera, quando avremo li Stati Uniti d'Europa."[543]

---

537 Tot dit kamp behoren Bobbio, Del Vecchio, Curcio, Brezzi, Ciasca, Leonarduzzi en Mistrorigo. Een genuanceerder standpunt wordt ingenomen door Spinelli, Albertini en Dall'Oglio.

538 BRUYNING (1990).

539 *L'insurrection de Milan en 1848*, Paris: Amyot 1848. Indien men de geboortedag zou willen vieren zijn de volgende data wellicht interessant: Cattaneo begon er aan te schrijven op 16 augustus, op 22 september levert hij in bij de drukker en op 25 oktober komt het boekje uit.

540 Vgl. DALL'OGLIO (1962), pp. 95-96 en ALBERTINI (1984), pp. 68-70.

541 Vgl. DALL'OGLIO (1962), pp. 178-179, SPINELLI (1984), p. 27 en ALBERTINI (1984), pp. 68-69.

542 *L'insurrection de Milan en 1848*, in: *Tutte le opere*, IV, p. 316. Ook in *S.S.*, IV, p. 483.

543 *Dell'insurrezione di Milano nel 1848 e della successiva guerra*, in: *Tutte le opere*, IV, pp. 455-715 (cit. op p. 715). Ook in *S.S.*, IV, pp. 3-329.

Deze zin, waarschijnlijk de meest geciteerde zin in de gehele historiografie van het idee van Europa, wordt door de meeste auteurs gekoppeld aan Cattaneo, zonder dat verder aandacht besteed wordt aan de context waarin de zin geplaatst dient te worden, hetgeen naar mijn mening niet terecht is. Eraan vooraf gaat namelijk de oproep aan verschillende volkeren (bijvoorbeeld de Hongaren) om niet alleen strijd te leveren voor de eigen bevrijding, strijd die immers te koste zou kunnen gaan van andere volkeren, maar om te streven naar verbroedering, naar *fratellanza*. Ten tijde van het middeleeuwse keizerschap is de vereniging van Christelijke volkeren niet gelukt. Daarom moeten de volkeren nu, volgens Cattaneo, andere middelen aanwenden om het doel te bereiken: een gemeenschap van volkeren, gebaseerd op *vrijheid en gelijkheid*. Als dit lukt, zal Frankrijk niet meer zo'n groot en kostbaar leger moeten hebben als nodig was in het oude "Europa regia" en zal het systeem, zoals dat was opgebouwd door koningen en keizers, zich kunnen omvormen naar "Amerikaans model".[544] Dan zullen zelfs de keizerrijken in Oost-Europa uiteenvallen en veranderen in federaties van vrije volkeren: "We zullen echte vrede hebben als we de Verenigde Staten van Europa zullen hebben."

Reeds op 17 maart 1848, de eerste dag van de Milanese opstand, gaf Cattaneo, in een ontwerp voor een nieuw op te richten krant in het vrije Milaan, aan dat de kans voor een verbroedering der volkeren aanwezig was: "Deze vaderlanden, *alle vrij, alle bewapend*, kunnen naast elkaar leven, zonder elkaar te schaden, zonder elkaar te belemmeren."[545]

In de jaren 1848-1852 legt Cattaneo zich, zoals gezegd, toe op het verzamelen van het bronnenmateriaal dat licht dient te werpen op de gebeurtenissen in Italië rond 1848. In het eerste deel van dit *Archivio triennale*, dat in 1850 uitkomt wordt wederom op twee plaatsen de noodzakelijkheid geponeeerd van de vorming van een federatie van Europese staten, ter voorkoming van internationale conflicten en ter bewaring van de vrede. In de *Considerazioni*, die Cattaneo toevoegt aan het bronnenarchief, wordt de tweesprong waarop Europa zich bevindt aldus omschreven:

> "De grote profetie gaat in vervulling; de oceaan is woelig en wervelend; de stromingen gaan twee richtingen uit: - *of de Autocraat van Europa - of de Verenigde Staten van Europa.*" [cursief van Cattaneo][546]

---

544 De bewering van ALBERTINI ((1984), p. 69) dat de term Verenigde Staten van Europa niet zou zijn ontstaan naar analogie van zijn transatlantische tegenhanger lijkt zelfs in eerste aanleg al moeilijk te geloven en wordt naar mijn mening volledig ontkracht door deze expliciete verwijzing van Cattaneo, die Albertini blijkbaar over het hoofd heeft gezien. In een ander citaat zullen we bovendien nog een verwijzing naar Zwitserland tegenkomen.

545 "Queste patrie, *tutte libere, tutte armate*, possono vivere l'una accanto all'altra, senza nuocersi, senza imperdirsi.", *Primo programma di un giornale libero*, in: *Tutte le opere*, IV, pp. 71-74, cit. op p. 72.

546 "La gran predizione si compie; l'oceano è agitato e vorticoso; le correnti vanno a due capi: - *o*

En helemaal aan het eind van dezelfde *Considerazioni*, na een felle tirade tegen de verkwistingen als gevolg van oorlogen stelt hij:

> "De dag dat Europa zich, door een plotselinge consensus, helemaal gelijk zou kunnen maken aan Zwitserland, helemaal gelijk aan Amerika, de dag dat Europa zich VERENIGDE STATEN VAN EUROPA zou noemen, die dag zou het niet alleen verlost zijn van deze droevige noodzakelijkheid van oorlogen, branden en schavotten, maar ook HONDERD DUIZEND MILJOEN verdiend hebben." [kapitalen van Cattaneo][547]

Deze welbekende en voor latere generaties wellicht inspirerende[548] hoop op de vorming van de Verenigde Staten van Europa is de vlag, de banier van Cattaneo's gehele visie op Europa. Geen vlag zonder lading echter, zoals bijvoorbeeld het geval was bij Hugo[549] of bij Mazzini,[550] maar het uitvloeisel van een door hem in vele facetten beschreven ontwikkeling.

(..continued)

l'Autocrata d'Europa - o gli Stati Uniti d'Europa.", *Archivio triennale delle cose d'Italia*, I [1850], in: *Tutte le opere*, V, p. 627. Hoewel het alternatief van een "Autocrata" zou kunnen doen denken aan een vrees van Cattaneo voor een overheersing van Europa door een despotische macht uit het oosten, zoals we die tegenkwamen bij de andere stromingen, is hier naar mijn overtuiging geen sprake van: Cattaneo vreest geen bedreiging van buitenaf maar een usurpatie van de macht door één van de grote Europese landen.

547 "Quel giorno che l'Europa potesse, per consenso repentino, farsi tutta simile alla Svizzera, tutta simile all'America, quel giorno ch'ella si scrivesse in fronte: STATI UNITI D'EUROPA, non solo ella si trarrebbe da questa luttuosa necessità delle battaglie, degli incendi e dei patiboli, ma ella avrebbe lucrato CENTO MILA MILLIONI.", *Ibidem*, p. 654. Vergelijk ook de laatste passage van de *Considerazioni* bij het tweede deel, waar Cattaneo de principiële gelijkheid poneert van de grote culturen van de wereld die de neiging vertonen naar elkaar toe te groeien en samen te werken, *Ibidem*, p. 1466.

548 Ook door zijn tijdgenoten - of in ieder geval door zijn leerlingen - wordt Cattaneo beschouwd als de uitvinder van de term Verenigde Staten van Europa, zoals moge blijken uit een brief van Mauro Macchi aan Cattaneo van 22 juli 1851: "Sempre più mi compiaccio d'aver continuato per sette mesi a stampare ogni giorno in testa al giornale il Suo grande e fecondo concetto degli Stati Uniti d'Europa, che con immensa soddisfazione vedo così penetrato nella mente di tutti i pensatori, e diffuso ogni dì di più, e riprodotto nei manifesti del Comitato di Londra, e nei discorsi dei montagnardi dell'Assemblea francese. Esso formerà il programma politico della seconda metà del nostro secolo. E, certo, se non saremo colti da morte immatura, lo vedremo compiuto.", gecit. in: F.N. Saffiotti, *Lettere inedite di Mauro Macchi a Carlo Cattaneo, 1842-1867*, «Rassegna storica del Risorgimento» 12 (1925), p. 752.

549 Vgl. BRUYNING (1990), pp. 57-59.

550 Vgl. SALVATORELLI (1964), pp. 341 en 345-346.

Conclusie

“We moeten alles onderzoeken, alles weten.” De drang tot onderzoeken, die uit deze uitspraak van Carlo Cattaneo spreekt, is kenmerkend voor de stroming binnen de Italiaanse historiografie van de eerste helft van de negentiende eeuw, die zich afzette tegen de partijdigheid van de andere historiografische stromingen, zoals de *neoguelfi* en de *neoghibellini* en die zich toelegde op een meer wetenschappelijke benadering van de geschiedwetenschap. De exponenten van deze stroming, de reeds genoemde Cattaneo, Giuseppe Ferrari en Giandomenico Romagnosi, waren voor hun tijdgenoten geen toonaangevende persoonlijkheden zoals Balbo en in zekere zin ook La Farina. Bij hen ontbrak, in de ogen van de sterk bij de onafhankelijkheidsstrijd betrokken Italianen, het laaiend enthousiasme voor Italië, bij hen was geen plaats voor een verfraaiing van de Italiaanse geschiedenis die het Risorgimento-ideaal legitimeerde en de werken die zij schreven waren dan ook geen *bestsellers*, maar hadden meer de vorm van doorwrochte artikelen in voor het grote publiek minder toegankelijke tijdschriften. Ondanks - of misschien juist dankzij - deze gefragmenteerdheid, kan deze stroming beschouwd worden als de grondlegger van de moderne Italiaanse geschiedschrijving, waardoor haar invloed op het politieke en historiografische denken verder rijkt dan in eerste instantie verwacht zou worden.

De andere beschouwing van de methode van geschiedbeoefening, waarbij meer dan bij anderen de historische bronnen zelf weer aan het woord komen, is vooral terug te vinden in het veelzijdige werk van de Milanees Carlo Cattaneo. Wars van een hyperbolische beschrijving van de vooraanstaande plaats van Italië in de Europese geschiedenis, zeker in zijn latere werk, en voortdurend beducht voor een terugprojecteren van contemporaine idealen in het verleden, onderzoekt hij de Europese geschiedenis niet als een groot, fataal of Goddelijk gestuurd geheel, maar als een samenspel van een veelheid aan elementen die bijgedragen hebben aan het beschavingsproces. Dit, in navolging van Romagnosi, onderzoeken van het *incivilimento* in al zijn facetten resulteert in vele studies op de meest uiteenlopende terreinen. Belangrijkste gebied en tevens de basis voor zijn verdere kijk op de Europese geschiedenis, zijn Cattaneo's artikelen over de ontwikkeling van de “Indo-perzische” talen in het algemeen en de Europese talen in het bijzonder. Op grond van zeer uitgebreid onderzoek op het gebied van de historische taalkunde komt hij uiteindelijk tot de conclusie dat de talen van Europa gevormd zijn door een combinatie van Aziatische invloeden en eigen karakteristieken van het prehistorische continent. Erfenis van het laatste is, volgens Cattaneo, de typerende verscheidenheid en diversiteit van Europa, terwijl het Aziatische element vooral te herkennen is in de neiging tot eenheid.

Op grond van dit proces op linguïstisch gebied is Cattaneo ervan overtuigd dat ook de volkeren van Europa eenzelfde ontwikkeling doormaken: de aan Europa zo eigen variëteit aan volkeren vertoont tegelijkertijd een natuurlijke tendens tot verbroedering en tot eenwording, hetgeen volgens hem zowel op nationale schaal in zijn tijd in Italië te zien is, als eens te zien zal zijn in een verenigd Europa. De meest geëigende structuur, de structuur die het meest recht doet aan de spanning tussen eenheid en veelheid, tussen *unità* en *molteplicità*, is zowel voor Italië als Europa de federale staatsvorm, zoals Cattaneo die aan den lijve ondervonden had in het kanton Ticino en die hij in de Verenigde Staten van Amerika bewonderde. Zo mondt het oeuvre van Cattaneo uit in zijn bekende oproep tot de vorming van een federatie van vrije volkeren in de Verenigde Staten van Europa.

Dit verenigde Europa is voor hem geen defensief bastion tegen dreigingen vanuit het oosten, noch een raciaal, religieus of anderszins superieur werelddeel, dat het recht of de plicht heeft de andere continenten te overheersen; het is de climax van een natuurlijk, onomkeerbaar en door hem in allerlei aspecten beschreven proces. Binnen het Europa van vrije volkeren is in de ogen van Cattaneo, noch in die van Ferrari, plaats voor een *primaat* van Italië of van welk land dan ook: vrijheid en wederzijds respect dienen het Europese evenwicht te garanderen en overheersing van één van de delen onmogelijk te maken. Voor het eerst in de negentiende eeuwse Italiaanse historiografie zien we dat de Italiaanse bevrijding en onafhankelijkheid geen voorwaarde meer is voor de eenwording van Europa op zich.

In latere tijden en tot op de dag van vandaag is Cattaneo bekender geworden dan hij in zijn eigen tijd was: in alle algemene werken over het idee van Europa krijgt Cattaneo een plaats en bij vele gelegenheden wordt hij geciteerd. Opgemerkt moet echter worden dat bijna alle latere auteurs zich wat Cattaneo betreft beperken tot de citaten waarin de, inderdaad van hem afkomstige, term *Verenigde Staten van Europa* voorkomt. Daarmee wordt geen recht gedaan aan een historicus, of beter gezegd aan een wetenschapper van het formaat van Cattaneo, die op zoveel terreinen inhoud gegeven heeft aan zijn concept van Europa.

"Senza il nazionalismo l'Europa si sarebbe salvata.
Ma senza le nazioni non sarebbe mai esistita"
ALBERTO MORAVIA[551]

CONCLUSIES

Hoe oprecht waren de Italiaanse historici uit de eerste helft van de negentiende eeuw in hun waardering van een Europese eenheid? Met deze vraag werden alle in de Inleiding gestelde vragen samengevat. Premisse van deze vraag is de op de literatuur van het idee van Europa gebaseerde stelling dàt er in de eerste helft van de negentiende eeuw sprake was van een waardering voor de eenwording van het oude continent, ondanks het, zeker in Italië, sterk opkomende nationale gevoel. Gesteld kan worden dat deze premisse tijdens het onderzoek bevestigd is: over de gehele breedte van de Italiaanse historiografie uit de Risorgimento-periode is een, expliciete dan wel impliciete verwijzing aan te wijzen naar de noodzaak tot samenwerking tussen de Europese volkeren.

Indien echter vervolgens door de literatuur historici als Balbo en Cattaneo aangemerkt worden als voorvaderen van het moderne, twintigste eeuwse Europa-idee, dan wordt voorbijgegaan aan de vraag of hun oproepen tot een grotere Europese eenheid gezien dienen te worden als een doel op zichzelf, of eerder als een middel om het meest actuele doel van het moment, namelijk de bevrijding van Italië van de vreemde mogendheden, te vergemakkelijken. In dit onderzoek is daarom niet slechts gekeken naar het *Europa*-idee van de exponenten van de drie stromingen in de historiografie, maar zijn ook hun algemene geschiedwetenschappelijke ideeën, hun denken over de natie, hun visie op de plaats van Italië in Europa en in de wereld en de gevolgen van een Europese eenheid voor Italië in de behandeling betrokken. Zo is gepoogd van een aantal historici een totaalbeeld te schetsen, waarbinnen hun idee van Europa beter te plaatsen is.

---

[551] Alberto Moravia, *Sull'Europa*, «La città libera», 11 giugno 1945.

De Italiaanse historiografie uit de behandelde periode is te typeren als een sterk *nationaliserende* geschiedschrijving: alles wat men schrijft dient ten dienste van de Italiaanse *nazione* te staan. Dit geldt met name voor de in Deel I behandelde neowelfische stroming, waarvan Cesare Balbo de voornaamste historicus is. De *neoguelfi*, die als toonaangevende historici beschouwd kunnen worden en wier invloed, in ieder geval tot 1848, groot is geweest, stellen zich bijna geheel ten dienste van de nationale eenwording en pogen een roemrijke en ver in de tijd teruggaande *Storia d'Italia* te creëren die het contemporaine onafhankelijkheidsstreven legitimeert. Daartoe worden bepaalde fasen in de geschiedenis geaccentueerd ten opzichte van andere, zodat de Italiaanse geschiedenis gepresenteerd kan worden als een eeuwenlange strijd tegen de buitenlandse overheersing, rode draad die uiteindelijk uitmondt in het Risorgimento. De geschiedenis die het resultaat is van deze constructie wordt door Balbo en de andere *neoguelfi* gezien als een Christelijke vooruitgang, geleid door de Voorzienigheid, waarbij Rome als zetel van het pausdom en als centrum van de Christelijke wereld de toekenning van een bijzondere plaats van Italië binnen Europa rechtvaardigt.

In nog sterkere mate dan voor de neowelfen geldt ook voor de tweede behandelde stroming, die van Giuseppe La Farina en de *neoghibellini*, een fixatie op de noodzakelijke bevrijding van Italië van vreemde overheersing. La Farina speurt in zijn historische werken naar de 'kansen' in het verleden om die Italiaanse vrijheid te bewerkstelligen en naar de historische helden die de diverse pogingen gestalte hebben gegeven. Deze manier van geschiedbetrachting, deze jacht op de vrijheid (*libertà*), lijkt in sterke mate op die van Balbo, die de geschiedenis te lijf gaat met de meetlat van de onafhankelijkheid (*indipendenza*), en ook de benadrukking van het roemrijke verleden van Italië is bij beide stromingen sterk. Maar daar houden de overeenkomsten naar mijn mening op: kunnen de *neoguelfi* nog bogen op een weliswaar spaarzaam, maar toch gedegen gebruik van het beschikbare bronnenmateriaal, de *neoghibellini* veronachtzamen, ondanks de goede voornemens van bijvoorbeeld La Farina, de onderbouwing van hun beweringen met primair bronnenmateriaal bijna volledig. Bovendien weten de neogibellijnen in hun geschriften feilloos de schuldigen aan te wijzen van het falen van de zo gehoopte bevrijding van het vaderland, namelijk de kerk in het algemeen en de pausen in het bijzonder. Dit *antipretismo*, dit anticlericale element vormt het voornaamste onderscheid tussen de twee stromingen en is ook hun belangrijkste twistpunt in de vaak felle polemieken die gevoerd werden na het verschijnen van het *Primato* van Gioberti en de *Speranze d'Italia* van Balbo.

De derde in dit onderzoek behandelde stroming van Carlo Cattaneo en de zijnen laat op alle hierboven genoemde terreinen een zee van verschil zien. In de eerste plaats hanteert de "wetenschappelijke geschiedschrijving" - en deze benaming is niet zo maar door

Benedetto Croce gekozen - niet alleen het bronnenmateriaal op verantwoorde wijze, maar maakt, naast de bestaande bronnenverzamelingen zoals die van Muratori, ook gebruik van andere bronnen en hulpmiddelen. Bij Cattaneo is dit bijvoorbeeld duidelijk aan te wijzen in zijn gebruik van de historische linguïstiek.

Een ander aspect waarin de *democratici*, zoals ze ook genoemd worden, verschillen van zowel de neowelfen als de neogibellijnen, is hun aversie tegen het terugprojecteren in het verleden van contemporaine idealen: met name Cattaneo zet zich sterk af tegen een beoordelende geschiedschrijving met welke maatstaf dan ook. De geschiedenis moet op een zo nauwgezet mogelijke manier beschreven worden, zodat de 'historische waarheid' die aldus naar voren komt oplossingen kan aandragen voor hedendaagse problemen. Dit is dan ook de reden voor het feit dat de historische onderwerpen waarover Cattaneo schrijft 'kleiner' en vooral praktischer zijn: bij hem niet zozeer een geschiedenis van Italië van de oudheid tot 1815, alswel een studie over de behandeling van Joden in Italië sinds de middeleeuwen, niet zozeer een inspirerende beschrijving van één van de grote mannen uit de vaderlandse geschiedenis, alswel een droog verhaal over de stapsgewijze ontwikkeling van de verschillende talen sinds de prehistorie. Terwijl het educatieve doel dus bij alle drie de stromingen voorop staat, ziet Cattaneo er van af om de geschiedenis te 'bewerken' en te verfraaien alvorens de geschriften aan het publiek aan te bieden.

Een goed voorbeeld van bovenstaande is de visie van de verschillende stromingen op de oorsprong van de Europese volkeren in het algemeen en het Italiaanse volk in het bijzonder, een *hot issue* in de negentiende eeuw. Terwijl zowel La Farina als Balbo de oorspronkelijkheid van de Europese volkeren benadrukken en het typisch Italische, ja zelfs Italiaanse karakter van de Romeinen uit de oudheid beklemtonen, voegt de laatste er nog de Jafeth-traditie aan toe: de drie geslachten van de mensheid, alle van Aziatische oorsprong, hebben zich verspreid over de aarde, waarbij het uitverkoren Jafethische geslacht geroepen is te heersen over de Semitische en Chamitische volkeren. Het behoeft geen betoog dat juist de Europese volkeren tot dit superieure geslacht behoren.

Wat een verschil is het om vervolgens te zien hoe Cattaneo de oorsprong van de talen en volkeren van Europa behandelt: op basis van nauwkeurige, genuanceerde en uitgebreide studies stelt Cattaneo dat de Europese talen en volkeren gevormd zijn door een combinatie van inheemse, tribale elementen en Aziatische, Indo-iraansche beïnvloeding. Aan deze combinatie, aan deze complexiteit van wederzijdse beïnvloeding dankt Europa, volgens Cattaneo, zijn bijzondere karakter van een eenheid die haar kracht ontleent aan de verscheidenheid der delen. Terwijl anderen, ook binnen zijn eigen stroming, de *nazione* in alles centraal stellen, een min of meer homogene natie die bepaald wordt door een eigen taal, cultuur en geschiedenis, geeft Cattaneo er de voorkeur aan te spreken van voortdurend in ontwikkeling zijnde samenlevingen.

Wel moet gezegd worden dat, zoals gebleken is bij de behandeling van de biografische gegevens van de drie belangrijkste historici in dit onderzoek, Cattaneo van de drie verreweg het minst daadwerkelijk politiek actief was binnen de Risorgimento-beweging. Na een kortstondige maar felle betrokkenheid bij de Milanese opstand van maart 1848 trekt hij zich al snel terug uit de echte politieke arena en verkiest vanuit Lugano in Zwitserland de gebeurtenissen gade te slaan en zich volledig te wijden aan zijn studies. Balbo en La Farina, daarentegen, zijn gedurende bijna hun hele leven, naast hun publicaties op historisch gebied, politiek actief geweest: Balbo als één van de hoofdfiguren binnen de politieke stroming van de *moderati*, La Farina als "onvermoeibaar" secretaris van de patriottische Società Nazionale. Voor hen waren de historische activiteiten daarom mede een wapen in hun dagelijkse politieke strijd, hetgeen voor Cattaneo niet het geval was.

Over de hele linie van de behandelde historiografie is een duidelijke invloed van de ideeën vanuit Frankrijk, en met name die van de Franse historicus Guizot, aan te wijzen. Dit hoeft niet echt te bevreemden in het post-Napoleontische Italië dat ook tijdens de Risorgimento-periode op politiek en cultureel gebied op Frankrijk georiënteerd blijft. Bovendien was de Franse taal voor de Italiaanse historici over het algemeen toegankelijker dan het Duits en het Engels, zodat bijvoorbeeld de waardering voor de nauwgezetheid van de Duitse historiografie of de bewondering voor het Engelse politieke systeem vaak meer een kwestie van horen zeggen was dan van echte bestudering. De beïnvloeding door Guizot komt het sterkst tot uitdrukking in de werken van de *neoguelfi*, die net als de Franse historicus, de geschiedenis zien als een proces dat geleid wordt door de Goddelijke Voorzienigheid. In dit proces worden aan de diverse volkeren in verschillende periodes taken, missies toebedeeld, hetgeen uiteindelijk resulteert in de vaststelling van een nationaal primaat van een bepaald land binnen de Christelijke wereld. Voor Guizot kwam dit primaat Frankrijk toe, als ideale combinatie van klassiek-Romeinse en Germaans-Christelijke elementen, voor Vincenzo Gioberti en, zij het genuanceerder, voor Balbo behoort Italië dit primaat te hebben, als hoeder van zowel de wereldlijke macht van het Romeinse rijk als de geestelijke suprematie van de middeleeuwse pausen.

Ook bij de neogibellijnen is de Franse invloed tussen de regels door aanwijsbaar, met name in de gedachte van een voortdurende vooruitgang (*progresso*) die inherent is aan de geschiedenis en gevoed wordt door het constante streven van de mens naar bevrijding. Lijnrecht tegenover Guizot stonden La Farina en de andere *neoghibellini* in hun sterke afwijzing van een Goddelijke sturing van de geschiedenis.

Deze afwijzing van de rol van de Voorzienigheid is tevens aanwezig in de ideeën van Giandomenico Romagnosi en zijn leerlingen Ferrari en Cattaneo. Desondanks is ook hun denken, net als dat van Guizot, gebaseerd op een, in dit geval natuurlijk,

beschavingsproces, een *incivilimento*, dat vooruitgang boekt dankzij de bijdragen van de verschillende volkeren, die afzonderlijk een taak te vervullen hebben en die gezamenlijk de kracht van de eenheid vormen. Dit betekent echter niet dat zij ook Guizot's overtuiging van een Europese superioriteit ten opzichte van de rest van de wereld overnemen, terwijl in de visie van Cattaneo ook geen plaats is voor een primaat binnen Europa van Italië of van een ander land.

Het Giobertiaanse idee van een *primato*, dat zoals gezegd ook uit Frankrijk afkomstig is, is sterk aanwezig in de bestudeerde neowelfische historiografie, zij het dat met name Balbo waarschuwt voor één nationaal primaat en er de voorkeur aan geeft te spreken van diverse deelprimaten voor de verschillende Europese landen. De primaten die hieruit voortvloeien zijn het resultaat van een differentiatie binnen Europa: Europa wordt door Balbo gezien - en hiermee neemt hij zoals we gezien hebben een gedachte van Romagnosi over - als een grote familie, waarvan de leden elkaar dienen te respecteren en waarbinnen ieder gezinslid zonder de anderen te overheersen de kans moet krijgen zijn taak te vervullen. Geen universeel primaat voor Italië bij Balbo dus, ook al is hij er van overtuigd dat Italië de bron van de Europese beschaving is geweest en nog steeds beschaving uitstraalt naar de andere volkeren van de wereld. De taak, het deelprimaat van Italië binnen de Europese familie is in de ogen van Balbo met name om de onafhankelijke positie van de kerk van Rome te verdedigen en te bewaren.

Bij de *neoghibellini* is een zelfde gedachtengang waarneembaar, maar dan uitdrukkelijk zonder de kerkelijke component. Ook La Farina roemt het zogenaamd Italiaanse verleden en wijst op de bijdrage die Italië nog steeds kan leveren aan de vooruitgang van de mensheid. Veel voorzichtiger dan Balbo en La Farina is Cattaneo in de toekenning van een vooraanstaande plaats van Italië: in zijn jonge jaren had de Milanees, mede onder invloed van zijn leermeester Romagnosi, de neiging om het oude Rome te verheerlijken en de Romeinse veroveringen in Europa te typeren als bijdragen tot de beschaving van barbaarse volkeren. De in die periode als neoclassicist te kenschetsen historicus ageerde dan ook fel tegen diegenen om hem heen die meenden dat al het goede uit het noorden kwam en diende te komen. In latere jaren echter neemt Cattaneo afstand van deze verheerlijking van het klassiek-Romeinse element en krijgt oog voor de complexiteit en de diversiteit van het Europese beschavingsproces.

Een interessante graadmeter voor het geschiedkundig patriottisme binnen de drie stromingen is het gebruik van de *wij*-vorm, de eerste persoon meervoud, in de historische verhandelingen. Deze vorm duidt immers op de identificatie, de vereenzelviging van de historicus met een bepaalde groep mensen en is als zodanig één van de duidelijkste aanwijzingen van een historische terugprojectie. Op grond van de bestudeerde teksten kan

gesteld worden dat, terwijl deze manier van vereenzelviging bij de stroming van Cattaneo slechts zeer sporadisch voorkomt, hij meer regel dan uitzondering is bij zowel de *neoguelfi* als de *neoghibellini*. De auto-identificatie van zowel Balbo als La Farina met 'Italianen' of zelfs 'Europeanen' uit lang vervlogen tijden bevestigt eens te meer de naarstige poging van beide stromingen om voor Italië en voor Europa een geschiedenis te construeren die ten dienste staat aan de eigen politieke overtuigingen.

Al de genoemde onderwerpen, de visie op de *nazione*, de gissingen over de oorsprong van de Europese volkeren en het idee van een nationaal primaat voor een bepaald land, zijn gerelateerd aan het centrale onderwerp van deze studie, namelijk de ideeën over Europa in de historiografie van de eerste helft van de negentiende eeuw.

Bij de *scuola neoguelfa* vindt een duidelijke koppeling plaats tussen het Christenheid, zijnde de gemeenschap van alle ware gelovigen, en Europa: de eerste eenheid is weliswaar groter dan de tweede, maar het Christelijke Europa blijft de kern van het mondiale Christendom, zoals binnen Europa Rome de spil van de kerk blijft. Aangezien door de neowelfen de Voorzienigheid gezien wordt als de sturende kracht van de geschiedenis, verleent diezelfde Voorzienigheid Europa het primaat over de rest van de wereld: Europa heeft daarom een missie te vervullen, namelijk het tot in alle uithoeken verspreiden van de beschaving en het geloof. Europa wordt hier dus gedefinieerd door middel van een *oppositie* met andere, heidense en minder beschaafde, delen van de wereld en heeft een duidelijk expansief karakter.

Naast dit expansieve karakter dient Europa volgens Balbo, de belangrijkste exponent van de *scuola neoguelfa*, duidelijk een defensief karakter te hebben. Als politicus meent hij dat de Europese beschaving en dus het Christendom bedreigd worden door gevaren van buiten af, alle afkomstig uit het oosten, namelijk de dreiging van het despotische Russische rijk en het gevaar van een islamitische opmars vanuit het Ottomaanse rijk. Ook hier zien we dat de identiteit van Europa door Balbo niet bepaald wordt door eigen kenmerken, maar dat sprake is van een *anti*-identiteit.

Om zowel het expansieve karakter een kans te geven als het defensieve karakter te waarborgen, poneert Balbo de noodzaak tot een vorm van samenwerking in Europa. Deze vorm wordt echter noch door hem, noch door andere neowelfen *in concreto* uitgewerkt: als realist gelooft Balbo niet in een verbroedering van de Europese volkeren en opteert daarom voor het eind-achttiende begin-negentiende eeuwse systeem bij uitstek, het systeem van een *evenwicht* tussen de Europese landen. Wel zeer concreet, en zoals we gezien hebben ook invloedrijk, zijn zijn gedachten over een herschikking van de Europese verhoudingen, herschikking die het gewenste evenwicht kan bewerkstelligen. Kerngedachte van de door Balbo voorgestelde herschikking is de oriëntalisering, oftewel de noodzaak voor de

Europese landen en voor Oostenrijk in het bijzonder om zich op het oosten te richten en aldus de bovengenoemde Goddelijke missie maar ook het defensieve werk te volbrengen en ruimte te scheppen voor de Italiaanse onafhankelijkheid.

Samenvattend kan gesteld worden dat de door Balbo en de *neoguelfi* gewenste eenheid van Europa geen doel op zich is, maar eerder een bastion en een redmiddel. Bovendien dient Europa vooral te bewerkstelligen dat Italië zijn missie, zijn eeuwige opdracht kan vervullen en ook de oriëntalisering van Oostenrijk dient uiteindelijk vooral om ruimte te scheppen voor de bevrijding en de eenwording van Balbo's vaderland. Zo staat Europa bij Balbo en zijn stroming uiteindelijk ten dienste van Italië.

De veelheid aan ideeën, hoe pragmatisch ook, van de *neoguelfi* over de noodzaak van een krachtige Europese eenheid steekt schril af tegen de beperktheid er van bij de *scuola neoghibellina*. Na uitgebreide bestudering van het historische werk van deze stroming moet geconstateerd worden dat de gefixeerdheid van Ranieri, Niccolini, Vannucci en La Farina en hun voortdurende aanklacht tegen het clericale element in de Italiaanse geschiedenis en de Italiaanse samenleving ervoor gezorgd hebben dat het idee van Europa van de neogibellijnen nagenoeg afwezig is. Zelfs de hier uitgebreid behandelde beschrijving van China van de hand van La Farina levert weinig aanknopingspunten, gezien de evidente tegenspraak van een aantal in deze beschrijving voorkomende gedachten met de spaarzaam gezaaide opmerkingen over Europa in de rest van zijn werk. In *La China* van La Farina wordt bijvoorbeeld duidelijk stelling genomen tegen de gedachte van een Europese superioriteit ten opzichte van de eeuwenoude Chinese cultuur en tegen de hoogmoed van sommige Europese landen. In de overige historische werken van La Farina echter komt Europa naar voren als het symbool van de vrijheid tegenover een wereld waarin die vrijheid ver te zoeken is. Ook op andere punten komt geen coherente visie op Europa naar voren, maar wordt slechts het niet-religieuze karakter van de broederschap der volkeren, die Europa zou moeten zijn, benadrukt. De eenheid van Europa is door de *neoghibellini* dus heel letterlijk ondergeschikt gemaakt aan de noodzaak van de Italiaanse onafhankelijkheid.

Heel anders, tenslotte, is het gesteld met het idee van Europa van de stroming van Carlo Cattaneo. Weliswaar wordt dit idee niet, zoals de onderzoeker misschien zou hopen, in één of twee samenhangende verhandelingen behandeld: de ideeën over de Europese eenheid zijn verspreid over het gehele omvangrijke oeuvre van Romagnosi, Ferrari en Cattaneo. Maar indien ze, zoals in dit onderzoek gepoogd is, gegroepeerd worden, dan komt daaruit een, net als bij de *neoguelfi*, doordachte en uitgebreid beargumenteerde visie op Europa naar voren. Dit is vooral het geval bij Cattaneo, die voortborduurt op de federalistische ideeën van Ferrari en op de hierboven reeds behandelde gedachten van Romagnosi over het

beschavingsproces dat Europa en de hele mensheid doormaakt. Na jarenlange studies op de meest uiteenlopende terreinen en vooral op basis van zijn uitgebreide onderzoek naar de historische ontwikkeling van de Europese talen, komt Cattaneo tot de slotsom dat de ontwikkeling van Europa bepaald wordt door twee krachten: aan de ene kant de neiging tot eenheid, die van oriëntale oorsprong is en die er voor zorgt dat de Europese volkeren steeds meer de neiging zullen hebben om op allerlei terreinen, economisch, intellectueel, politiek, infrastructureel, met elkaar samen te gaan werken. Aan de andere kant ziet Cattaneo de uit Europa zelf oorspronkelijke verscheidenheid en diversiteit. De verschillende delen geven, ondanks de zojuist genoemde wens tot samenwerking en eenheid, aan Europa zijn specifieke karakter, dat daarom niet een defensieve eenheid is tegen externe bedreigingen, geen middel om de Europese beschaving te redden en zelfs geen middel om de Italiaanse eenheid te bewerkstelligen. De steeds sterker wordende eenheid van Europa is het logische en natuurlijke gevolg van een universeel historisch proces dat in Europa in een vergevorderd stadium verkeert.

Zoals we in het onderzoek gezien hebben is het dit verband en om tegemoet te komen aan deze combinatie van eenheid en verscheidenheid dat Cattaneo kiest voor een federaal Europa in de vorm van de *Verenigde Staten van Europa*, term die hij als eerste lanceert in oktober 1848: de federale structuur doet volgens hem recht aan het karakter van Europa en is bovendien de beste garantie voor vrede tussen de vrije volkeren van het oude continent.

Concluderend kan gesteld worden dat het idee van Europa in de Italiaanse historiografie van de eerste helft van de negentiende eeuw een vooraanstaande plaats inneemt: de eenwording van het eigen continent wordt door alle behandelde historici als een positieve ontwikkeling gezien. De invulling van het Europa-concept van de neowelfische en de neogibellijnse stroming wordt echter, soms op een directe en soms op een indirecte manier, gekoppeld aan het idee van de *nazione*, dat wil zeggen aan de strijd voor de Italiaanse onafhankelijkheid. Blijkbaar was, zeker bij die historici die zelf sterk betrokken waren bij deze strijd, de wens Italië bevrijd te zien van buitenlandse overheersing zo dominant dat alle andere idealen er ondergeschikt aan gemaakt werden. De koppeling tussen Europa en de natie, waarbij het eerste uiteindelijk ten dienste staat van de tweede, leidt er toe dat, zoals blijkt uit de literatuur over de buiten dit onderzoek vallende latere periode, na de eenwording en in de rest van de negentiende eeuw het ideaal van een verenigd Europa grotendeels verdwijnt uit de geschiedschrijving en plaats maakt voor een steeds sterker wordend nationalisme.

Uitzondering op deze latere ontwikkeling vormt de federalistische stroming, die gezien kan worden als een directe navolging van de ideeën van Cattaneo: ook na 1870

blijven federalisten streven naar een federatie van Europa en ook de enthousiaste gelegenheidsliteratuur na de tweede wereldoorlog voor een verenigd Europa, zoals we die in de Inleiding gezien hebben, grijpt terug op de gedachten van Cattaneo en zijn navolgers. Het feit dat het juist Cattaneo was bij wie de bovengenoemde koppeling tussen *nazione* en Europa niet gemaakt werd, maakt hem tot een ideale referentie voor het Europeïsme van onze tijd, ongeacht of dat hedendaagse 'Europa-gevoel' oprecht is of wederom ingegeven wordt door versluierde nationalistische motieven.

* *
*

B I B L I O G R A F I E
BRONNEN

In deze per stroming en per auteur gerangschikte lijst van bronnen worden de edities vermeld waar in de noten naar verwezen wordt. Zonodig wordt tussen rechte haken aangegeven waar en wanneer de eerste editie van het werk verschenen is.

A SCUOLA NEOGUELFA

CESARE BALBO:

* *Alcune prime parole sulla situazione nuova dei popoli liguri e piemontesi*. Torino 1847.

* *Della monarchia rappresentativa in Italia. Della politica nella presente civiltà*. Firenze: Le Monnier 1857.

* *Della monarchia rappresentativa in Italia: Saggi politici*. Con l'aggiunta degli Statuti Italiani. "Italia" 1860. [eerste editie 1857]

* *Della storia d'Italia dalle origini fino all'anno 1814: sommario*. Ediz. quarta corretta ed ampliata. Losanna: Bonamici e Co 1848. [eerste editie 1846]

* *Delle speranze d'Italia*. 5a edizione con appendici inedite, Firenze: Le Monnier 1855. [eerste editie Parigi: Firmin Didot 1844]

* *Frammenti sul Piemonte pubblicati sul giornale Il Risorgimento di G. Stefani*. Torino 1851.

* *La destruction du pouvoir temporel des Papes*. Paris: Charles Douniol 1860. [eerste editie 1859]

* *Lettere di politica e letteratura edite ed inedite*. Precedute da un discorso sulle rivoluzioni. Firenze: Le Monnier 1855.

* *Meditazioni storiche*. 2a ed. con correzioni ed aggiunta di meditazioni inedite. Firenze: Le Monnier 1854. [eerste editie 1842]

* *Nuova appendice all'opera intitolata "Delle speranze d'Italia"*. Capolago: Elvetica 1845.

* *Pensieri sulla storia d'Italia*. Firenze: Le Monnier 1858.

* *Storia d'Italia e altri scritti editi e inediti*. A cura di Maria Fubini Leuzzi. Torino: UTET 1984.

* *Storia d'Italia sotto i barbari*. Firenze: Le Monnier 1856. [eerste editie 1830]

* *Sulla distruzione della potenza temporale dei papi*. Discorso di Cesare Balbo nella seduta della Camera dei Deputati (28 febbraio 1849), Torino: presso Gianini e Fiore, s.d.

* *Vita di Dante*. Con annotazioni di Emmanuele Rocco. Firenze: Le Monnier 1853. [eerste editie Torino: Pomba 1839]

RICOTTI, E., *Della vita e degli scritti del conte Cesare Balbo*. Rimembranze con documenti inediti. Firenze: Le Monnier 1856.

CESARE CANTÙ:

* *Della indipendenza italiana. Cronistoria*. 3 vol., Torino: UTET 1872-1877.

* *Storia della città e diocesi di Como*. 3a ed., 2 vol. Como 1899-1900.

* *Storia degli Italiani*. 2a ed., Torino: UTET 1857-59.

* *Storia Universale*. 9a ed., Torino 1862-1865.

GINO CAPPONI:

* *Fatti relativi alla storia della nostra lingua*. [Firenze] 1869. Estr. da «Nuova Antologia», Firenze, agosto 1869.

* *Lettere di Gino Capponi e di altri a lui*. Raccolte e pubblicate da Alessandro Carraresi, 6 vol., Firenze: Le Monnier 1882-1890.

* *Scritti inediti*. Preceduti da una bibliografia ragionata degli scritti editi e inediti e delle lettere a stampa per cura di Guglielmo Macchia, Firenze: Le Monnier 1957.

* *Storia della repubblica di Firenze*. Firenze 1875.

* *Sulla dominazione dei Longobardi in Italia*. Lettera 1a e 2a al professore Pietro Capei. Estr. dall'«Archivio storico italiano» (1844) app. num. 7, pp. 183-238.

* *Tumulto dei Ciompi in Firenze l'anno 1378*. estr. da «Nuova Antologia», Firenze, luglio 1871.

CARLO TROYA:

* *Della condizione de' Romani vinti da' Longobardi e della vera lezione d'alcune parole di Paolo Diacono a tale argomento. Discorso*. Napoli: Stamperia Reale 1841.

* *Del veltro allegorico di Dante*. Firenze: G. Molini 1826.

* *Del veltro allegorico di Dante e altri saggi storici*. A cura di Constantino Panigada, Bari: Laterza 1932.

* *Storia d'Italia del Medio-Evo*. 16 vol., Napoli: Tasso 1839-55.

B SCUOLA NEOGHIBELLINA

GIUSEPPE LA FARINA:

* *Discorso di Giuseppe La Farina letto nell'adunanza del 1° novembre 1847 della società dei tipografi e risposta di Giuseppe Polverini*. s.a.s.l.

* *Gli Albigesi: storia delle crociate cattoliche contro gli eretici della Linguadoca*. Genova: Lavagnino 1875.

* *Istoria documentata della Rivoluzione Siciliana e delle sue relazioni coi governi italiani e stranieri (1848-1849)*. 2 vol., Capolago: Elvetica 1850-1851.

* *L'Italia coi suoi monumenti, le sue rimembranze e i suoi costumi*. Firenze: Bardi 1842.

* *L'Italia dai tempi più antichi fino ai nostri giorni*. Torino, Milano: Guigoni 1856-1863.

* *La China considerata nella sua storia, ne' suoi riti, ne' suoi costumi, nella sua industria, nelle sue arti e ne' più memorevoli avvenimenti della guerra attuale*. Firenze: Bardi 1843.

* *La Germania renana coi suoi monumenti e le sue legende*. Firenze: Bardi 1842.

* *La nazione è unica e vera proprietaria de' beni ecclesiastici. Discorso*. Torino: Progresso 1854.

* *La Svizzera storica*. Firenze: Bardi 1842-1843.

* *Le forze liberatrici d'Italia nelle probabilità di prossima guerra*. Pubblicazione della Società Nazionale Italiana, [Torino 1858].

* *Scritti politici*. Introduzione di D. Mack Smith. [Palermo]: Ediz. della Regione siciliana [1972].

* *Società Nazionale Italiana*. Torino 1860.

* *Storia d'Italia narrata al popolo italiano (568-1815)*. 5 vol., Firenze: Poligrafia italiana 1846-1847.

* *Studi sul secolo decimoterzo*. Firenze: Fabris 1842.

* *Sulle presenti condizioni d'Italia. Opuscolo*. Sec. ediz. Torino: Regno d'Italia 1864.

* *Sulle presenti condizioni d'Italia. Pensieri*. Pubblicazione della Società Nazionale Italiana, Torino 1862.

* *Un capitolo della storia della Rivoluzione siciliana del 1848-49 (Campagna d'Aprile 1849)*. Firenze: Bettini 1850.

* *Epistolario*, ed. Franchi 1869.

ATTO VANNUCCI:

* *Dei recenti studj sulla antica civiltà arabica e della "Storia dei Musulmanni in Sicilia" di Michele Amari*. [Firenze 1856]. Estr. dell'Archivio Storico Italiano N.S. T. III, P. II.

* *Della vita e delle opere di Tacito. Discorso*. Prato: Tip. Alberghetti 1848.

* *I martiri della liberta` italiana dal 1794-1848*. 2a ediz. Firenze 1860.

* *I martiri della libertà italiana nel secolo decimonono: memorie*. Firenze 1848.

* *I primi tempi della liberta` fiorentina*. 3a ediz. Firenze 1861.

* *Le carte Vannucci nell'archivio contemporaneo del Gabinetto G.P. Vieusseux*. A cura di Caterina Del Vivo, Firenze: Giunta regionale toscana 1986.

* *Storia d'Italia dai tempi più antichi fino all'invasione dei Longobardi*. Firenze 1851-1855.

* *Storia dell'Italia antica*. 2a ediz. 4 vol. Firenze 1863-64.

* *Studi storici e morali sulla letteratura Latina*. 2a ediz. Firenze 1862.

GIOVANNI BATTISTA NICCOLINI:

* *Opere*. Prima ediz. napoletana. Napoli: Rossi 1852.

* *Opere edite e inedite*. Racc. e pubbl. da Corrado GARGIOLLI, 4 vol., Milano: Guigoni 1863-1866.

ANTONIO RANIERI:

* *Della storia d'Italia dal quinto al non secolo, ovvero da Teodosio a Carlomagno, libri due*. [Brusselles ?] 1841.

* *Discorsi circa le cose dell'Italia meridionale*. Torino Milano: Guigoni 1862.

* *Prolegomeni di una introduzione allo studio della ricerca storica*. Firenze: Le Monnier 1844.

C STORIOGRAFIA SCIENTIFICA

CARLO CATTANEO:

* *L'insurrection de Milan en 1848.* Paris: Amyot 1848.

* *Edizione delle opere di Carlo Cattaneo*. A cura del Comitato italo-svizzero per la pubblicazione delle opere di Carlo Cattaneo. Firenze: Le Monnier 1948 ...
[N.B.: in de noten wordt gebruik gemaakt van de volgende afkortingen:]

S.L. *Scritti letterari.* A cura di Piero Treves, 2 vol., Firenze: Le Monnier 1981.

Ep. *Epistolario di...* Raccolto e annotato da R. Caddeo. Con appendice di scritti e documenti inediti e rari, 4 vol., Firenze: Barbèra 1949-1956.

S.P. *Scritti politici* A cura di M. Boneschi, 4 vol., Firenze: Le Monnier 1964-1965.

S.S. *Scritti storici e geografici* A cura di G. Salvemini e E. Sestan, 4 vol., Firenze: Le Monnier 1957.

S.L.A. *Scritti letterari, artistici, linguistici e vari*. A cura di A. Levi, 2 vol., Firenze: Le Monnier 1948.

S.F. *Scritti filosofici*. A cura di Norberto Bobbio, 3 voll., Firenze: Le Monnier 1960.

Bloemlezingen:

* *Opere*. In: ROMAGNOSI G.D., *Opere*; CATTANEO C., *Opere*; FERRARI G., *Opere*. A cura di Ernesto Sestan, Milano: Riccardo Ricciardi [1957] (La letteratura italiana: Storia e testi, 68).
[In de noten: *Opere*]

* *Tutte le opere*. A cura di Luigi Ambrosoli, [Milano 1967 ...].
[In de noten: *Tutte le opere*]

* *Opere scelte* A cura di Delia Castelnuovo Frigessi, 4 vol., Torino: Einaudi 1972.
[In de noten: *Opere scelte*]

* *Antologia degli scritti politici*. A cura di Giuseppe Galasso, Bologna: Il Mulino 1978 [1962[1]].

* *Il pensiero filosofico. Letture scelte*. Introd. e note di Gastone Gazzarri. Firenze: Le Monnier 1960.

* *L'uomo e la storia: storiografia, filosofia della storia, antropologia.* A cura di Ferruccio Focher, Milano: Mursia 1973.

* *La città considerata come principio ideale delle istorie italiane*. A cura di G.A. Belloni, Firenze: Vallecchi [1931].

* *Opere edite e inedite*. Raccolte o ordinate per cura di Agostino Bertani, 3 vol., Firenze: Le Monnier 1881-82.

* *Scritti sulla Lombardia*. A cura di Giuseppe Anceschi e Giuseppe Armani, 2 vol., Milano: Ceschina 1971.

* *Stati Uniti d'Italia*. A cura di Norberto BOBBIO, Torino: Chiantore 1945.

GIUSEPPE FERRARI:

* *Corso sugli scrittori politici italiani*. [Milano 1862].

* *Filosofia della rivoluzione*. 2 vol. Londra 1851.

* *Idem*. 2a ediz. 2 vol. Milano 1873.

* *Idem*. A cura di Giuseppe Santonastaso. Milano: Marzorati 1970.

* *Histoire des révolutions d'Italie, ou Guelfes ou Gibelins*. 4 tom. Paris: Didier 1856-1858.

* *La Chine et l'Europe. Histoire et traditions comparées*. 2ième edit., Paris 1869 [1867[1]].

* *La mente di G.D. Romagnosi: saggio*. Prato 1839.

* *La révolution et les réformes en Italie*. Extr. de la «Revue Indépendante» Paris 10 janv. 1848.

* *Opere*. In: ROMAGNOSI G.D., *Opere*; CATTANEO C., *Opere*; FERRARI G., *Opere*. A cura di Ernesto Sestan, Milano: Riccardo Ricciardi [1957] (La letteratura italiana: Storia e testi, 68).

* *Teoria dei periodi politici*. Milano ecc.:Hoepli 1874.

GIANDOMENICO ROMAGNOSI:

* *Dell'indole e dei fattori dell'incivilimento con esempio del suo risorgimento in Italia*. Milano: Annali Universali 1832.

* *Genesi del diritto penale*. Terza ediz., 3 vol., Milano 1823-1824.

* *Opere*. In: ROMAGNOSI G.D., *Opere*; CATTANEO C., *Opere*; FERRARI G., *Opere*. A cura di Ernesto Sestan, Milano: Riccardo Ricciardi [1957] (La letteratura italiana: Storia e testi, 68).

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

In deze lijst van geraadpleegde literatuur is de secundaire literatuur opgenomen waar in de Inleiding of de andere hoofdstukken naar verwezen wordt. Voor overige werken over het idee van Europa zij verwezen naar de hierop volgende *Systematische bibliografie van het idee van Europa*.

In deze alfabetische literatuurlijst zijn, in het geval dat er meer werken van één auteur te vermelden zijn, deze werken in volgorde van jaar van uitgave van de gebruikte editie opgenomen. In het geval er bovendien meer werken uit hetzelfde jaar te vermelden zijn wordt een letter (A/B/etc.) toegevoegd. Dit jaartal wordt bovendien tussen ( ) herhaald na de naam van de auteur, zodat de verwijzingen in de noten - AUTEUR (jaar) - gemakkelijk terug te vinden zijn.

ALBERTINI, M.,
1969 *Idea nazionale e ideali di unità supernazionali in Italia dal 1815 al 1918*. In: *Nuove questioni di storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia*. 2 vol. Milano: Marzorati 1969, II, pp. 671 - 728.

ALBERTINI, M.,
1979 *Il Risorgimento e l'unità europea*. Napoli: Guida 1979.

ALBERTINI, M.,
1984 *L'eredità federalista del Risorgimento*. In: SPADOLINI, G. (ed.), *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), (pp. 5-116), pp. 68-72.

ALTGELD, W.,
1984 *Das politische Italienbild der Deutschen zwischen Aufklärung und europäischer Revolution von 1848*. Tübingen: Niemeyer 1984 (Bibliothek des deutschen historischen Instituts in Rom, Bd.59).

AMBROSOLI, L.,
1959 *La formazione di Carlo Cattaneo*. Milano, Napoli: Riccardo Ricciardi 1959.

AMBROSOLI, L.,
1974 *Cattaneo e i problemi del territorio*. «Nord e sud» 21 (1974), pp. 80-94.

AMBROSOLI, L.,
1978 *Carlo Cattaneo and the political and philosophical historiography of the Risorgimento*. «Journal of Italian history» 1(1978), pp. 111-136.

ANNONI, A.,
1990 *State, Nation, Europe in the eighteenth and nineteenth centuries*. In: L.F. BRUYNING and J.Th. LEERSSEN (eds.), *Italy - Europe*, Yearbook of European Studies 3, Rodopi, Amsterdam - Atlanta 1990, pp. 39-53.

ARMANI, G.,
1973 *Gli scritti su Carlo Cattaneo. Saggio di una bibliografia (1836-1972)*. Pisa: Nistri-Lischi, 1973 ("Domus Mazziniana", Pisa. Collana scientifica 13).

ARMANI, G.,
1987 *Notizie su Carlo Cattaneo*. Roma: Archivio Trimestrale 1987 (Biblioteca dell'Istituto di Studi per la storia del movimento repubblicano, 6).

BELLONI, G.A.,
1945 *Carlo Cattaneo*. Roma: Libreria politica moderna 1945.

BELLONI, G.A.,
1974 *Carlo Cattaneo e la sua idea federale*. A cura di Giuseppe Armani. Pisa: Nistri-Lischi 1974 ("Domus Mazziniana", Pisa. Collana scientifica 14).

BELOFF, M, e.a. (eds.),
1965 *L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815 - aujourd'hui): problèmes et interpretations historiques*. Comité de dir.: Max Beloff, Pierre Renouvin, Franz Schnabel, Franco Valsecchi. 3dln., 6bdn. Paris 1965.

BENDISCIOLI, M.,
1955 *L'idea dell'unità dell'Europa nei neoguelfi Italiani*. «Historisches Jahrbuch» 74 (1955), pp. 490-497.

BERNERI, C.,
1970 *Carlo Cattaneo federalista*. Pistoia: Edizioni R.L. 1970.

BIUNDI, G.,
1893 *Di Giuseppe La Farina e del risorgimento italiano*. Palermo, Torino: Clausen 1893.

BOER, W. den,
1989-A *De schaapstong van Montesquieu*. «Trouw» 9 juni 1989, p. 19.

BOER, W. den,
1989-B *Europese cultuur: geschiedenis van een bewustwording*. Inaugurele rede Universiteit van Amsterdam (5 juni 1989), Nijmegen: SUN 1989.

BORSA, M.,
1945 *Carlo Cattaneo*. [Milano]: Garzanti 1945.

BRANCA, V. (ed.),
1954 *Il Conciliatore: foglio scientifico-letterario*. 3 vol. Firenze: Le Monnier 1954.

BRANCATO, F.,
1965 *Il pensiero storico di Carlo Cattaneo*. «Nuovi quaderni del Meridione»

3(1965), pp. 326-335.

BREZZI, P.,
1952 *Realtà e mito dell'Europa dal Medioevo ad oggi*. Discorso inaugurale per l'anno accademico 1952-1953. «Annuario dell'Istituto universitario pareggiato di Magistero "Maria SS. Assunta"» Roma 1952-53.

BREZZI, P.,
1954 *Realtà e mito dell'Europa dall'antichità ai giorni nostri*. Roma: Editrice Studium s.a [Chabod (1974): "ma 1954"].

BRUNELLO, B.,
1958 *Il federalismo nel Risorgimento*. Lezioni tenute nell'Università di Bologna durante l'anno accademico 1957-1958. Bologna: R.Patròn 1958.

BRUYNING, L.F.,
1987 *Het idee van Europa in de hedendaagse Italiaanse historiografie* «Theoretische Geschiedenis» 14,4 (1987), pp. 387-397.

BRUYNING, L.F.,
1989 *Het idee van Europa als mystificatie in de historiografie en in het politieke denken*. In: J. LEERSSEN, J. REESTMAN en A. RIJKSBARON (red.), *Tussen wetenschap en werkelijkheid*. Opstellen aangeboden aan Max Weisglas. Amsterdam, Europese Culturele Stichting en Universiteit van Amsterdam 1989, pp. 11-21.

BRUYNING, L.F.,
1990 *The United States of Europe: an Italian invention?* In: L.F. BRUYNING and J.Th. LEERSSEN (eds.), *Italy - Europe*, Yearbook of European Studies 3, Rodopi, Amsterdam - Atlanta 1990, pp. 55-66.

BRUYNING, L.F.,
1991 *De Europese gedachte: gebruik en misbruik van een idee*. In: CAMPHUIS, W.A.F. en C.G.J. WILDEBOER SCHUT (red.), *Europese eenwording in historisch perspectief. Factoren van integratie en desintegratie*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek 1991, pp. 10-21.

BRUYNING, L.F.,
1993 *Campanile - Nazione - Europa: ideeën over Italië*. In: «Incontri - Rivista europea di studi italiani» 8 (1993), pp. 27-36.

BRUYNING, L.F., N. RANDERAAD en R. de ROOY (eds.),
1993 *Unità/Disunità d'Italia: una giornata di studio*. Themanummer van «Incontri - Rivista europea di studi italiani» 8 (1993), 1. Amsterdam, Maarssen: Holland University Press.

BULFERETTI, L.,

1957 *La storiografia italiana dal Romanticismo a oggi*. Milano: Marzorati 1957.

BULFERETTI, L.,
1961 *Osservazioni su alcuni limiti della storiografia etico-politica e sopra una interpretazione di Carlo Cattaneo*. «Rassegna storica del Risorgimento» 48 (1961), pp. 611-626.

CEVA, B.,
1942 *Un conservatore dell'Ottocento: il conte Cesare Balbo*. «Nuova rivista storica» 26(1942), pp. 420-438.

CHABOD, F.,
1947 *L'idea di Europa*. «Rassegna d'Italia» 2,4(1947), pp. 3-17 en 2,5(1947), pp. 25-37.

CHABOD, F.,
1951 *Nazione ed Europa nel pensiero dell'Ottocento*. «Quaderni A.C.I.» (Ass. Cult. Ital., Torino) 6(1951), pp. 17-32.

CHABOD, F.,
1961 *L'idea di nazione*. A cura di A. Saitta e E. Sestan. Bari: Laterza 1961.

CHABOD, F.,
1974 *Storia dell'idea d'Europa*. A cura di E. Sestan e A. Saitta. Roma, Bari: Laterza 1974.

CIASCA, R.,
1953 *L'unità ideale dell'Europa dall'inizio dell'epoca moderna*. «Civitas» 4(1953), pp. 3-28.

COCO, A.,
1983 *François Guizot*. Napoli: Guida 1983

COFRANCESCO, D.,
1970 *Nazione e umanità nel pensiero di Carlo Cattaneo*. «Quaderni di scienze sociali» 9(1970), pp. 297-316.

COFRANCESCO, D.,
1981 *Europeismo e cultura. Da Cattaneo a Calogero*. Genova: ECIG 1981.

CROCE, B.,
1930 *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono*. Sec. ediz. riveduta con appendice sulla storiografia recente. 2 vol. Bari 1930.

Cultura ...
1981 *La cultura italiana tra '800 e '900 e le origini del nazionalismo*. Firenze: Olschki 1981 (Biblioteca dell'Archivio storico italiano,XXII).

CURCIO, C.,
1950-A *Nazione Europa Umanità. Saggi sulla storia dell'idea di nazione e del principio di nazionalità in Italia*. Milano: Giuffrè 1950.

CURCIO, C.,
1950-B *L'idea d'Europa nel pensiero politico italiano*. Milano 1950.

CURCIO, C.,
1958 *Europa, storia di un'idea*. 2 vol., Firenze: Vallecchi 1958.

CURCIO, C.,
1965 *Le problème historique*. In: BELOFF, M., e.a. (eds.), *L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815 - aujourd'hui): problèmes et interpretations historiques*. Comité de dir.: Max Beloff, Pierre Renouvin, Franz Schnabel, Franco Valsecchi. 3dln., 6bdn. Paris 1965, I, pp. 57-157.

CURCIO, C.,
1979 *Europa, storia di un'idea*. Torino: ERI 1979.

DEL VECCHIO, G.,
1952 *A propos des états unis d'Europe*. «Bulletin Européen» mars 1952, pp. 3-8.

DEL VECCHIO, G.,
1960 *L'ideale cosmopolitico e il problema dell'unificazione europea*. Discorso pronunc. all'Istituto di Studi Europei di Roma, 23 marzo 1957. Roma 1960.

DOTTI, U.,
1975 *I dissidenti del Risorgimento. Cattaneo, Ferrari, Pisacane*. Roma, Bari: Laterza 1975.

DUROSELLE, J.B.,
1965 *L'idée d'Europe dans l'histoire*. Préf. de Jean Monnet, Paris: Denoël 1965 (Collection Europa Una).

DUROSELLE, J.B.,
1984 *Le "concert européen"*. «Rélations internationales» 39 (1984), pp. 271-285.

FABER, W.,
1943 *Europäische Ideen im Revolutionsjahr 1848*. «Die Friedens-Warte», Zürich 43,2(1943), pp. 98-104.

FERRARI-AGGRADI, M.,
1958 *Europa. Tappe e prospettive di unificazione*. Roma: Studium 1958.

FOCHER, F. (ed.),
1973 *Carlo Cattaneo. L'uomo e la storia*. Milano: Mursia 1973.

FOERSTER, R.H.,
1967 *Europa. Geschichte einer politischen Idee*. Mit einer Bibliografie von 182 Einigungsplänen aus den Jahren 1306 bis 1945. München 1967.

FUBINI LEUZZI, M.,
1978 *Contributi e discussioni su alcuni aspetti del pensiero storiografico di Cesare Balbo*. «Rivista storica italiana» 90(1978), pp. 834-854.

FUBINI LEUZZI, M.,
1984 *Introduzione*. In: BALBO, Cesare, *Storia d'Italia e altri scritti editi e inediti*. A cura di Maria Fubini Leuzzi. Torino: UTET 1984, pp. 9-66.

FÜTER, E.,
1970 *Storia della storiografia moderna*. Trad. di A. Spinelli. Milano, Napoli 1970.

GAETA, F.,
1981 *Dalla nazionalità al nazionalismo*. In: *La cultura italiana tra '800 e '900 e le origini del nazionalismo*. Firenze: Olschki 1981 (Biblioteca dell'Archivio storico italiano,XXII), pp. 21-46.

GALASSO, G.,
1979 *L'Italia come problema storiografico*. Introduzione alla Storia d'Italia diretta da Giuseppe Galasso. Torino: UTET 1979.

GALLEA, B.V.,
1957 *La missione di Giuseppe La Farina a Ferrara nel 1859*, «Bollettino del Museo del Risorgimento» II (1957), pp. 224-32.

GALLETTI, A.,
1953 *Lo storicismo di Carlo Cattaneo*. In: GALLETTI, A., *Natura e finalità della storia nel moderno pensiero europeo. Dalla storia filologica allo storicismo idealistico*. Milano: Fabbri [1953], pp. 209-252.

GENTILE, G.,
1973 *Gino Capponi e la cultura toscana nel secolo XIX*. Firenze 1973.

GENTILE, M.,
1943 *Il concetto del primato in Cesare Balbo*. Padova 1943.

GENTILI, R.,
1974 *Gino Capponi. Un aristocratico toscano dell'800*. Firenze: La Nuova Italia 1974.

GIUSTI, W.,
1957 *Cesare Balbo e i problemi del mondo slavo*. Trieste: Tip. Smolars 1957.

GIUSTI, W.,

1958 *Carlo Cattaneo di fronte all'Austria e al mondo slavo*. Trieste: Tip. Smolars 1958.

GOLLWITZER, H.,
1951 *Zur Wortgeschichte und Sinndeutung von Europa*. «Saeculum» 1951, pp. 161-172.

GOLLWITZER, H.,
1964 *Europabild und Europagedanke. Beiträge zur Deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts*. Zweite neu bearbeitete Aufl. München 1964 [1951[1]].

GREENFIELD, K.R.,
1964 *Economia e liberalismo nel Risorgimento. Il movimento nazionale in Lombardia dal 1814 al 1848*. Trad. di G. LUZZATO. Saggio introduttivo di Rosario ROMEO. Bari: Laterza 1964.

GRUTER, E.,
1971 *L'idée européenne*. Paris: Colin 1971. (Dossier "Sciences humaines", 32).

HAITSMA MULIER, E.O.G.,
1986 *Van Risorgimento tot fascisme. Een eeuw historische tijdschriften in Italië (1842-1942)*. «Tijdschrift voor Geschiedenis» 99(1986), pp. 569-590.

HAY, D.,
1957 *Europe. The emergence of an idea*. (Edinburgh Univ. publ. History, philosophy and economics, no.7) Edinburgh etc. 1957.

HAY, D.,
1968 *Europe. The emergence of an idea*. Edinburgh: Edinburgh University Press 1968[2].

HAY, D.,
1980 *Europe revisited: 1979*. «History of European Ideas» 1 (1980), pp. 1-6.

HERDE, P.,
1986 *Guelfen und Neoguelfen. Zur Geschichte einer nationalen Ideologie vom Mittelalter zum Risorgimento*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1986 (Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johan-Wolfgang-Goethe-Universität, Frankfurt an Main; Bd. 22, Nr.2).

KESSEL, P. J. van,
1984 *De Italiaanse geschiedschrijving na 1945*. «Tijdschrift voor geschiedenis» 97(1984), pp. 1-27.

LEONARDUZZI, A.,
1980 *Europeismo*. Brescia: La scuola 1980.

LEVI, A.,
1928 *Il positivismo politico di Carlo Cattaneo*. Bari: Laterza 1928.

LEVI, A.,
1931 *Il pensiero politico di Giuseppe Ferrari*. «Nuova rivista storica» 15 (1931), pp. 217-258 en 365-397.

LOVETT, C.M.,
1972 *Carlo Cattaneo and the politics of the Risorgimento, 1820 - 1860*. The Hague: Nijhoff 1972.

LOVETT, C.M.,
1979 *Giuseppe Ferrari and the Italian Revolution*. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press 1979.

LYONS, F.S.L.,
1963 *Internationalism in Europe, 1815-1914*. Leyden 1963. (European aspects ser. C. Politics, no.14).

MACK SMITH, D.,
1972 *Introduction*. In: LA FARINA, G., *Scritti politici*. Introduzione di D. Mack Smith. [Palermo]: Ediz. della Regione siciliana [1972], pp. 9-32.

MAGGIORI, M.,
1989 *Sismondi e il Risorgimento*. «Rivista di storia della storiografia moderna» 10(1989), pp. 35-47.

MANSELLI, R.,
1979 *La nazione italiana nel suo sviluppo storico e nella discussione storiografica*. Torino 1979.

MARCELLI, U.,
1976 *La politica europea e la questione italiana. Orientamenti e discussioni dal Sismondi al Cavour*. In: MARCELLI, U., *Studi sul Risorgimento*. Bologna 1976, pp. 101-140.

MARRONE, G.,
1981 *Giuseppe La Farina. Storico e pubblicista*. Caltanisetta, Roma: Sacia editore 1981.

MATURI, W.,
1962 *Interpretazioni del Risorgimento. Lezioni di storia della storiografia*. Torino: Einaudi 1962.

MATURI, W.,
1965 *Les Etats Italiens*. In: BELOFF, M, e.a. (eds.), *L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815 - aujourd'hui): problèmes et interpretations historiques*. Comité de dir.: Max Beloff, Pierre Renouvin, Franz Schnabel, Franco Valsecchi. 3dln., 6bdn. Paris 1965, I, pp. 643-704.

MATURI, W.,
1969 *Partiti politici e correnti di pensiero nel Risorgimento*. In: *Nuove questioni di storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia*. 2 vol. Milano: Marzorati 1969, I, pp. 39-129.

Mazzini e l'Europa
1974 *Mazzini e l'Europa*. Roma 1974.

MEIJER, P. de,
1983 *Il mito della patria*. «Teatro Regio Torino». Stagione lirica 1983/84. pp. 29-33.

MIOZZI, U.M.,
1976 *Storici italiani tra '800 e '900. Appunti e note*. [Roma]: La Goliardica [1976].

MISTRORIGO, L.,
1981 *L'idea d'Europa. Storia, evoluzione, attualità*. Roma: Città Nuova 1981.

MOMIGLIANO, F.,
1919 *Carlo Cattaneo e gli Stati Uniti d'Europa*. Milano 1919.

MONTI, A.,
1937 *Carlo Cattaneo*. Milano: Oberdan Zucchi 1937 (La centuria di ferro; La pattuglia dei condottieri, 27).

MOOIJ, J.J.A.,
1990 *Het Europa van de filosofen*. «Hollands Maandblad» 5/6 (1990), pp. 38-58.

MORANDI, C.,
1948 *L'idea dell'unità politica d'Europa nel XIX e XX secolo*. Milano: Marzorati 1948.

MORANDI, C.,
1952 *L'idea dell'unità politica d'Europa nel XIX e XX secolo*. In: ROTA, E. (ed.), *Questioni di storia contemporanea*. Milano 1952, vol.II, pp. 1875-1962.

MORGHEN, R.,
1960 *L'idea di Europa*. Torino: ERI 1960.

NENCIONI, G., E. SESTAN, E. GARIN e R. RIDOLFI,
1977 *Gino Capponi linguista storico pensatore*. Firenze: Olschki 1977.

Nuove questioni
1969 *Nuove questioni di storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia*. 2 vol. Milano: Marzorati 1969.

NURDIN, J.,
1978 *L'idée d'Europe dans la pensée allemande à l'époque bismarckienne*. Thèse Metz 8/1/1977. Lille, Paris 1978. Ook uitgegeven bij Peter Lang, Bern, Frankfurt, Las Vegas 1980.

NURDIN, J.,
1980 *L'idée d'Europe dans la pensée allemande à l'époque bismarckienne*. Bern, Frankfurt, Las Vegas: Peter Lang 1980.

PASSERIN D'ENTREVES, E.,
1940 *La giovinezza di Cesare Balbo*. Firenze: Le Monnier 1940.

PASSERIN D'ENTREVES, E.,
1969 *Ideologie del Risorgimento*. in: *Storia della Letteratura Italiana*, vol. V, Milano: Garzanti 1969, pp. 199-413.

PAVAN, M.,
1961-A *Il "peggioramento antico" nella filosofia della storia di Cesare Balbo*. «Giornale critico della filosofia italiana» 40(1961), pp. 324-340.

PAVAN, M.,
1961-B *Cesare Balbo e la questione delle origini italiche*. «Rassegna storica del Risorgimento» 43(1961), pp. 59-78.

PICARD, C.,
1952 *L'idée européenne au 19ème siècle*. Thèse de droit. Paris 1952.

PISTONE, S.,
1982 *L'Italia e l'unità europea. Dalle premesse storiche all'elezione del parlamento europeo*. Torino: Loescher 1982 (Documenti della storia, 32).

PORCIANI, I.,
1978 *L'"Archivio Storico Italiano". Organizzazione della ricerca ed egemonia moderata nel Risorgimento*. Firenze: Leo Olschki 1978.

PUCCIO, U.,
1977 *Introduzione a Cattaneo*. Torino: Einaudi 1977.

RENOUVIN, P.,
1931 *Les idées et les projets d'Union européenne au XIX siècle*. « Bulletins Dotation Carnegie pour la paix internationale» 6(1931), pp. 463-483.

RENOUVIN, P.,
1948 *L'idée d'Etats-Unis d'Europe pendant la crise de 1848*. In: *Actes du congrès historique du centenaire de la révolution de 1848*. Paris: P.U.F., pp. 31-45.

RENOUVIN, P.,
1949 *L'idée de federation européenne dans la pensée politique du XIXe siècle*. (The Zaharoff Lecture 1949) Oxford: Clarendon Press 1949.

RIJKSBARON, A., W.H. ROOBOL and M. WEISGLAS (eds.),
1987 *Europe from a cultural perspective. Historiography and perceptions*. Proceedings of a Symposium Univ. of Amsterdam (21-24 April 1987). The Hague: Nijgh & Van Ditmar 1987.

ROTA, E. (ed.),
1951-A *Questioni di storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia*. Milano: Marzorati 1951.

ROTA, E. (ed.),
1951-B *Questioni di storia moderna*. Ristampa. Milano 1951.

ROTA, E. (ed.),
1953 *Questioni di storia contemporanea*. Milano: Marzorati 1952-1953.

ROTA, E.,
1958 *Storia, politica e patriottismo in Carlo Cattaneo*. «Nuova Rivista Storica» 42(1958), pp. 87-113.

ROTA GHIBAUDI, S.,
1969 *Giuseppe Ferrari. L'evoluzione del suo pensiero (1838-1860)*. Firenze: Leo Olschki 1969.

ROUGEMONT, D. de,
1961 *Vingt-huit siècles d'Europe*. Paris 1961.

ROUGEMONT, D. de,
1980 *L'Europe, invention culturelle*. «History of European Ideas» 1 (1980), pp. 31-38.

SAITTA, A.,
1948 *Dalla Res Publica Cristiana agli Stati Uniti d'Europa. Sviluppo dell'idea pacifista in Francia nei secoli XVII-XIX*. Roma: Storia e letteratura 1948.

SAITTA, A.,
1956 *L'idea di Europa dal 1815 al 1870*. «Movimento Operaio» 8(1956), pp. 403-445.

SAITTA, A.,
1965 *L'idée d'Europe*. In: BELOFF, M, e.a. (eds.), *L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815 - aujourd'hui): problèmes et interpretations historiques*. Comité de dir.: Max Beloff, Pierre Renouvin, Franz Schnabel, Franco Valsecchi. 3dln., 6bdn. Paris 1965, I, pp. 413-464.

SAITTA, A.,
1971 *L'idea di Europa dal 1815 al 1870*. In: SAITTA, A., *Aspetti e momenti della civiltà europea*. «Quaderni di critica storica», Napoli: Guida 1971, pp. 171-234.

SALVATORELLI, L.,
1950 *Mazzini e gli Stati Uniti d'Europa*. «Rassegna storica del Risorgimento» 37(1950), pp. 453-458.

SALVATORELLI, L.,
1963 *Pensiero e azione del Risorgimento*. Torino: Einaudi 1963.

SALVATORELLI, L.,
1964 *Mazzini e gli Stati Uniti d'Europa*. In: SALVATORELLI, L., *Miti e storia*. Torino: Einaudi 1964, pp. 337-347.

SCAGLIA, G.B.,
1975 *Cesare Balbo. Il Risorgimento nella prospettiva storica del "progresso cristiano"*. Roma: Studium 1975.

SECKINGER, B.,
1960 *Europa im Geiste der Deutschen Romantik*. Brixen (Südtirol) 1960[2] (Diss. Université de Fribourg 1960).

SESTAN, E.,
1950 *Per la storia di un'idea storiografica: l'idea di una unità della storia italiana*. «Rivista storica italiana» 62(1950), pp. 180-198.

SESTAN, E.,
1951-A *Cattaneo giovane*. In: SESTAN, E., *Europa settecentesca ed altri saggi*. Milano, Napoli: Riccardo Ricciardi 1951, pp. 209-242.

SESTAN, E.,
1951-B *Gino Capponi storico*. In: SESTAN, E., *Europa settecentesca ed altri saggi*. Milano, Napoli: Riccardo Ricciardi 1951, pp. 173-208.

SESTAN, E.,
1957 *Introduzione*. In: SESTAN, E. (ed.), *Opere di Giandomenico Romagnosi, Carlo Cattaneo, Giuseppe Ferrari*. Milano: Ricciardi 1957.

SESTAN, E.,
1981 *L'"Archivio storico italiano" nell'età del Risorgimento*. «Rivista storica italiana» 93(1981), pp. 49-54.

SOFIA, F.,
1983 *Una biblioteca ginevrina del Settecento: i libri del giovane Sismondi*. Roma 1983.

SOLMI, A.,
1945 *Sismondi e la storia italiana*. In: *Studi su G.C.L. Sismondi*. Roma, Bellinzona 1945.

SPADOLINI, G.,
1984-A *L'idea d'Europa fra illuminismo e romanticismo. La stagione dell'"Antologia" di Vieusseux*. Firenze: Le Monnier 1984.

SPADOLINI, G.,
1984-B *«L'unità europea»: un giornale e una storia*. In: SPADOLINI, G. (ed.), *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), (pp. 5-116), pp. 10-18.

SPADOLINI, G. (ed.),
1984 *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), pp. 5-116.

STADLER, P.,
1958 *Geschichtschreibung und historisches Denken in Frankreich 1789-1871*. Zürich 1958.

TIMPANARO, S.,
1969 *Carlo Cattaneo e Graziadio Ascoli*. In: TIMPANARO, S., *Classicismo e illuminismo nell'Ottocento italiano*. Pisa 1969[2], pp. 278-282.

TRAMAROLLO, G.,
1970 *Nazionalità e unità europea nel programma mazziniano*. Napoli: Centro Napoletano di Studi Mazziniani 1970.

TRAMAROLLO, G.,
1973 *Giuseppe Mazzini e l'Europa*. «Il Risorgimento» 25(1973), pp. 1-10.

TRAMAROLLO, G.,
1978 *Dieci incontri con Cattaneo*. Cremona: P.A.C.E. [1978].

TREVES, P.,
1962 *L'idea di Roma e la cultura italiana del secolo diciannovesimo*. Milano, Napoli: Riccardo Ricciardi 1962.

VALERI, N.,
1954 *Europeismo del "Conciliatore"*. «La Nazione Italiana». Firenze 25 marzo 1954, p. 3.

VALERI, N.,
1960 *Cesare Balbo. Pagine scelte precedute da un saggio*. Milano 1960.

VALSECCHI, F.,
1973 *Caratteri e aspetti della storiografia italiana. La storiografia del romanticismo*. Roma: Ricerche [1973].

VALSECCHI, F.,
1978 *L'Italia del Risorgimento e l'Europa delle nazionalità. L'unificazione italiana nella politica europea*. Milano: Giuffré 1978.

VISCONTI, D.,
1948 *La concezione unitaria dell'Europa nel Risorgimento italiano e nei suoi precedenti storici*. Milano: F.Vallardi 1948.

VOYENNE, B.,
1952 *Petite histoire de l'idée européenne*. Paris 1952.

VOYENNE, B.,
1964 *Histoire de l'idée européenne*. Paris: Payot 1964[11].

BIJLAGE

Systematische bibliografie van het idee van Europa

In de nu volgende bibliografie zijn, gerangschikt naar periode en onderwerp, de werken opgenomen die ik in de loop van de jaren verzameld heb op het gebied van de geschiedenis van het idee van Europa. Aangezien een complete bibliografie over dit onderwerp ontbreekt, leek het mij nuttig de gevonden verwijzingen te presenteren, ook al hebben meerdere van deze werken niet direct betrekking op mijn onderzoek. Uiteraard heb ik hiermee niet de pretentie een volledige bibliografie opgesteld te hebben. De bibliografie kan dan ook gezien worden als een bijdrage aan het verdere onderzoek naar het idee van Europa.

Indeling van de bibliografie:

100 Repertoria en bibliografieën

200 Algemene werken over het idee van Europa

- 210 In bepaalde historische periodes
- 211 Oudheid
- 212 Middeleeuwen
- 213 16e - 18e eeuw
- 214 19e eeuw
- 215 20e eeuw

300 Italië in de 19e eeuw

- 310 Idea di nazione
- 320 Historiografie algemeen

400 Idee van Europa in Italië in de 19e eeuw

- 410 Algemeen
- 420 Historiografie
- 421 *Neoguelfi* - algemeen
- 422 Balbo
- 423 *Neoghibellini* - algemeen
- 424 La Farina
- 425 *Storiografia scientifica* - algemeen
- 426 Cattaneo
- 427 Andere historici

100 Repertoria en bibliografieën

BELJAARS, G.A.C., *Bibliographie historique et culturelle de l'integration européenne*. Préf. de Henri Brugmans. Bruxelles 1957 (Bibliographia Belgica, 30).

KUJATH, K., *Bibliographie zur europäischen Integration*. Bonn: Europa Union Verlag 1977.

PAKLONS, L.L., *Bibliographie européenne - European bibliography*. Bruges 1964 (Cahiers du Collège d'Europe, N.S., 8).

SIEMERS, J.P. en E.H. SIEMERS-HIDMA, *European Integration. Select International Bibliography of Thesis and Dissertations 1957-1980*. Den Haag: Martinus Nijhoff 1981[2].

200 Algemene werken over het idee van Europa

AGNELLI, A., *La genesi dell'idea di Mitteleuropa*. Milano: Giuffré 1971 (Pubbl. della Facoltà di giurisprudenza della Università di Trieste, 11).

BARRACLOUGH, G., *European unity in thought and action*. s.l. 1963.

BOER, W. den, *Europese cultuur: geschiedenis van een bewustwording*. Inaugurele rede Universiteit van Amsterdam (5 juni 1989), Nijmegen: SUN 1989.

BOER, W. den, *De schaapstong van Montesquieu*. «Trouw» 9 juni 1989, p. 19.

BREZZI, P., *Realtà e mito dell'Europa dall'antichità ai giorni nostri*. Roma: Editrice Studium s.a [Chabod (1974): "ma 1954"].

BREZZI, P., *Realtà e mito dell'Europa dal Medioevo ad oggi*. Discorso inaugurale per l'anno accademico 1952-1953. «Annuario dell'Istituto universitario pareggiato di Magistero "Maria SS. Assunta"» Roma 1952-53.

BRUGMANS, H., *Volti d'Europa*. Brescia: Editrice La Scuola 1981.

BRUGMANS, H., *Les origines de la civilisation européenne*. Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1958.

BRUGMANS, H., *De Europese idee en haar verwerkelijking*. s.l. 1969.

BRUYNING, L.F., *De Europese gedachte: gebruik en misbruik van een idee*. In: CAMPHUIS, W.A.F. en C.G.J. WILDEBOER SCHUT (red.), *Europese eenwording in historisch perspectief. Factoren van integratie en desintegratie*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek 1991, pp. 10-21.

BRUYNING, L.F., *Het idee van Europa als mystificatie in de historiografie en in het politieke denken*. In: J. LEERSSEN, J. REESTMAN en A. RIJKSBARON (red.), *Tussen wetenschap en werkelijkheid*. Opstellen aangeboden aan Max Weisglas. Amsterdam, Europese Culturele Stichting en Universiteit van Amsterdam 1989, pp. 11-21.

BURKE, P., *Did Europe exist before 1700?*. «History of European Ideas» 1 (1980), pp. 21-29.

CAMPHUIS, W.A.F. en C.G.J. WILDEBOER SCHUT (red.), *Europese eenwording in historisch perspectief. Factoren van integratie en desintegratie*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek 1991.

CAPURSO, M., *La repubblica europea*. Milano: Comunità 1979.

CHABOD, F., *Storia dell'idea d'Europa*. A cura di E. Sestan e A. Saitta. Roma, Bari: Laterza 1974.

CHABOD, F., *L'idea di Europa*. «Rassegna d'Italia» 2,4(1947), pp. 3-17 en 2,5(1947), pp. 25-37.

CURCIO, C., *Le problème historique*. In: BELOFF, M, e.a. (eds.), *L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815 - aujourd'hui): problèmes et interpretations historiques*. Comité de dir.: Max Beloff, Pierre Renouvin, Franz Schnabel, Franco Valsecchi. 3dln., 6bdn. Paris 1965, I, pp. 57-157.

CURCIO, C., *Europa, storia di un'idea*. Torino: ERI 1979.

CURCIO, C., *Europa, storia di un'idea*. 2 vol., Firenze: Vallecchi 1958.

CURCIO, C., *L'idea d'Europa nel pensiero politico italiano*. Milano 1950.

CURCIO, C., *Nazione Europa Umanità. Saggi sulla storia dell'idea di nazione e del principio di nazionalità in Italia*. Milano: Giuffrè 1950.

DALL'OGLIO, A., *Europa, unità e divisione*. Milano: Dall'Oglio [1962].

DAWSON, C., *The making of Europe. An introduction to the history of European unity*. London 1946[7].

DEL VECCHIO, G., *A propos des états unis d'Europe*. «Bulletin Européen» mars 1952, pp. 3-8.

DEL VECCHIO, G., *L'ideale cosmopolitico e il problema dell'unificazione europea*. Discorso pronunc. all'Istituto di Studi Europei di Roma, 23 marzo 1957. Roma 1960.

DUROSELLE, J.B., *L'idée d'Europe dans l'histoire*. Préf. de Jean Monnet, Paris: Denoël 1965 (Collection Europa Una).

FOERSTER, R.H., *Europa. Geschichte einer politischen Idee*. Mit einer Bibliografie von 182 Einigungsplänen aus den Jahren 1306 bis 1945. München 1967.

FOERSTER, R.H., *Die Idee Europa 1300-1946. Quellen zur Geschichte der politischen Einigung*. München 1963.

FUHRMANN, M., *Europa: zur Geschichte einer kulturellen und politische Idee*. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz 1981.

FUHRMANN, M., *L'Europe - contribution à l'histoire d'une idée culturelle et politique*. «History of European Ideas» 4(1983), pp. 1-15.

GÖHRING, M., *Europäischen Revolutionen als Etappen europäischen Zusammenschlusses*. In: GÖHRING, M. (ed.), *Europa - Erbe und Aufgabe*. Internationaler Gelehrtenkongress Mainz 1955. Herausg. und eingeleitet von Martin Göhring. Wiesbaden 1956. pp. 161-172.

GÖHRING, M. (ed.), *Europa -Erbe und Aufgabe*. Internationaler Gelehrtenkongress Mainz 1955. Herausg. und eingeleitet von Martin GöHRING. Wiesbaden 1956.

GOLLWITZER, H., *Zur Wortgeschichte und Sinndeutung von Europa*. «Saeculum» 1951, pp. 161-172.

GRUTER, E., *L'idée européenne*. Paris: Colin 1971. (Dossier "Sciences humaines", 32).

HAY, D., *Europe revisited: 1979*. «History of European Ideas» 1 (1980), pp. 1-6.

HAY, D., *Europe. The emergence of an idea*. Edinburgh: Edinburgh University Press 1968[2].

HAY, D., *Europe. The emergence of an idea*. (Edinburgh Univ. publ. History, philosophy and economics, no.7) Edinburgh etc. 1957.

HECKER, H., *Europa - Begriff und Idee*. «Das Historisch-politische BUCH» 40 (1992), pp. 411 e.v.

HECKER, H., *Europa - Begriff und Idee: historische Streiflichter*. Bonn: Bouvier 1991 (Kultur und Erkenntnis, Bd. 8).

HEER, F., *Europäische Geistesgeschichte*. Stuttgart 1957.
HOGGART, T. and D. JOHNSON, *An idea of Europe*. London: Chatto and Windus 1987.
JAECKLE, E., *Die Idee Europa*. Frankfurt am Main: Propyläen 1988.
JOLL, J., *Europe - an historian's view*. «History of European Ideas» 1 (1980), pp. 7-19.
LEONARDUZZI, A., *Europeismo*. Brescia: La scuola 1980.
MEULEN, J. ter, *Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung*. 2 bdn., 3 vol. Haag: Nijhoff 1917-1940.
MISTRORIGO, L., *L'idea d'Europa. Storia, evoluzione, attualità*. Roma: Città Nuova 1981.
MOOIJ, J.J.A., *Het Europa van de filosofen*. «Hollands Maandblad» 5/6 (1990), pp. 38-58.
MORGHEN, R., *L'idea di Europa*. Torino: ERI 1960.
OTTONELLO, P.P., *Europa e Occidente*. In: RASCHINI, M.A. (ed.), *Programmi di ricerca relativi alla "Genesi fenomenologia e storia delle categorie costitutive dell'idea di Europa"*. Genova: Università di Genova 1985. (Categorie Europee, 1), pp. 215-221.
PAOLINI, E., *L'idea di Europa. Nascita e sviluppi*. Firenze: La Nuova Italia 1979.
PICA, D., *L'idea dell'Europa. Aspirazioni e realtà*. Salerno: Grafikart 1971.
PISTONE, S., *L'Italia e l'unità europea. Dalle premesse storiche all'elezione del parlamento europeo*. Torino: Loescher 1982 (Documenti della storia, 32).
RIJKSBARON, A., W.H. ROOBOL and M. WEISGLAS (eds.), *Europe from a cultural perspective. Historiography and perceptions*. Proceedings of a Symposium Univ. of Amsterdam (21-24 April 1987). The Hague: Nijgh & Van Ditmar 1987.
ROUGEMONT, D. de, *Vingt-huit siècles d'Europe*. Paris 1961.
RÜSTOW, A., *Geistige Grundlagen des Bewusstseins der europäischen Einheit*. In: GÖHRING, M. (ed.), *Europa - Erbe und Aufgabe*. Internationaler Gelehrtenkongress Mainz 1955. Herausg. und eingeleitet von Martin Göhring. Wiesbaden 1956. pp. 3-13.
SAINTE-LORETTE, L. de, *L'idée d'union fédérale européenne*. Paris 1955.
SAITTA, A., *Dalla Res Publica Cristiana agli Stati Uniti d'Europa. Sviluppo dell'idea pacifista in Francia nei secoli XVII-XIX*. Roma: Storia e letteratura 1948.
SCHMIDT, H.D., *The establishment of "Europe" as a political expression*. «Historical Journal» 9(1966), pp. 172-178.
SPADOLINI, G. (ed.), *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), pp. 5-116.
TALMOR, E., *Reflections on the rise and development of the idea of Europe*. «History of European Ideas» 1 (1980), pp. 63-66.
TRAMAROLLO, G., *L'identità europea*. Cremona: P.A.C.E. 1984.
VOYENNE, B., *Histoire de l'idée fédéraliste. Les sources*. Pref. d'Alexandre MARC. Paris: Presses d'Europe 1976.
VOYENNE, B., *Petite histoire de l'idée européenne*. Paris 1952.
VOYENNE, B., *Histoire de l'idée européenne*. Paris: Payot 1964[11].

210 In bepaalde historische periodes

211 Oudheid

CALDERINI, A., *L'unità europea nel mondo antico*. «Humanitas» 1952,2.
FISCHER, J., *Oriens - Occidens - Europa. Begriff und Gedanke "Europa" in der späten Antike und im frühen Mittelalter*. Wiesbaden 1957.
GARIN, E., *Medio Evo e tempi bui: concetto e polemiche nella storia del pensiero dal XV al XVIII secolo*. In: BRANCA, V. (ed.), *Concetto,storia, miti e immagini del medioevo*. Venezia: Sansoni 1973 (Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetii e problemi, 7), pp. 199-224.
MILTNER, F., *Aus der Frügeschichte des Namens Europa*. «Orpheus» 1 (1954), pp. 14-21.
MOMIGLIANO, A., *L'Europa come concetto politico presso Isocrate e gli Isocratei*. «Rivista di filologia e d'istruzione classica» 61 [Nuova Serie anno XI] (1933), pp. 477-487.

212 Middeleeuwen

ARNALDI, G., *Orizzonti geografici del Medioevo*. In: BRANCA, V. (ed.), *Concetto, storia, miti e immagini del medio evo*. Venezia: Sansoni 1973 (Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetii e problemi, 7)., pp. 311-24.
BRANCA, V. (ed.), *Concetto, storia, miti e immagini del medio evo*. Venezia: Sansoni 1973 (Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetii e problemi, 7).
GATTO, L., *Viaggio intorno al concetto di medioevo. Profilo di storia della storiografia medioevale*. Sec. ediz. riveduta e ampliata. Roma: Bulzoni 1981 (Biblioteca di cultura, 108).
GENICOT, L., *Geschichtliche Grundlagen der europäischen Einheit*. In: GÖHRING, M. (ed.), *Europa - Erbe und Aufgabe*. Internationaler Gelehrtenkongress Mainz 1955. Herausg. und eingeleitet von Martin Göhring. Wiesbaden 1956. pp. 14-24.
LOCHER, Th.J.G., *Nationalstaat und europäische Ordnung*. In: GÖHRING, M. (ed.), *Europa - Erbe und Aufgabe*. Internationaler Gelehrtenkongress Mainz 1955. Herausg. und eingeleitet von Martin Göhring. Wiesbaden 1956. pp. 172-8.
TABACCO, G., *I processi di formazione dell'Europa carolingia*. In: *Nascita dell'Europa ed Europa carolingia: un'equazione da verificare*. Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, XXVII (19-25 aprile 1979). 2 tom. Spoleto, presso la sede del centro, 1981. pp. 17-48 (incl. discussione).

213 16e - 18e eeuw

ANNONI, A., *L'Europa nel pensiero italiano del Settecento*. Milano: Marzorati 1959.
ANNONI, A., *State, Nation, Europe in the eighteenth and nineteenth centuries*. In: L.F. BRUYNING and J.Th. LEERSSEN (eds.), *Italy - Europe*, Yearbook of European Studies 3, Rodopi, Amsterdam - Atlanta 1990, pp. 39-53.
CIASCA, R., *L'idea dell'Europa e la politica europea dagli inizi dell'età moderna al secolo XVIII*. Roma 1958.
CIASCA, R., *L'unità ideale dell'Europa dall'inizio dell'epoca moderna*. «Civitas» 4(1953), pp. 3-28.
DE MATTEI, R., *La coscienza europea nel Settecento italiano*. «Rivista di studi europei» 6(1971), pp. 14-41.

DIONISOTTI, C., *Europe in the Sixteenth-Century Italian Literature*. ??, 1971.

FRITZEMEYER, W., *Christenheit und Europa. Zur Geschichte des europäischen Gemeinschaftsgefühls von Dante bis Leibnitz*. Beiheft 23 der Hist. Zeitschrift. München 1931.

HAZARD, P., *Le pensée européenne au XVIII siècle: de Montesquieu à Lessing*. Paris 1946.

HAZARD, P., *La crise de la conscience européenne, 1680-1715*. Paris: Fayard [1978].

JOVIER, J.M., *El sentimento de Europa en la España del siglo XVIII*. in «Hispania» 1949.

Les rapports entre la Chine et l'Europe au temps des Lumières. Actes du IIe colloque international de sinologie (Chantilly, 16-18 sept. 1977), Paris: Les Belles Lettres 1980.

ROSSI, P., *L'Illuminismo e il mondo storico*. In: *Nuove questioni di storia moderna*, 2 vol. Milano: Marzorati 1985, II, pp. 1285-1342.

SPADOLINI, G., *L'idea d'Europa fra illuminismo e romanticismo. La stagione dell'"Antologia" di Vieusseux*. Firenze: Le Monnier 1984.

TAZBIR, J., *Poland and the concept of Europe in the sixteenth - eighteenth centuries*. «European Studies Review» 7(1977), pp. 29-43.

214 19e eeuw

ALTGELD, W., *Das politische Italienbild der Deutschen zwischen Aufklärung und europäischer Revolution von 1848*. Tübingen: Niemeyer 1984 (Bibliothek des deutschen historischen Instituts in Rom, Bd.59).

BALDELLI, E., *L'idée d'Europe par les textes: le XIXe siècle*. Roma: Bulzoni 1983.

BARRACLOUGH, G., *Europa, Amerika und Russland in Vorstellung und Denken des 19. Jahrhunderts*. «Historische Zeitschrift» 203(1966), pp. 280-315.

BELOFF, M, e.a. (eds.), *L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815 - aujourd'hui): problèmes et interpretations historiques*. Comité de dir.: Max Beloff, Pierre Renouvin, Franz Schnabel, Franco Valsecchi. 3dln., 6bdn. Paris 1965.

DUROSELLE, J.B., *Le "concert européen"*. «Rélations internationales» 39 (1984), pp. 271-285.

FABER, W., *Europäische Ideen im Revolutionsjahr 1848*. «Die Friedens-Warte», Zürich 43,2(1943), pp. 98-104.

GOLLWITZER, H., *Europabild und Europagedanke. Beiträge zur Deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts*. Zweite neu bearbeitete Aufl. München 1964 [1951[1]].

HUIZINGA, J., *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der negentiende eeuw*. In: HUIZINGA, J., *Verzameld werk*. Haarlem 1949, IV, pp. 497-554.

HUIZINGA, J., *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der negentiende eeuw*. Haarlem: Tjeenk Willink 1940.

LYONS, F.S.L., *Internationalism in Europe, 1815-1914*. Leyden 1963. (European aspects ser. C. Politics, no.14).

MANSELLI, R., *Il Medioevo come 'Christianitas': una scoperta romantica*. In: BRANCA, V. (ed.), *Concetto,storia, miti e immagini del medio evo*. Venezia: Sansoni 1973 (Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetii e problemi, 7), pp. 51-89.

MONTI, A., *L'idea federalistica italiana e i progetti di federazione europea*. Milano: Sonzogno 1945.

MORANDI, C., *L'idea dell'unità politica d'Europa nel XIX e XX secolo*. Milano: Marzorati 1948.

MORANDI, C., *L'idea dell'unità politica d'Europa nel XIX e XX secolo*. In: ROTA, E. (ed.), *Questioni di storia contemporanea*. Milano 1952, vol.II, pp. 1875-1962.

NURDIN, J., *L'idée d'Europe dans la pensée allemande à l'époque bismarckienne*. Bern, Frankfurt, Las Vegas: Peter Lang 1980.

NURDIN, J., *L'idée d'Europe dans la pensée allemande à l'époque bismarckienne*. Thèse Metz 8/1/1977. Lille, Paris 1978. Ook uitgegeven bij Peter Lang, Bern, Frankfurt, Las Vegas 1980.

PICARD, C., *L'idée européenne au 19ème siècle*. These de droit. Paris 1952.

PORTNER, E., *Die Einigung Italiens im Urteil liberaler deutscher Zeitgenossen*. Studie zur inneren Geschichte des kleindeutschen Liberalismus. Bonn 1959 (Bonner historische Forschungen, 13; oorspr. proefschrift Bonn 1958).

RENOUVIN, P., *Les idées et les projets d'Union européenne au XIX siècle*. « Bulletins Dotation Carnegie pour la paix internationale» 6(1931), pp. 463-483.

RENOUVIN, P., *L'idée de federation européenne dans la pensée politique du XIXe siècle*. (The Zaharoff Lecture 1949) Oxford: Clarendon Press 1949.

RENOUVIN, P., *L'idée d'Etats-Unis d'Europe pendant la crise de 1848*. In: *Actes du congrès historique du centenaire de la révolution de 1848*. Paris: P.U.F., pp. 31-45.

SAITTA, A., *L'idée d'Europe*. In: BELOFF, M, e.a. (eds.), *L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815 - aujourd'hui): problèmes et interpretations historiques*. Comité de dir.: Max Beloff, Pierre Renouvin, Franz Schnabel, Franco Valsecchi. 3dln., 6bdn. Paris 1965, I, pp. 413-464.

SECKINGER, B., *Europa im Geiste der Deutschen Romantik*. Brixen (Südtirol) 1960[2] (Diss. Université de Fribourg 1960).

VISCONTI, D., *La concezione unitaria dell'Europa nel Risorgimento italiano e nei suoi precedenti storici*. Milano: F.Vallardi 1948.

215 20e eeuw

ADRIANI, M., *Internazionalismo e storiografia europea*. «Rivista di studi politici internazionali», luglio-sett. 1952, pp. 427-442.

ALBERTINI, M., *L'eredità federalista del Risorgimento*. In: SPADOLINI, G. (ed.), *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), (pp. 5-116), pp. 68-72.

ALBERTINI, M., *Altiero Spinelli, l'eroe della ragione*. «Il Federalista» (1986), pp. 3-9.

ALBERTINI, M., *I principi d'azione del Manifesto di Ventotene*. «Il Federalista» (1982), pp. 3-9.

ALBERTINI, M., A. CHITI-BATTELLI e G. PETRILLI, *Storia del federalismo europeo*. Torino: RAI 1973.

ALBONETTI, A., *Preistoria degli Stati Uniti d'Europa*. Intr. di Roberto Ducci. Milano: Giuffrè 1960.

BAUER, R., *Quello che ho fatto, trent'anni di lotte e ricordi*. «Rivista milanese di economia» 13(1982), pp. 116-133.

BELOFF, M., *L'Europa e gli Europei*. Introd. di D. de Rougemont. Milano: Comunità 1960.

BELOFF, M., *Europe and the Europeans: an international discussion*. With an introduction by Denis de Rougemont. London 1957.

BOBBIO, N., *Il federalismo nel dibattito della resistenza*. In: SPADOLINI, G. (ed.), *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), (pp. 5-116), pp. 40-48.

BRUGMANS, H., *L'idée européenne 1920-1970*. Bruges 1970[3].

BRUGMANS, H., *L'Europe prend le large*. Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1961.

BRUYNING, L.F., *Het idee van Europa in de hedendaagse Italiaanse historiografie* «Theoretische Geschiedenis» 14,4 (1987), pp.387-397.

CANFORA, F., *Federalismo europeo e internazionalismo da Mazzini a oggi*. Firenze: Parenti 1954.

COFRANCESCO, D., *Ideas of the fascist government and party on Europe*. In: *Documents on the history of European integration*, vol.1: *Continental plans for European union 1939-1945*, edited by W. Lipgens, Berlin/New York 1985, pp. 179-199.

COFRANCESCO, D., *Europeismo e cultura. Da Cattaneo a Calogero*. Genova: ECIG 1981.

COFRANCESCO, D., *Il mito europeo del fascismo (1939-1945)*. «Storia contemporanea» 14(1983), pp. 5-45.

COLOMBO, A., *Europa e terza forza*. In: SPADOLINI, G. (ed.), *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), (pp. 5-116), pp. 48-68.

COLOMBO, A. (ed.), *La resistenza e l'Europa*. Atti del convegno di studi storici, Como 28-31 maggio 1983, Firenze: Le Monnier 1984.

COMPAGNA, F., *Destra, sinistra e integrazione europea*. In: SPADOLINI, G. (ed.), *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), (pp. 5-116), pp. 72-76.

DE LUNA, G., *Storia del Partito d'Azione*. Milano: Feltrinelli 1982.

DELL'OMODARME, M., *L'Italia e l'Europa: una non politica*. «Il Ponte» 1982, pp. 556-592 e pp. 690-712.

DELL'OMODARME, M., *Europa. Mito e realtà del processo d'integrazione*. Milano: Marzorati 1981.

DELZELL, C.F., *The European federalist Movement in Italy: first phase 1918-1947*.

«Journal of Modern History» 32 (1960), pp. 241-250.

FERRARI-AGGRADI, M., *Europa. Tappe e prospettive di unificazione*. Roma: Studium 1958.

GROH, D., *Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte*. Neuwied 1961.

L'idea d'Europa nel movimento di liberazione 1940-1945. Presentazione di Gaetano Arfè. Roma: Bonacci 1986.

LECERF, J., *Histoire de l'unité européenne*. Préf. de Jean Monet, Paris: Gallimard 1965.

LEDEEN, M.A., *L'Internazionale Fascista*. Trad. da Jole Bertolazzi. Bari: Laterza 1973.

LEDEEN, M.A., *Universal Fascism. The theory and practice of the Fascist International, 1928-1936*. New York: Howard Fertig 1972.

LEVI, L. e S. PISTONE (eds.), *Trent'anni di vita del Movimento Federalista Europeo*. Milano: Franco Angeli 1973.

LIPGENS, W., *Documents on the history of European integration*, vol.1: *Continental plans for European union 1939-1945*, edited by W. Lipgens, Berlin/New York 1985.

LIPGENS, W., *Europäische Einigungsidee und Briands Europaplan im Urteil der deutsche Akten 1923-1930*. «Historische Zeitschrift» 203(1966), pp. 46-89 en 316-363.

LIPGENS, W., *Europa - Federationspläne der Widerstandsbewegung 1940-1945*. München 1968.

MARC, A., *Histoire des idées et des mouvements fédéralistes depuis la première guerre mondiale*. In: *Le Fédéralisme*. Paris 1964.

MORGAN, P.J., *The Italian Fascist New Order in Europe*. In: SMITH, M.L. and P.M.R. STIRK (eds.), *Making the New Europe. European Unity and the Second World War*. London: Pinter 1990, pp. 27-45.

NEULEN, H.W., *Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtsbereich, 1939-1945*. München: Universitas 1987.

NEULEN, H.W., *Eurofaschismus und der Zweite Weltkrieg. Europas verratene Söhne*. München: Universitas 1980.

PAOLINI, E., *Altiero Spinelli, appunti per una biografia*. Bologna: Il Mulino 1988.

PEGG, C.H., *Die wachsende Bedeutung der europäischen Einigungsbewegungen in den zwanziger Jaheren*. «Europa Archiv» 15(1962), pp. 865-874.

PEGG, C.H., *Der Gedanke der europäischen Einigung während des ersten Weltkrieges und zu Beginn der zwanziger Jahre*. «Europa Archiv» 17(1962), pp. 749-758.

PEGG, C.H., *Evolution of the European Idea, 1914-1932*. Chapel Hill: University of North Carolina Press 1983.

PEGG, C.H., *Vorstellungen und Pläne der Befürworter eines europäischen Statenbundes in den Jahren 1925-1930*. «Europa Archiv» 15(1962 [11B???]), pp. 783-790.

PEGG, C.H., *Die résistance als Träger der europäischen Einigungsbestrebungen in Frankreich während des zweiten Weltkrieges*. «Europa Archiv» 7(1952), pp. 5197-5206.

PISTONE, S. (ed.), *L'idea dell'unificazione europea dalla prima alla seconda guerra mondiale*. Relazioni tenute al convegno di studi svoltosi presso la Fondazione Luigi Einaudi (Torino, 25-26 ottobre 1974), Torino: Fond. Einaudi 1975.

ROSSOLILLO, F., *Spinelli, l'uomo dell'opera*. «Il Federalista» (1984), pp. 139-145.

ROUGEMONT, D. de, *L'Europe, invention culturelle*. «History of European Ideas» 1 (1980), pp. 31-38.

SECCHIA, P., *Le armi del fascismo 1921-1971*. Milano: Feltrinelli 1971.

SILVESTRI, F., *Il fascismo e l'Europa*. In: *Mussolini nel centenario della nascita*. Roma 1986, pp. 617-623.

SPADOLINI, G., *«L'unità europea»: un giornale e una storia*. In: SPADOLINI, G. (ed.), *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), (pp. 5-116), pp. 10-18.

SPINELLI, A., *L'alternativa europea*. In: SPADOLINI, G. (ed.), *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), (pp. 5-116), pp. 18-31.

TRAMAROLLO, G., *Europei d'Italia*. Cremona: Evoluzione europea 1979.

UGOLINI, R., *Storia dell'Europa come nazione*. Firenze: Le Monnier 1979.

VALIANI, L. *Antifascismo europeo e lotta di liberazione per l'Europa*. In: SPADOLINI, G. (ed.), *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), (pp. 5-116), pp. 76-94.

VOIGT, K., *Ideas of the Italian resistance on the postwar order in Europe*. In: *Documents on the history of European integration*, vol.1: *Continental plans for European union 1939-1945*, edited by W. Lipgens, Berlin/New York 1985, pp. 456-555.

VOIGT, K. (ed.), *Friedenssicherung und europäische Einigung. Ideen des deutschen Exils, 1939-1945*. Frankfurt am Main: Fischer 1988.

WANROOIJ, B.P.F., *Il fascismo come merce d'esportazione*. «Mededelingen Ned. Hist. Instituut Rome» NS 11, 46 (1985), pp. 155-165.

300 Italië in de 19e eeuw

BOBBIO, N., *La cultura italiana fra Ottocento e Novecento*. In: *La cultura italiana tra '800 e '900 e le origini del nazionalismo*. Firenze: Olschki 1981 (Biblioteca dell'Archivio storico italiano,XXII), pp. 1-19.

BRUYNING, L.F., N. RANDERAAD en R. de ROOY (eds.), *Unità/Disunità d'Italia: una giornata di studio*. Themanummer van «Incontri - Rivista europea di studi italiani» 8 (1993), 1. Amsterdam, Maarssen: Holland University Press.

TIMPANARO, S. *Classicismo e illuminismo nell'Ottocento italiano*. Pisa: Nistri Lischi 1969[2].

DOTTI, U., *I dissidenti del Risorgimento. Cattaneo, Ferrari, Pisacane*. Roma, Bari: Laterza 1975.

MATURI, W., *Partiti politici e correnti di pensiero nel Risorgimento*. In: *Nuove questioni di storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia*. 2 vol. Milano: Marzorati 1969, I, pp. 39-129.

Nuove questioni di storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia. 2 vol. Milano: Marzorati 1969.

PASSERIN D'ENTREVES, E., *Ideologie del Risorgimento*. in: *Storia della Letteratura Italiana*, vol. V, Milano: Garzanti 1969, pp. 199-413.

PASSERIN, E. en REPGEN, K. (eds.), *Il cattolicesimo politico e sociale in Italia e Germania dal 1870 al 1914*. Bologna: Il Mulino 1977.

ROTA, E. (ed.), *Questioni di storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia*. Milano: Marzorati 1951.

SPADOLINI, G., *Un dissidente del Risorgimento (Giuseppe Montanelli)*. Firenze 1962.

VOLPE, G., *L'Italia del Risorgimento e l'Europa*. In: *Questioni di storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia*. Milano 1951, pp. 291-348.

310 Idea di nazione

BOLLATI, G., *L'italiano. Il carattere nazionale come storia e come invenzione*. Torino: Einaudi 1983.

CHABOD, F., *L'idea di nazione*. A cura di A. Saitta e E. Sestan. Bari: Laterza 1961.

La cultura italiana tra '800 e '900 e le origini del nazionalismo. Firenze: Olschki 1981 (Biblioteca dell'Archivio storico italiano,XXII).

GAETA, F., *Dalla nazionalità al nazionalismo*. In: *La cultura italiana tra '800 e '900 e le origini del nazionalismo*. Firenze: Olschki 1981 (Biblioteca dell'Archivio storico italiano,XXII), pp. 21-46.

GALASSO, G., *L'Italia come problema storiografico*. Introduzione alla Storia d'Italia diretta da Giuseppe Galasso. Torino: UTET 1979.

GREENFIELD, K.R., *Economia e liberalismo nel Risorgimento. Il movimento nazionale in Lombardia dal 1814 al 1848*. Trad. di G. LUZZATO. Saggio introduttivo di Rosario ROMEO. Bari: Laterza 1964.

LILL, R. en VALSECCHI, F. (eds.), *Il nazionalismo in Italia e in Germania fino alla prima guerra mondiale*.Bologna: Il Mulino 1983 (Annali dell'Istituto storico italo-germanico 12).

MANSELLI, R., *La nazione italiana nel suo sviluppo storico e nella discussione storiografica*. Torino 1979.

MEIJER, P. de, *Il mito della patria*. «Teatro Regio Torino». Stagione lirica 1983/84. pp. 29-33.

MONTI, A., *L'idea federalistica nel risorgimento italiano: saggio storico*. Bari: Laterza 1922.

ROMANO, R., *Alcune considerazioni intorno a Nazione, Stato (e Libertà) in Europa e in America Centro-Meridionale*. «Il pensiero politico» 18(1985), pp. 331-346.

ROMEO, R., *Idea e coscienza di nazione fino alla prima guerra mondiale*. In: *Italia mille anni. Dall'età feudale all'Italia moderna ed europea*. Firenze: Le Monnier 1981, pp. 135-168.

SALVATORELLI, L., *Risorgimento europeo*. «Rassegna storica del Risorgimento» 47(1960), pp. 159-161.

SALVATORELLI, L., *Pensiero e azione del Risorgimento*. Torino: Einaudi 1963.

SESTAN, E., *Per la storia di un'idea storiografica: l'idea di una unità della storia italiana.* «Rivista storica italiana» 62(1950), pp. 180-198.

VALSECCHI, F., *L'Italia del Risorgimento e l'Europa delle nazionalità. L'unificazione italiana nella politica europea*. Milano: Giuffré 1978.

320 Historiografie algemeen

BRANCA, V. (ed.), *Il Conciliatore: foglio scientifico-letterario.* 3 vol. Firenze: Le Monnier 1954.

BULFERETTI, L., *La storiografia italiana dal Romanticismo a oggi*. Milano: Marzorati 1957.

CROCE, B., *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono*. Sec. ediz. riveduta con appendice sulla storiografia recente. 2 vol. Bari 1930.

DESIDERI, A., *Storia e storiografia*. Firenze: D'Anna 1978.

FÜTER, E., *Storia della storiografia moderna*. Trad. di A. Spinelli. Milano, Napoli 1970.

GOSSMANN, L., *History as decipherment: romantic historiography and the discovery of the other*. «New Literary History» 18(1986), pp. 23-57.

GOSSMANN, L., *Augustin Thierry and the liberal historiography*. «History and Theory. Studies in the philosophy of history», vol. XV, n.4, Beiheft 15, Middleton Connecticut: Wesleyan U.P. 1976.

Grundbegriffe der Geschichte. 50 Beiträge zum europäischen Geschichtsbild. Gütersloh 1964.

HAITSMA MULIER, E.O.G., *Van Risorgimento tot fascisme. Een eeuw historische tijdschriften in Italië (1842-1942).* «Tijdschrift voor Geschiedenis» 99(1986), pp. 569-590.

KESSEL, P. J. van, *De Italiaanse geschiedschrijving na 1945*. «Tijdschrift voor geschiedenis» 97(1984), pp. 1-27.

MATURI, W., *Les Etats Italiens*. In: BELOFF, M, e.a. (eds.), *L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1815 - aujourd'hui): problèmes et interpretations historiques*. Comité de dir.: Max Beloff, Pierre Renouvin, Franz Schnabel, Franco Valsecchi. 3dln., 6bdn. Paris 1965, I, pp. 643-704.

MATURI, W., *Interpretazioni del Risorgimento. Lezioni di storia della storiografia*. Torino: Einaudi 1962.

MIKOLETZKY, H.L., *Europa und die Geschichte. Das Werden eines übernationalen europäischen Geschichtbildes*. Wien 1960.

MIOZZI, U.M., *Storici italiani tra '800 e '900. Appunti e note*. [Roma]: La Goliardica [1976].

PORCIANI, I., *L'"Archivio Storico Italiano". Organizzazione della ricerca ed egemonia moderata nel Risorgimento*. Firenze: Leo Olschki 1978.

ROTA, E. (ed.), *Questioni di storia contemporanea*. Milano: Marzorati 1952-1953.

ROTA, E. (ed.), *Questioni di storia moderna*. Ristampa. Milano 1951.

SESTAN, E., *L'"Archivio storico italiano" nell'età del Risorgimento*. «Rivista storica italiana» 93(1981), pp. 49-54.

SPRINGER, C., *The marble wilderness. Ruins and representation in Italian Romanticism 1775-1850*. Cambridge: Cambridge U.P. 1987.

TOUBERT, P., *"Città" et "contado" dans l'Italie médiévale. L'émergence d'un thème historiographique entre Renaissance et Romanticisme*. «La cultura» 1984, pp.

219-248.
TREVES, P., *L'idea di Roma e la cultura italiana del secolo diciannovesimo*. Milano, Napoli: Riccardo Ricciardi 1962.
VALSECCHI, F., *Caratteri e aspetti della storiografia italiana. La storiografia del romanticismo*. Roma: Ricerche [1973].

400 Idee van Europa in Italië in de 19e eeuw

410 Algemeen

ALBERTINI, M., *Idea nazionale e ideali di unità supernazionali in Italia dal 1815 al 1918*. In: *Nuove questioni di storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia*. 2 vol. Milano: Marzorati 1969, II, pp. 671 - 728.
ALBERTINI, M., *Il Risorgimento e l'unità europea*. Napoli: Guida 1979.
BRUYNING, L.F., *Campanile - Nazione - Europa: ideeën over Italië*. In: «Incontri - Rivista europea di studi italiani» 8 (1993), pp. 27-36.
CHABOD, F., *Nazione ed Europa nel pensiero dell'Ottocento*. «Quaderni A.C.I.» (Ass. Cult. Ital., Torino) 6(1951), pp. 17-32.
CHITI-BATELLI, A., *Mazzini, précurseur de l'idée de la federation européenne?* «Centre Interdisciplinaire de Recherches sur l'Italie de l'Université de Strasbourg. Bulletin», 1 janvier 1974.
MARCELLI, U., *La politica europea e la questione italiana. Orientamenti e discussioni dal Sismondi al Cavour*. In: MARCELLI, U., *Studi sul Risorgimento*. Bologna 1976, pp. 101-140.
Mazzini e l'Europa. Roma 1974.
Nazione ed Europa. Ottavo incontro romano della Fondazione G. Volpe, 1980. Roma: Volpe 1981.
ROMEO, R., *Mazzinis Programm und sein revolutionärer Einfluss in Europa*. In BIRKE, A.M. (ed.), *Die Herausforderung des europäischen Staatensystems*, Göttingen/Zürich 1989, pp. 15-30.
SAITTA, A., *L'idea di Europa dal 1815 al 1870*. «Movimento Operaio» 8(1956), pp. 403-445.
SAITTA, A., *L'idea di Europa dal 1815 al 1870*. In: SAITTA, A., *Aspetti e momenti della civiltà europea*. «Quaderni di critica storica», Napoli: Guida 1971, pp. 171-234.
SALVATORELLI, L., *Mazzini e gli Stati Uniti d'Europa*. «Rassegna storica del Risorgimento» 37(1950), pp. 453-458.
TRAMAROLLO, G., *Dalla "Giovine Europa" alle brigate "Mazzini"*. In: SPADOLINI, G. (ed.), *Per l'unità europea: dalla "Giovine Europa" al "Manifesto di Ventotene"*. «Nuova Antologia» 119(1984), (pp. 5-116), pp. 31-39.
TRAMAROLLO, G., *L'europeismo di Mazzini*. «Bollettino della Domus Mazziniana, Pisa» 30(1984), pp. 5-23.
TRAMAROLLO, G., *L'Europa di Mazzini*. Pisa: Domus Mazziniana 1962.
TRAMAROLLO, G., *Nazionalità e unità europea nel programma mazziniano*. Napoli: Centro Napoletano di Studi Mazziniani 1970.
TRAMAROLLO, G., *Giuseppe Mazzini e l'Europa*. «Il Risorgimento» 25(1973), pp. 1-10.

420 Historiografie

BRUNELLO, B., *Il federalismo nel Risorgimento*. Lezioni tenute nell'Università di Bologna durante l'anno accademico 1957-1958. Bologna: R.Patròn 1958.

COCO, A., *François Guizot*. Napoli: Guida 1983

MAGGIORI, M., *Sismondi e il Risorgimento*. «Rivista di storia della storiografia moderna» 10(1989), pp. 35-47.

SOFIA, F., *Una biblioteca ginevrina del Settecento: i libri del giovane Sismondi*. Roma 1983.

SOLMI, A., *Sismondi e la storia italiana*. In: *Studi su G.C.L. Sismondi*. Roma, Bellinzona 1945.

STADLER, P., *Geschichtschreibung und historisches Denken in Frankreich 1789-1871*. Zürich 1958.

VALERI, N., *Europeismo del "Conciliatore"*. «La Nazione Italiana». Firenze 25 marzo 1954, p. 3.

421 *Neoguelfi* - algemeen

BENDISCIOLI, M., *L'idea dell'unità dell'Europa nei neoguelfi Italiani*. «Historisches Jahrbuch» 74 (1955), pp. 490-497.

GENTILE, G., *Gino Capponi e la cultura toscana nel secolo XIX*. Firenze 1973.

GENTILI, R., *Gino Capponi. Un aristocratico toscano dell'800*. Firenze: La Nuova Italia 1974.

HERDE, P., *Guelfen und Neoguelfen. Zur Geschichte einer nationalen Ideologie vom Mittelalter zum Risorgimento*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1986 (Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johan-Wolfgang-Goethe-Universität, Frankfurt an Main; Bd. 22, Nr.2).

NENCIONI, G., E. SESTAN, E. GARIN e R. RIDOLFI, *Gino Capponi linguista storico pensatore*. Firenze: Olschki 1977.

SESTAN, E., *Gino Capponi storico*. In: SESTAN, E., *Europa settecentesca ed altri saggi*. Milano, Napoli: Riccardo Ricciardi 1951, pp. 173-208.

422 Balbo

CEVA, B., *Un conservatore dell'Ottocento: il conte Cesare Balbo*. «Nuova rivista storica» 26(1942), pp. 420-438.

FUBINI LEUZZI, M., *Introduzione*. In: BALBO, Cesare, *Storia d'Italia e altri scritti editi e inediti*. A cura di Maria Fubini Leuzzi. Torino: UTET 1984, pp. 9-66.

FUBINI LEUZZI, M., *Contributi e discussioni su alcuni aspetti del pensiero storiografico di Cesare Balbo*. «Rivista storica italiana» 90(1978), pp. 834-854.

GENTILE, M., *Il concetto del primato in Cesare Balbo*. Padova 1943.

GIUSTI, W., *Cesare Balbo e i problemi del mondo slavo*. Trieste: Tip. Smolars 1957.

PASSERIN D'ENTREVES, E., *La giovinezza di Cesare Balbo*. Firenze: Le Monnier 1940.

PASSERIN D'ENTREVES, E., *Balbo, Cesare*. in: D.B.I., V, pp. 395-405.

PAVAN, M., *Cesare Balbo e la questione delle origini italiche*. «Rassegna storica del Risorgimento» 43(1961), pp. 59-78.

PAVAN, M., *Il "peggioramento antico" nella filosofia della storia di Cesare Balbo*.

«Giornale critico della filosofia italiana» 40(1961), pp. 324-340.
RICOTTI, E., *Della vita e degli scritti del conte Cesare Balbo*. Rimembranze con documenti inediti. Firenze: Le Monnier 1856.
SCAGLIA, G.B., *Cesare Balbo. Il Risorgimento nella prospettiva storica del "progresso cristiano"*. Roma: Studium 1975.
VALERI, N., *Cesare Balbo. Pagine scelte precedute da un saggio*. Milano 1960.

423 *Neoghibellini* - algemeen

424 La Farina

BIUNDI, G., *Di Giuseppe La Farina e del risorgimento italiano*. Palermo, Torino: Clausen 1893.
GALLEA, B.V., *La missione di Giuseppe La Farina a Ferrara nel 1859*, «Bollettino del Museo del Risorgimento» II (1957), pp. 224-32.
MACK SMITH, D., *Introduction*. In: LA FARINA, G., *Scritti politici*. Introduzione di D. Mack Smith. [Palermo]: Ediz. della Regione siciliana [1972], pp. 9-32.
MANDALÀ, C., *La pubblicistica in Sicilia (1830-35)*. Estr. da *La Sicilia verso l'Unità d'Italia*, Palermo 1960.
MARRONE, G., *Giuseppe La Farina. Storico e pubblicista*. Caltanisetta, Roma: Sacia editore 1981.

425 *Storiografia scientifica* - algemeen

LANCIOTTI, L., *"La Chine et l'Europe" di Giuseppe Ferrari*. In: *China* [??], Roma 1958, pp. 63-72.
LEVI, A., *Il pensiero politico di Giuseppe Ferrari*. «Nuova rivista storica» 15 (1931), pp. 217-258 en 365-397.
LOVETT, C.M., *Giuseppe Ferrari and the Italian Revolution*. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press 1979.
PERTICONE, G., *Correnti eterodosse nel nostro Risorgimento*. «Rivista storica italiana» 51(1934), pp. 306-327.
ROTA GHIBAUDI, S., *Giuseppe Ferrari. L'evoluzione del suo pensiero (1838-1860)*. Firenze: Leo Olschki 1969.
SESTAN, E., *Introduzione*. In: SESTAN, E. (ed.), *Opere di Giandomenico Romagnosi, Carlo Cattaneo, Giuseppe Ferrari*. Milano: Ricciardi 1957.

426 Cattaneo

AMBROSOLI, L., *La formazione di Carlo Cattaneo*. Milano, Napoli: Riccardo Ricciardi 1959.

AMBROSOLI, L., *Carlo Cattaneo and the political and philosophical historiography of the Risorgimento*. «Journal of Italian history» 1(1978), pp. 111-136.

AMBROSOLI, L., *Cattaneo e i problemi del territorio*. «Nord e sud» 21 (1974), pp. 80-94.

ARMANI, G., *Notizie su Carlo Cattaneo*. Roma: Archivio Trimestrale 1987 (Biblioteca dell'Istituto di Studi per la storia del movimento repubblicano, 6).

ARMANI, G., *Gli scritti su Carlo Cattaneo. Saggio di una bibliografia (1836-1972)*. Pisa: Nistri-Lischi, 1973 ("Domus Mazziniana", Pisa. Collana scientifica 13).

BELLONI, G.A., *Carlo Cattaneo e la sua idea federale*. A cura di Giuseppe Armani. Pisa: Nistri-Lischi 1974 ("Domus Mazziniana", Pisa. Collana scientifica 14).

BELLONI, G.A., *Carlo Cattaneo*. Roma: Libreria politica moderna 1945.

BERNERI, C., *Carlo Cattaneo federalista*. Pistoia: Edizioni R.L. 1970.

BORSA, M., *Carlo Cattaneo*. [Milano]: Garzanti 1945.

BRANCATO, F., *Il pensiero storico di Carlo Cattaneo*. «Nuovi quaderni del Meridione» 3(1965), pp. 326-335.

BRUYNING, L.F., *The United States of Europe: an Italian invention?* In: L.F. BRUYNING and J.Th. LEERSSEN (eds.), *Italy - Europe*, Yearbook of European Studies 3, Rodopi, Amsterdam - Atlanta 1990, pp. 55-66.

BULFERETTI, L., *Osservazioni su alcuni limiti della storiografia etico-politica e sopra una interpretazione di Carlo Cattaneo*. «Rassegna storica del Risorgimento» 48 (1961), pp. 611-626.

COFRANCESCO, D., *Nazione e umanità nel pensiero di Carlo Cattaneo*. «Quaderni di scienze sociali» 9(1970), pp. 297-316.

FOCHER, F. (ed.), *Carlo Cattaneo. L'uomo e la storia*. Milano: Mursia 1973.

GALLETTI, A., *Lo storicismo di Carlo Cattaneo*. In: GALLETTI, A., *Natura e finalità della storia nel moderno pensiero europeo. Dalla storia filologica allo storicismo idealistico*. Milano: Fabbri [1953], pp. 209-252.

GIUSTI, W., *Carlo Cattaneo di fronte all'Austria e al mondo slavo*. Trieste: Tip. Smolars 1958.

LEVI, A., *Il positivismo politico di Carlo Cattaneo*. Bari: Laterza 1928.

LOVETT, C.M., *Carlo Cattaneo and the politics of the Risorgimento, 1820 - 1860*. The Hague: Nijhoff 1972.

MOMIGLIANO, F., *Carlo Cattaneo e gli Stati Uniti d'Europa*. Milano 1919.

MONTI, A., *Carlo Cattaneo*. Milano: Oberdan Zucchi 1937 (La centuria di ferro; La pattuglia dei condottieri, 27).

PUCCIO, U., *Introduzione a Cattaneo*. Torino: Einaudi 1977.

ROTA, E., *Storia, politica e patriottismo in Carlo Cattaneo*. «Nuova Rivista Storica» 42(1958), pp. 87-113.

SESTAN, E., *Cattaneo giovane*. In: SESTAN, E., *Europa settecentesca ed altri saggi*. Milano, Napoli: Riccardo Ricciardi 1951, pp. 209-242.

TIMPANARO, S., *Carlo Cattaneo e Graziadio Ascoli*. In: TIMPANARO, S., *Classicismo e illuminismo nell'Ottocento italiano*. Pisa: Nistri Lischi 1969[2], pp. 278-282.

TRAMAROLLO, G., *Dieci incontri con Cattaneo*. Cremona: P.A.C.E. [1978].

427 Andere historici

MOSCATI, L., *Nuovi studi sul Codice Teodosiano: tre scritti inediti di Carlo Baudi di Vesme*. Atti della Accademia nazionale dei Lincei. Memorie, VIII 27:1, Roma 1983.

MOSCATI, L., *Carlo Baudi di Vesme e la storiografia giuridica del suo tempo*. «Bolettino storico-bibliografico subalpino» 80(1982), pp. 493-574.

L'EUROPA NELLA STORIOGRAFIA ITALIANA DELLA PRIMA META' DELL'OTTOCENTO

RIASSUNTO

La presente ricerca si prefigge di individuare quale sia stata la concezione dell'Europa degli storici italiani della prima metà dell'Ottocento e quale ruolo in questa concezione fosse assegnato alla tanto auspicata unità italiana. L'Ottocento, come è noto, è il secolo per eccellenza delle nazionalità e del nazionalismo ma nello stesso tempo è anche l'epoca in cui cominciano a delinearsi le linee di una concezione dell'Europa che agirà fino ai nostri giorni.

Per questa ragione, nel quadro delle ricerche degli ultimi decenni sull'idea d'Europa, è stata prestata ampia attenzione agli sviluppi ottocenteschi dell'idea d'Europa, soprattutto in quelle due nazioni, Germania e Italia, dove era in atto il processo di unificazione nazionale. Per quanto riguarda l'Italia però, come si mette in rilievo nell'*Introduzione*, gli studi presentano, nonostante le ricerche di Chabod, Visconti e Curcio, ancora non poche lacune, soprattutto perché la storiografia risorgimentale italiana non è mai stata oggetto di studio a sé, ma è quasi sempre stata trattata in combinazione con il pensiero politico del Risorgimento.

In questo lavoro si è optato per una indagine autonoma sulle tre correnti storiografiche più importanti secondo la distinzione, tuttora valida, proposta da Benedetto Croce: la scuola *neoguelfa* di Cesare Balbo, la scuola *neoghibellina* di Giuseppe La Farina e la storiografia scientifica di Carlo Cattaneo. Di ciascuna corrente vengono esposte le linee generali e esaminati i principi metodologici. Dei maggiori rappresentanti vengono indicati in uno schizzo biografico i momenti più salienti della loro vita e focalizzati i tratti distintivi del loro pensiero. Dopo un capitolo sulla visione della storia segue infine il capitolo più importante di ogni sezione, quello sull'idea d'Europa.

Comune a queste tre correnti storiografiche è la convinzione più o meno esplicitamente formulata che tra i popoli europei sia necessaria una maggiore cooperazione. Questa necessità non deriva però da un ideale di un'Europa unita bensì dalla consapevolezza che un riordinamento europeo possa agevolare l'unificazione della nazione italiana. La

storiografia risorgimentale è infatti deliberatamente nazionalizzante e i suoi prodotti sono concepiti prima di tutto in funzione del processo unitario. Ciò vale sia per il neoguelfo piemontese Balbo, che vede la storia come una via tracciata dalla Provvidenza che porterà ad un'Italia libera in un'Europa cristiana, sia per il neoghibellino La Farina, che, pur condividendo con i neoguelfi la necessità dell'indipendenza nazionale, rifiuta però la Roma papale come il centro della futura Europa cristiana.

La corrente democratica e Cattaneo in particolare si distingue dalle altre due per il suo orientamento scientifico basato non tanto su un'ideologia quanto su un uso critico e più spassionato delle fonti storiche. Gli ideali del momento non vengono proiettati nel passato deformando così la storia: la storia è vista invece da Cattaneo, Ferrari e Romagnosi come la successione di fatti che possono portare luce sui problemi del presente.

In tutta la storiografia risorgimentale è individuabile una grande influenza della storiografia francese contemporanea e soprattutto di François Guizot. Ciò vale per la concezione neoguelfa di una storia guidata dalla Provvidenza e di un primato assegnato alle diverse nazioni. I neoghibellini invece riprendono soprattutto l'idea guizotiana del progresso, idea che permea altresì il concetto di Romagnosi e Cattaneo di incivilimento. Ma ciò che distingue nettamente la corrente democratica o scientifica dalle prime due è l'assenza di ogni idea di superiorità dell'Europa sul resto del mondo e di un primato italiano in Europa.

I neoguelfi vedono l'Europa come un'unità cristiana contrapposta al mondo pagano e meno civile: su questo fondamento religioso si fonda la superiorità europea sulle altre parti del mondo e la sua missione ‘universale’, affidatale dalla Provvidenza, di portare la civiltà e la fede ai popoli extraeuropei. Un'Europa espansiva dunque, ma nello stesso tempo un'unità necessariamente difensiva: essa infatti si deve difendere dalle minacce che incombono dall'Oriente, sia dal dispotismo della Russia tsarista, sia dall'islamismo dell'Impero Turco.

Proprio per garantire sia questo carattere difensivo che quello espansivo, Balbo propone una maggiore cooperazione tra i popoli europei. Questa cooperazione però non viene veramente concretizzata in un progetto europeistico, ma si basa soprattutto sull'idea dell'equilibrio degli stati europei e sulla riorganizzazione del continente mediante il cosiddetto *inorientamento* dell'Austria. L'unità europea non è dunque, per i neoguelfi, uno scopo da raggiungere ma un mezzo per proteggere l'Europa cristiana e creare lo spazio per una nazione italiana indipendente.

L'idea d'Europa dei neoghibellini è molto più limitata di quella dei neoguelfi. Il loro costante anticlericalismo, che imputava alla presenza invadente della Chiesa la mancata unificazione nazionale, ha impedito la nascita di un vero europeismo neoghibellino. Ciò

che ci colpisce nell'opera storiografica del siciliano La Farina sono soprattutto le contraddizioni più che la coerenza. L'Europa viene vista, sí, come il simbolo della libertà nel mondo, ma l'unità europea rimane, in ultima analisi, un obbiettivo subordinato alla necessità dell'indipendenza italiana.

Molto diversa è l'idea d'Europa di Romagnosi, Ferrari e Cattaneo. Anche se sparse nelle loro numerose opere, le idee dei democratici sull'Europa attestano una visione coerente, basata sul federalismo. Cattaneo vede nella storia dei popoli europei due forze, due tendenze interagenti: da una parte la tendenza all'unità, proveniente dall'Asia, che porterà ad una sempre maggiore cooperazione; dall'altra la tendenza, di origine tipicamente europea, alla molteplicità ed alla diversità, quella tendenza che dà all'Europa il suo carattere specifico e la distingue chiaramente dalle altre parti del mondo. L'Europa di Cattaneo non è dunque un'unità di difesa contro minacce esterne, né un mezzo per salvare le civiltà europea o cristiana o per rendere possibile l'indipendenza italiana, bensì è la conseguenza naturale di un processo storico universale che in Europa è più avanzato che altrove.

Per venire incontro a questo duplice carattere dell'Europa, a questa unità-molteplicità, Cattaneo sceglie per l'Europa futura la forma federale degli Stati Uniti d'Europa. Nell'ottobre 1848, pochi mesi dopo il fallimento delle *Cinque Giornate*, il milanese Cattaneo è il primo a lanciare questo termine come l'unica configurazione dell'Europa in grado di garantire la pace tra i popoli liberi del vecchio continente.